

Małgorzata Kołodziejczak

ZMIENIAJĄCA SIĘ NATURA USŁUG

STUDIUM USŁUG PRODUKCYJNYCH W ROLNICTWIE
KRAJÓW UNII EUROPEJSKIEJ

Poznań 2019

Justynce i Julii

ZMIENIAJĄCA SIĘ NATURA USŁUG. STUDIUM USŁUG PRODUKCYJNYCH W ROLNICTWIE KRAJÓW UNII EUROPEJSKIEJ

ABSTRAKT

Wprowadzenie. Praca składa się z rozważań teoretycznych nad naturą usług oraz z części empirycznej, która dotyczy usług produkcyjnych w rolnictwie. Za cel dotyczący warstwy teoretycznej badania przyjęto próbę rozpoznania istoty usług oraz określenie ich roli w gospodarce i rolnictwie, w związku z ewolucją poglądów dotyczących wzrostu i rozwoju gospodarczego oraz paradygmatem rozwoju zrównoważonego. W warstwie empirycznej pracy celem jest rozpoznanie zróżnicowania korzystania z usług w rolnictwie oraz próba oceny uwarunkowań rozwoju usług rolniczych w krajach Unii Europejskiej.

Sformułowano następujące zadania badawcze:

- ocena miejsca sektora usług w gospodarce narodowej
- zbadanie poziomu korzystania i struktury rodzajowej usług produkcyjnych w rolnictwie
- zbadanie poziomu korzystania z usług produkcyjnych w zależności od wybranych charakterystyk rolnictwa krajów UE
- budowa typologii regionów UE ze względu na wybrane cechy dotyczące potencjału produkcyjnego, typu produkcji rolniczej i korzystania z usług w gospodarstwach rolnych oraz poszukiwanie związków między przynależnością regionów do poszczególnych typów a poziomem zrównoważenia ich rolnictwa.

Postawiono trzy hipotezy badawcze:

- I. Znaczenie usług, mierzone udziałem zatrudnionych w sektorze usług w liczbie zatrudnionych ogółem w gospodarce narodowej oraz udziałem usług w strukturze tworzenia wartości dodanej brutto, było większe w państwach UE-15 lepiej rozwiniętych gospodarczo i charakteryzujących się wyższą wartością dodaną brutto *per capita* niż UE-10.
- II. Poziom korzystania z usług produkcyjnych ogółem w rolnictwie państw Unii Europejskiej w badanym okresie uwarunkowany był przez stopień rozwoju rolnictwa i był wyższy w krajach UE-15 niż w UE-10, jednak sytuacja wewnątrz agregatów UE-15 i UE-10 była pod tym względem zróżnicowana.
- III. Rolnictwo w państwach UE-10, „nadrabiając dystans” dzielący je pod względem rozwoju w porównaniu z UE-15 i dążąc do spełnienia wymogów jakościowych i obowiązujących w Unii Europejskiej, zwiększało poziom korzystania z usług produkcyjnych relatywnie szybciej niż w UE-15.

Metody i materiał badań. W badaniach teoretycznych zastosowano metodę dedukcyjną, dialektyczną i komparatywną. W części empirycznej pracy przedstawiono miejsce sektora usług w gospodarce narodowej, a następnie ilościową charakterystykę usług produkcyjnych, wykorzystywanych w rolnictwie w poszczególnych krajach członkowskich UE oraz stopień zróżnicowania poziomu korzystania z tych usług. Obiektem badań były podmioty korzystające z usług rolniczych w krajach

Unii Europejskiej (UE-25), w latach 2000-2016. Badanie przeprowadzono na podstawie danych EUROSTAT, FADN i literatury przedmiotu.

Wyniki i wnioski. Podjęto dyskusję na temat aktualności definicji usług i ich klasyfikacji. Zaproponowano nową definicję, uwzględniającą współczesne uwarunkowania rynkowe i cywilizacyjne oraz nową klasyfikację usług, związaną z ich oddziaływaniem na poziom zrównoważenia w wymiarze ekonomicznym, społecznym i środowiskowym. Przedstawiono także propozycję klasyfikacji sektorowej gospodarki i charakterystykę sektorów ze względu na zakres działalności, dynamikę postępu technicznego, dominujące znaczenie dla produktywności oraz dynamikę zatrudnienia i dochodów. Wyniki uzyskane w części empirycznej pozwoliły pozytywnie zweryfikować **hipotezę I**. Udział usług w tworzeniu wartości dodanej jest związany ze stadium rozwoju gospodarczego, w jakim znajdują się poszczególne państwa i zamożnością (bogactwem) mieszkańców. Państwa, które wstąpiły do Unii Europejskiej po 2004 roku, cechował niski udział usług w strukturze zatrudnienia oraz w strukturze wartości dodanej brutto. We wszystkich państwach można jednak zauważyć postępującą serwicyzację gospodarki, czyli zwiększanie się roli usług zarówno w strukturze zatrudnienia, jak i w tworzeniu wartości dodanej brutto.

Pozytywnie zweryfikowano także **hipotezę II**. Poziom korzystania ze wszystkich poddanych badaniu trzech rodzajów usług produkcyjnych w rolnictwie był wyższy w agregacie UE-15 niż w UE-10. Jednak sytuacja była pod tym względem zróżnicowana wewnątrz agregatu UE-15 i UE-10, a w UE-15 zdarzały się przypadki państw charakteryzujących się niższym poziomem korzystania z usług niż w niektórych państwach UE-10. Potwierdza to związek poziomu korzystania z usług z rozwojem rolnictwa, jednak wskazuje także na konieczność uwzględnienia specyfiki tego sektora w poszczególnych krajach. Nie zaprzecza to postawionej hipotezie, jednak różnicuje sytuację wewnątrz agregatów.

W zakresie dotyczącym usług rolniczych (związanych z produkcją roślinną) nie znalazła potwierdzenia **hipoteza III**. Wartość usług rolniczych wzrastała szybciej w państwach UE-15. W przypadku usług rolniczych dostosowanie w państwach UE-10 odbywało się częściej przez modernizację i rozbudowę parku maszynowego, a więc zmierzało w kierunku samowystarczalności gospodarstw rolnych w sferze technicznej obsługi procesów produkcji roślinnej. **Hipotezę III** zweryfikowano natomiast pozytywnie w zakresie dotyczącym usług weterynaryjnych i finansowych. Tempo wzrostu poziomu korzystania z usług produkcyjnych w rolnictwie było w przypadku tych usług w badanych latach relatywnie wyższe (w stosunku do stanu wyjściowego) w państwach UE-10 w porównaniu z UE-15. Relatywnie wysokie tempo wzrostu wartości usług weterynaryjnych w UE-10 mogło wynikać z dążenia jej członków do spełnienia standardów jakościowych po akcesji do UE, a w przypadku usług finansowych – z włączenia tych krajów do systemu funduszy strukturalnych i WPR. W odniesieniu do tych usług nie ma możliwości zastąpienia ich własną pracą lub własnymi maszynami, korzystanie z wyspecjalizowanych usług weterynaryjnych jest więc koniecznością, jeżeli gospodarstwa dążą do spełniania wymogów jakościowych i prawnych w zakresie produkcji zwierzęcej, natomiast korzystanie z usług finansowych jest często niezbędne, aby inwestować i/lub korzystać ze środków transferowych, dostępnych w ramach WPR i innych programów Unii Europejskiej.

Słowa kluczowe: teoria usług, teoria trzech sektorów, usługi produkcyjne, Unia Europejska

THE CHANGING NATURE OF SERVICES. A CASE STUDY OF PRODUCTION SERVICES IN AGRICULTURE IN EU MEMBER COUNTRIES

ABSTRACT

Introduction. The study comprises a theoretical discussion on the nature of services and the empirical part, which concerns production services in agriculture. The aim of the theoretical layer of this research is to investigate the nature of services and determine their role in the economy and in agriculture in view of the evolution in approaches to economic growth and development, as well as the paradigm of sustainable development. In the empirical layer of the study the aim is to determine the diversification in the absorption of services in agriculture and to produce a preliminary evaluation of development of agricultural services in the EU countries.

In order to attain such aims the following research tasks were formulated:

- evaluation of the position of the tertiary sector in the national economy
- investigation of the level of absorption and type structure of production services in agriculture
- determination of the degree of absorption of production services depending on selected characteristics of agriculture in the EU member countries
- development of a typology of EU regions in terms of selected characteristics concerning the production potential, type of agricultural production and use of services in farms and search for relationships between classification of regions to individual types and the level of sustainability of their agriculture.

Three research hypotheses were set:

- I. The importance of services measured by both the share of the employed in the tertiary sector in the total number of employed in the national economy and the share of services in the structure of generated gross added value were greater in the EU-15 countries, more developed economically and characterized by a greater gross added value *per capita* than in the EU-10 countries.
- II. The level of absorption of total production services in the agriculture of the EU member countries in a specified period was determined by the standard of development of their agriculture and it was greater in the EU-15 countries than in the EU-10; however, the situation within the EU-15 and EU-10 aggregates varied in this respect.
- III. Agriculture in the EU-10 countries in order to narrow the gap in the stage of development to the EU-15 countries and striving to meet the qualitative requirements and standards binding in the EU has been increasing the absorption of production services at a relatively faster rate than in the EU-15.

Research methods and materials. In theoretical studies the deductive, dialectic and comparative methods were applied. The empirical part of the study presented the position of the tertiary sector in the national economy, followed by the quantitative characteristics of production services used in

agriculture in individual EU member countries and the degree of diversification in the absorption of these services. Objects of the study included entities using agricultural services in the EU countries (EU-25) in the years 2000-2016. The study was conducted based on EUROSTAT and FADN data as well as literature on the subject.

Results and conclusions. A discussion was undertaken on the applicability of the definitions of services and their classification. A new definition was proposed, taking into consideration current market and civilization conditions as well as a new classification of services, related to their impact on the level of sustainability in the economic, social and environmental sense. A classification of the sector economy and characteristics of the sectors were proposed in terms of the scope of their activity, dynamics of technological progress, the dominant importance for productivity as well as dynamics of employment and income.

Results obtained in the empirical section made it possible to positively verify **hypothesis I**. The share of services in the generation of added value is connected with the stage of economic development of individual states and affluence (wealth) of inhabitants. Countries, which accessed the EU after 2004 were characterized by a low share of services in the employment structure and in the structure of gross added value. However, in all the countries we may observe progressing servitization of the economy, i.e. an increasing role of services both in the employment structure and in the generation of gross added value.

Hypothesis II was also positively verified. The level of absorption of all the three types of production services in agriculture under investigation was greater in the EU-15 aggregate than in the EU-10. However, the situation varied in this respect within the EU-15 and EU-10 aggregates, while in EU-15 there were some countries characterized by a lower level of absorption of services than in some EU-10 countries. This confirms a relationship between the level of absorption of services and the development of agriculture; however, it also indicates the need to consider the specific nature of this sector in individual countries. This does not refute the proposed hypothesis; however, it differentiates the situation within aggregates.

Within the scope concerning agricultural services (related with crop production) **hypothesis III** was not confirmed. The value of agricultural services was increasing faster in the EU-15 countries. In the case of agricultural services adaptation in the EU-10 countries was implemented more frequently through modernization and expansion of the machine pool, i.e. towards self-sufficiency of farms in terms of the technical operation of crop production processes. However, **hypothesis III** was verified positively in its scope concerning veterinary expenses and financial intermediation services indirectly measured. The rate of an increase in absorption of production services in agriculture in the case of these services in the analysed years was relatively higher (in relation to the initial status) in the EU-10 countries when compared to EU-15. Relatively high rates of increase in the value of veterinary expenses in the EU-10 countries may have resulted from the attempts by these countries to meet the qualitative criteria following their accession to the EU, while in the case of financial services it may have been connected with the incorporation of these countries in the structural funds system and the CAP. In the case of these services they may not be replaced with the farmers' work or their machines, it is necessary to use specialized veterinary expenses, if farms are striving to meet qualitative and legal requirements concerning animal production, while the use of financial services is often necessary at investing and/or when using transfer resources available within the CAP and other EU programs.

Key words: theory of services, three-sector theory, production services, the European Union

KOMITET REDAKCYJNY

**Anna Golcz, Anna Gramza-Michalowska, Stanisław Grześ, Jolanta Komisarek,
Andrzej Krauss, Andrzej Mazur, Sebastian Nowaczewski, Julita Reguła, Arkadiusz Sadowski,
Jacek Wójtowski (przewodniczący), Anna Zielińska-Krybus**

Redaktor Działu

dr hab. Arkadiusz Sadowski

Recenzent

prof. dr hab. Bazyli Czyżewski

Uniwersytet Ekonomiczny w Poznaniu

dr hab. Dariusz Żmija, prof. nadzw. UEK

Uniwersytet Ekonomiczny w Krakowie

© Copyright by Wydawnictwo Uniwersytetu Przyrodniczego w Poznaniu

Poznań 2019, Poland

© Małgorzata Kołodziejczak

Praca naukowa finansowana ze środków na naukę Ministerstwa Nauki i Szkolnictwa Wyższego, w ramach projektu badawczego nr N N112 388740, nt.: *Rola usług w sektorze rolnym w krajach Unii Europejskiej*.

Książkę w wersji elektronicznej można pobrać bezpłatnie ze strony https://wes.up.poznan.pl/pl/jednostki/malgorzata_kolodziejczak oraz <https://wydawnictwo.up.poznan.pl/books.html?dostepnosc=open%20access>

Książka jest dostępna na licencji Creative Commons – Uznanie autorstwa – Użycie niekomercyjne – Bez utworów zależnych 4.0 Międzynarodowe (CC BY-NC-ND 4.0)

ISBN 978-83-7160-924-4

e-ISBN 978-83-67112-73-4

<https://doi.org/10.17306/978-83-67112-73-4>

Zdjęcie na okładce

iStock.com

Opracowanie redakcyjne

Iwona Wegner-Maruszewska

Skład, łamanie i projekt okładki

Exemplum

WYDAWNICTWO UNIWERSYTETU PRZYRODNICZEGO W POZNANIU ul. Witosa 45, 61-693 Poznań

tel./faks: 61 848 78 08, e-mail: wydawnictwo@up.poznan.pl

<http://www.wydawnictwo.up-poznan.net>

Ark. wyd. 15,9 Ark. druk. 12,5

Spis treści

WPROWADZENIE	11
1. ZAGADNIENIA WSTĘPNE	15
1.1. Cel badań i hipotezy	15
1.2. Zakresy pracy, uwagi metodyczne i materiały źródłowe	17
2. POJĘCIE I WYBRANE KLASYFIKACJE USŁUG	29
2.1. Definicje i specyficzne cechy usług	29
2.2. Wybrane klasyfikacje usług	37
3. ROLA I MIEJSCE USŁUG W GOSPODARCE	57
3.1. Funkcje usług w gospodarce narodowej	57
3.2. Uwarunkowania wzrostu znaczenia usług w gospodarce	63
3.3. Teoria trzech sektorów	75
3.4. Usługi a wzrost i rozwój gospodarczy	90
3.5. Znaczenie usług w gospodarce – przykład krajów UE	94
4. SPECYFIKA USŁUG W ROLNICTWIE	103
4.1. Teoria trzech sektorów a koncepcja agrobiznesu	103
4.2. Usługi w rolnictwie a paradygmat zrównoważonego rozwoju	105
4.3. Usługi produkcyjne w rolnictwie	113
4.4. Czynniki kształtujące popyt i podaż usług w rolnictwie	124
4.5. Wspólna Polityka Rolna a rozwój usług produkcyjnych w rolnictwie.....	130

5. USŁUGI PRODUKCYJNE W ROLNICTWIE PAŃSTW UNII EUROPEJSKIEJ	
– ANALIZA EMPIRYCZNA	138
5.1. Poziom korzystania i struktura rodzajowa usług produkcyjnych w rolnictwie	138
5.2. Poziom korzystania z usług produkcyjnych a wybrane charakterystyki rolnictwa	153
5.3. Typologia regionów ze względu na korzystanie z usług rolniczych <i>versus</i> poziom (nie)zrównoważenia rolnictwa	159
PODSUMOWANIE I WNIOSKI	174
LITERATURA	183

WPROWADZENIE

Mogłoby się wydawać, że we współczesnej ekonomii, w znacznej mierze skwantyfikowanej i opisanej skomplikowanymi modelami matematycznymi, trudno znaleźć obszary słabo poznane i pojęcia umykające jednoznacznym definicjom. Jednak każda próba zgłębienia tej dyscypliny nauki, o ile jest poparta determinacją i konsekwencją badacza, prowadzi nieuchronnie do stawiania nowych pytań i do odkrywania nowych obszarów badawczych. Jednym z pojęć, które – pomimo swojego znaczenia dla kształtowania współczesnej rzeczywistości gospodarczej – nadal budzi wiele wątpliwości, są usługi. Chociaż istniały one od początku historii pisanej, a w XX wieku ich rola w gospodarce zmieniała się, od marginalnej i pomocniczej względem produkcji do jednego z najważniejszych filarów wymiany gospodarczej i stymulatora wzrostu produktu krajowego, to odnalezienie jednej, uniwersalnej, zawsze aktualnej i niebudzącej wątpliwości definicji usług jest bardzo trudne, a w przypadku definicji bardziej szczegółowych – być może całkowicie niemożliwe. Dzieje się tak, ponieważ wraz ze zmianami społeczno-gospodarczymi zmienia się także natura usług, ich funkcje i sposoby świadczenia. Ewolucja potrzeb odbiorców usług zmusza do poszukiwania nowych rodzajów czynności usługowych, a postęp techniczny i finansyzacja gospodarek powodują, że coraz częściej wątpliwości budzą nawet tak oczywiste do niedawna cechy usług, jak bezpośrednia relacja pomiędzy usługodawcą a usługobiorcą oraz niezbywalność już nabytej usługi.

Usługi, obok rolnictwa i przemysłu, są jednym z trzech sektorów gospodarki. Zmiany znaczenia i roli usług są konsekwencją, ale równocześnie stymulatorem przekształceń struktury gospodarki i jej unowocześniania. We wczesnym stadium rozwoju gospodarki kapitalistycznej wartość dodana była generowana głównie dzięki posiadanemu kapitałowi. Stopniowe wyczerpywanie możliwości przyspieszania tempa wzrostu gospodarczego na drodze działalności produkcyjnej i coraz większa konkurencja w skali międzynarodowej zmusiły posiadaczy środków produkcji do poszukiwania innych niż ziemia i kapitał rzeczowy (angażowany w przemysł) stymulantów wzrostu gospodarczego i źródeł przewagi konkurencyjnej. Kryzysy paliwowe i stopniowe uświadamianie ograniczoności zasobów naturalnych oraz pojemności środowiska wymuszały poszukiwania, alternatywnych wobec rozwoju przemysłu, źródeł wzrostu gospodarczego. Rola przemysłu w generowaniu

wzrostu gospodarczego zaczęła się zmniejszać, natomiast coraz większe znaczenie uzyskiwał czynnik ludzki, który decydował o efektywności zaangażowanego kapitału rzeczowego (nazwany później „kapitałem ludzkim”) (Flejterski, Klóska, Majchrzak, 2012). Gospodarki stopniowo zaspokoili niedobory produktów, a gospodarstwa domowe osiągały coraz wyższy standard życia i lepiej zaspokajały potrzeby konsumpcyjne. W ślad za tym zmieniały się preferencje gospodarstw domowych, które coraz bardziej ceniły swój czas wolny. Postęp techniczny i organizacyjny wymusił większą specjalizację, wzrastało znaczenie wiedzy. Dla przedsiębiorstw stawało się bardziej opłacalne zlecenie firmom zewnętrznym niektórych czynności, niezwiązanych bezpośrednio z profilem ich działalności. Z czasem opłacalne stało się również zlecenie czynności mieszczących się w zakresie działalności podstawowej, głównie ze względu na eliminację części kosztów związanych z utrzymaniem zaplecza technicznego i lepszą efektywność tych czynności, osiąganą dzięki specjalizacji podmiotów świadczących usługi. Wszystkie te czynniki powodowały nieustannie zwiększanie się znaczenia usług. Bożyk (2008) zauważa, że rozwój sektora usług jest jednak nie tylko konsekwencją rozwoju gospodarczego, ale przede wszystkim jednym z jego warunków. Różnicowanie poziomu i tempa rozwoju oraz wewnętrznej struktury tego sektora w poszczególnych państwach może decydować o sile ich gospodarek, podatności na kryzysy i zamożności mieszkańców. Usługi stały się również niezbędnym elementem struktury gospodarki, spełniającej postulaty koncepcji rozwoju zrównoważonego.

Te przemiany ogólnej struktury gospodarek wywierają wpływ także na sposoby prowadzenia produkcji rolniczej i stymulują implementację usług w ogólny kształt agrobiznesu. Przemiany społeczno-gospodarcze oraz zmieniające się, szczególnie w związku z rozszerzeniem Unii Europejskiej i przyjęciem zasad zrównoważonego rozwoju, uwarunkowania prowadzenia produkcji rolniczej, w pierwszej kolejności wywołują potrzebę korzystania z usług, a w drugiej tworzą warunki do podejmowania działań mających na celu rozwinięcie, a następnie rozpowszechnienie działalności usługowej w sektorze rolnym. Opłacalność produkcji rolnej zależy w coraz większym stopniu od zmniejszania nieefektywnych nakładów, zwłaszcza pracy, co nie jest możliwe bez zastosowania bardziej nowoczesnych i wydajnych maszyn – niedostępnych ze względu na wysoką cenę zakupu dla większości małych i średnich gospodarstw. Również gospodarstwa duże i silne ekonomicznie mogą rozważać korzystanie z usług w tym zakresie, przy czym w tym przypadku decydujące znaczenie będzie miało porównanie kosztów eksploatacji maszyn własnych i udostępnianych przez podmioty zewnętrzne. Ponadto, poszerzenie Unii Europejskiej o kraje Europy Środkowo-Wschodniej i dążenie do implementacji założeń europejskiego modelu rolnictwa, zmusza gospodarstwa z tej części Europy do wdrożenia nowych jakościowo procedur produkcji, zwłaszcza zwierzęcej, co nie jest możliwe bez korzystania z usług (np. w przypadku produkcji mleka, konieczne jest korzystanie z usług weterynaryjnych, usług w zakresie obsługi urządzeń do przechowywania i schładzania mleka oraz innych). Można przypuszczać, że znaczenie usług w grupie nowych krajów członkowskich UE będzie wzrastać, co znajdzie wyraz w zwiększaniu się wartości wytwarzanych usług i ich

udziału w ogólnej wartości usług w rolnictwie UE. Jednocześnie, dofinansowanie przeznaczane na rozwój parku maszynowego i budynków gospodarczych, a także innych środków wyposażenia technicznego może zwiększać poziom samowystarczalności produkcyjnej gospodarstw i ograniczać zapotrzebowanie na usługi produkcyjne.

Rozważania przeprowadzone w dysertacji dotyczą istoty i znaczenia usług – najpierw w gospodarce, a później w rolnictwie. Nie jest bowiem możliwe zrozumienie specyfiki usług w rolnictwie i ich miejsca wobec nowych paradygmatów, zwłaszcza rozwoju zrównoważonego, jeżeli nie pozna się wcześniej ogólnej istoty usług i ewolucji ich pojęcia, jaka dokonywała się w związku ze zmieniającymi się warunkami gospodarczymi i społecznymi oraz rozwojem wiedzy ekonomicznej.

Problematyka usług w sektorze rolnym była przedmiotem zainteresowania ekonomistów rolnictwa już w latach 70. i 80. XX wieku. Wśród krajowych badaczy tego problemu wymienić można między innymi: Mierzejewskiego, 1967; Dietla i Gregora, 1977; Czternastego, 1977, 1981; Wojciechowską, 1979; Śniegowską, 1981; Tomczaka, 1981; Szczur, 1982; Kowalczyka, 1983, 1984, 1985, 1987, 1988; Gregora, 1987; Zalewskiego, 1987, 1989 oraz Kukułę, 1989. Mimo upływu czasu zagadnienie to, poza badaniami Radwana, 2001, 2010, nie zostało poddane głębszej eksploracji naukowej. W krajowej i zagranicznej literaturze dotyczącej sektora usług odnaleźć można niemal wyłącznie analizy teoretyczne i empiryczne o charakterze ogólnym, nieodwołujące się do specyficznego sektora gospodarki narodowej, jakim jest rolnictwo (List, 1909, 1922; Fisher, 1933, 1935, 1939, 1945, 1952, 1954; Clark, 1940, 1944, 1957; Fourastié, 1954, 1957, 1967; Wolfe, 1955; Fuchs, 1968; Pohl, 1970; Niewadzi, 1975, 1982; Hill, 1977; Lovelock, 1983; Parasuraman, Zeithaml, Berry, 1985; Daszkowska, 1987, 1998; Rogoziński, 1993, 2000, 2003, 2008, 2012; Rogoziński, red., 2001; Szukalski, 2001, 2011; Kłosiński, 2007, 2009; Flejterski i in., 2012; Szczukocka, 2013). Obecnie w krajowej literaturze przedmiotu niewiele jest publikacji poświęconych usługom w sektorze rolnym, szczególnie analiz porównawczych, dotyczących kompleksowego ujęcia tego zagadnienia w krajach członkowskich Unii Europejskiej. Brakuje również analiz dotyczących związków usług z paradygmatem zrównoważonego rozwoju, a tym bardziej odczuwalny jest niedosyt publikacji poświęconych roli usług w zrównoważonym rolnictwie i tzw. europejskim modelu rolnictwa. Niniejsza monografia stanowi próbę, przynajmniej częściowego, wypełnienia tej luki przez syntetyczne zestawienie i uporządkowanie poglądów prezentowanych przez twórców wybranych teorii ekonomicznych, związanych z zagadnieniem usług (w tym usług w rolnictwie) oraz, w ujęciu szczegółowym, przez empiryczne zbadanie problemu korzystania z wybranych rodzajów usług produkcyjnych w rolnictwie. Analizę osadzono w kontekście zmieniających się koncepcji teoretycznych i rzeczywistych warunków funkcjonowania gospodardek, poświęcając szczególną uwagę zagadnieniom deindustrializacji, planowania rozwoju oraz koncepcji rozwoju zrównoważonego.

Dążąc do możliwie pełnego zrozumienia podjętego problemu, rozważania podzielono na pięć rozdziałów. W pierwszym z nich zaprezentowano metodykę badania i jego

zakres. Rozdział drugi przybliży aparat pojęciowy dotyczący usług oraz prezentuje ich wybrane klasyfikacje. Rozdział trzeci poświęcony jest roli i miejscu usług w zmieniającej się gospodarce. Omówiono w nim funkcje usług oraz przedstawiono rozważania dotyczące znaczenia usług w związku z przemianami gospodarczymi na świecie i ewolucją teorii ekonomii. Przeanalizowano funkcjonujące w teorii ekonomii poglądy na temat usług oraz ich zmiany, a także poddano dyskusji zagadnienie aktualności formułowanych w przeszłości (zwłaszcza w czasach industrializacji) teorii ekonomicznych, dotyczących usług wobec paradygmatu rozwoju zrównoważonego. Opisano i poddano ocenie aktualność teorii trzech sektorów oraz zbadano zmiany znaczenia usług w gospodarce krajów Unii Europejskiej w latach 2000-2016. Rozdział czwarty dotyczy specyfiki usług w rolnictwie. Zajęto się tu miejscem usług w koncepcji, związkami agrobiznesu, a także związkami usług w rolnictwie z paradygmatem rozwoju zrównoważonego. W dalszej części rozdziału podjęto rozważania na temat usług produkcyjnych w rolnictwie oraz rynkowych i instytucjonalnych czynników kształtujących popyt i podaż tych usług, w tym oddziaływania Wspólnej Polityki Rolnej. Rozdział piąty ma charakter empiryczny i zawiera diagnozę sytuacji w zakresie poziomu korzystania i struktury rodzajowej usług produkcyjnych w rolnictwie krajów Unii Europejskiej oraz związków między poziomem korzystania z usług produkcyjnych a wybranymi wskaźnikami, charakteryzującymi rolnictwo krajów UE. Dokonano tutaj również grupowania (typologii) regionów Unii Europejskiej ze względu na korzystanie z usług przez gospodarstwa rolne oraz porównano poziom zrównoważenia (lub, bardziej precyzyjnie, niezrównoważenia) rolnictwa w regionach zakwalifikowanych do poszczególnych typów.

1. ZAGADNIENIA WSTĘPNE

1.1. Cel badań i hipotezy

Koncepcja pracy powstała w związku z koniecznością usystematyzowania występującego w teorii ekonomii, często niespójnego lub nieaktualnego, aparatu pojęciowego w zakresie dotyczącym usług, począwszy od ich definicji, przez klasyfikacje – aż do roli i miejsca w rozwoju gospodarczym. Dotychczasowe rozumienie pojęcia usługi ulega zdezaktualizowaniu w związku z postępem w zakresie technologii informatycznych, Internetu i robotyzacji oraz sztucznej inteligencji¹. Konieczne jest zwłaszcza rozważenie zagadnienia interpersonalnej relacji usługodawca-usługobiorca. Ponadto, mimo korzystnej roli usług w procesie wzrostu i rozwoju gospodarczego, substytucyjność korzystania z usług w związku z posiadaniem własnego majątku może stymulować procesy polaryzacji zamożności między najbogatszymi posiadaczami kapitału, którzy będą skupiać w swoich rękach większość środków niezbędnych do świadczenia usług (i stopniowo eliminować z rynku mniejsze, rozproszone firmy usługowe) a usługobiorcami, nieposiadającymi znaczącego kapitału inwestycyjnego, zwłaszcza jeżeli jest to zgodne z wymogami ochrony środowiska i rozwoju zrównoważonego. Stopniowe zmniejszanie roli człowieka w procesie świadczenia i absorpcji usług na skutek robotyzacji i rozwoju sztucznej inteligencji oraz polaryzacja stanu posiadania, będąca nieuchronnym rezultatem działania współczesnego modelu gospodarki światowej, zintensyfikowana przez wzrost znaczenia sektora finansowego i związana z tym coraz większa polaryzacja majątku oraz stymulowana przez zmiany postaw ludzkich (w kierunku korzystania zamiast posiadania), każe postawić na nowo stare pytania, dotyczące miejsca człowieka

---

¹ Może się wydawać, że jest to zagadnienie dość odległe, jednak sprawa jest traktowana poważnie przez władze Unii Europejskiej. Komitet ds. prawnych Parlamentu Europejskiego przygotował propozycję nowych przepisów, zgodnie z którymi pracujące roboty miałyby zostać uznane za „osoby elektroniczne”, a przedsiębiorstwa korzystające z robotów byłyby zobowiązane do opłacania za nie składek na ubezpieczenie społeczne: *przynajmniej najbardziej zaawansowane autonomiczne roboty powinny zostać uznane za osoby elektroniczne z wiążącymi się z tym prawami i obowiązkami* (Projekt Rezolucji... 2015).

w świecie i gospodarce oraz jego wolności osobistej, której fundamentem od dziesięcioleci była własność prywatna².

Również w przypadku rolnictwa, część spośród prezentowanych w literaturze koncepcji i poglądów dotyczących usług straciła na aktualności w związku z przejściem od modelu rolnictwa industrialnego do zrównoważonego, a w państwach postsocjalistycznych także z powodu urynkowania gospodarek. W modelu rolnictwa zrównoważonego usługi nie stanowią już tylko wsparcia dla procesów produkcji, ale przede wszystkim wspomagają zrównoważone gospodarowanie zasobami i dostarczanie przez rolnictwo usług, zaspokajających inne niż wyłącznie żywieniowe potrzeby ludności (na przykład przez zachowanie wielofunkcyjnego charakteru wsi i ochronę jej tożsamości przyrodniczej, kulturowej i krajobrazowej). Taka zmiana nie byłaby jednak możliwa, gdyby nie wpisywała się w szerszy kontekst przemian gospodarczych i społecznych, zwłaszcza dotyczących wzrostu znaczenia oddziaływania czynników instytucjonalnych oraz przyjęcia (które, zwłaszcza poza Europą, nie zawsze oznacza wdrażanie) rozwoju zrównoważonego jako obowiązującego kierunku przemian (nie tylko) gospodarczych. Dlatego za cel dotyczący warstwy teoretycznej badania przyjęto **próbę rozpoznania istoty usług oraz określenie ich roli w gospodarce i rolnictwie, w związku z ewolucją poglądów dotyczących wzrostu i rozwoju gospodarczego oraz paradygmatem rozwoju zrównoważonego.**

W warstwie empirycznej pracy celem jest **rozpoznanie zróżnicowania korzystania z usług w rolnictwie** oraz **próba oceny uwarunkowań rozwoju usług rolniczych w krajach Unii Europejskiej**. Aby to osiągnąć, sformułowano trzy hipotezy badawcze:

I. Znaczenie usług, mierzone udziałem zatrudnionych w sektorze usług w liczbie zatrudnionych ogółem w gospodarce narodowej oraz udziałem usług w strukturze tworzenia wartości dodanej brutto, było większe w państwach UE-15 lepiej rozwiniętych gospodarczo i charakteryzujących się wyższą wartością dodaną brutto *per capita* niż UE-10.

II. Poziom korzystania z usług produkcyjnych ogółem w rolnictwie państw Unii Europejskiej w badanym okresie uwarunkowany był przez stopień rozwoju rolnictwa i był wyższy w krajach UE-15 niż w UE-10, jednak sytuacja wewnątrz agregatów UE-15 i UE-10 była pod tym względem zróżnicowana.

III. Rolnictwo w państwach UE-10, „nadrabiając dystans” dzielący je pod względem rozwoju w porównaniu z UE-15 i dążąc do spełnienia wymogów jakościowych i obowiązujących w Unii Europejskiej, zwiększało poziom korzystania z usług produkcyjnych relatywnie szybciej niż w UE-15.

² Więcej na ten temat w rozdziale 4.2. Von Mises (1988) pisał: *Prywatna własność materialnych środków produkcji nie jest ograniczeniem wolności wszystkich po to, aby wybrać dla nich to, co im najlepiej odpowiada. Przeciwnie! Jest środkiem, który przekazuje zwykłemu człowiekowi, jako nabywcy, nadzór nad przebiegiem wszystkich procesów rynkowych. Jest środkiem do pobudzenia najbardziej przedsiębiorczych w danym społeczeństwie ludzi do wyłączenia swych umiejętności w służbie wszystkim ludziom. (...) Wyróżniającą cechą filozofii społecznej Zachodu jest indywidualizm. Celem tej filozofii jest zaprojektowanie przestrzeni, w której jednostka dysponuje wolnością myślenia, wybierania oraz działania, nie będąc ograniczaną przez społeczny aparat przemocy i kontroli, czyli przez Państwo. Wszystkie materialne oraz duchowe osiągnięcia cywilizacji Zachodu były skutkiem działania tej idei wolności.*

1.2. Zakresy pracy, uwagi metodyczne i materiały źródłowe

Przeprowadzono studia teoretyczne oraz analizę empiryczną, aby osiągnąć założone cele badania i zweryfikować postawione hipotezy. W badaniach teoretycznych zastosowano metodę dedukcyjną, dialektyczną i komparatywną. W literaturze przedmiotu poszukiwano przede wszystkim odpowiedzi na pytania (rys. 1):

- Czym są usługi i na ile obowiązujące kryteria ich wyodrębniania są słuszne?
- Jakie są istniejące klasyfikacje usług i na ile oddają rzeczywistość gospodarczą?
- Jakie poglądy na temat usług formułowano w teorii ekonomii i jak się one zmieniały?
- Jakie jest miejsce usług w gospodarce wolnorynkowej i regulowanej przez instytucje?
- Czy i w jakim stopniu istniejące teorie ekonomiczne (zwłaszcza teoria trzech sektorów) są aktualne w zakresie związanym z usługami?
- Czym są usługi produkcyjne w rolnictwie?
- Jakie jest miejsce usług w odniesieniu do koncepcji agrobiznesu?
- Jakie czynniki determinują popyt i podaż usług produkcyjnych w rolnictwie?
- Jak zasady rozwoju zrównoważonego i regulacje instytucjonalne (w tym WPR) oddziałują na rozwój usług dla rolnictwa?

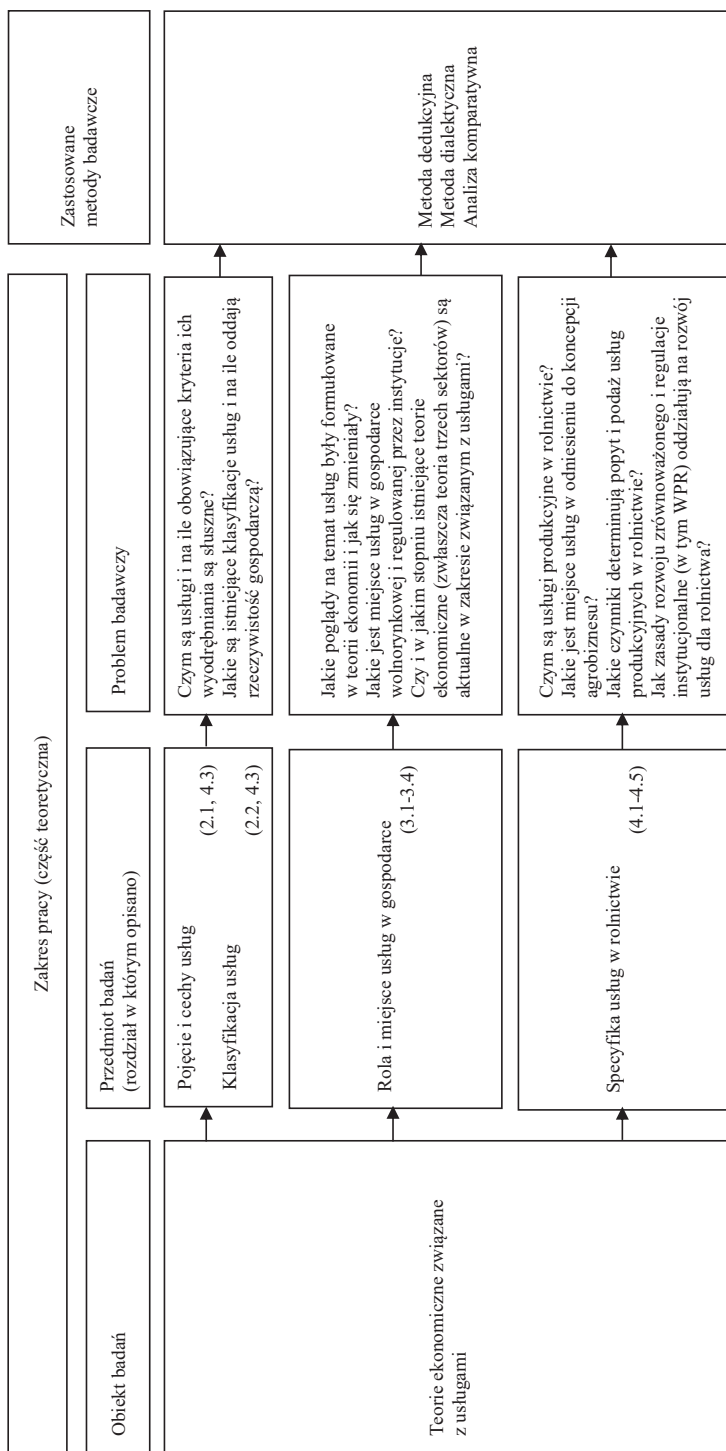
W części empirycznej pracy przedstawiono miejsce sektora usług w gospodarce narodowej, a następnie ilościową charakterystykę usług produkcyjnych, wykorzystywanych w rolnictwie w poszczególnych krajach członkowskich UE oraz stopień zróżnicowania poziomu korzystania z tych usług. Sformułowano następujące zadania badawcze:

- 1) ocena miejsca sektora usług w gospodarce narodowej (rozdz. 3.5)
- 2) zbadanie poziomu korzystania i struktury rodzajowej usług produkcyjnych w rolnictwie (rozdz. 5.1)
- 3) zbadanie poziomu korzystania z usług produkcyjnych w zależności od wybranych charakterystyk rolnictwa krajów UE (rozdz. 5.2)
- 4) budowa typologii regionów UE ze względu na wybrane cechy dotyczące potencjału produkcyjnego, typu produkcji rolniczej i korzystania z usług w gospodarstwach rolnych oraz poszukiwanie związków między przynależnością regionów do poszczególnych typów a poziomem zrównoważenia ich rolnictwa (rozdz. 5.3).

Objektem badań są gospodarstwa rolne korzystające z usług rolniczych w krajach Unii Europejskiej (UE-25), w latach 2000-2016 (rys. 2)³.

Badania wstępne wykazały, że złożona natura usług (począwszy od niejednoznaczności definicji, aż po ich różnorodność rodzajową) wyklucza w zasadzie możliwości estymacji uniwersalnych zależności na gruncie tradycyjnych metod ilościowych dla obszaru większego niż pojedynczy region. Nawet jeżeli udało się uzyskać odpowiednio wiarygodny

³ W badaniach pominięto Chorwację, która do Unii Europejskiej przystąpiła w 2013 roku oraz Cypr i Maltę, z uwagi na marginalne znaczenie rolnictwa w gospodarce tych krajów.

Rys. 1. Zakres pracy i zastosowane metody badawcze – część teoretyczna
Źródło: Opracowanie własne.

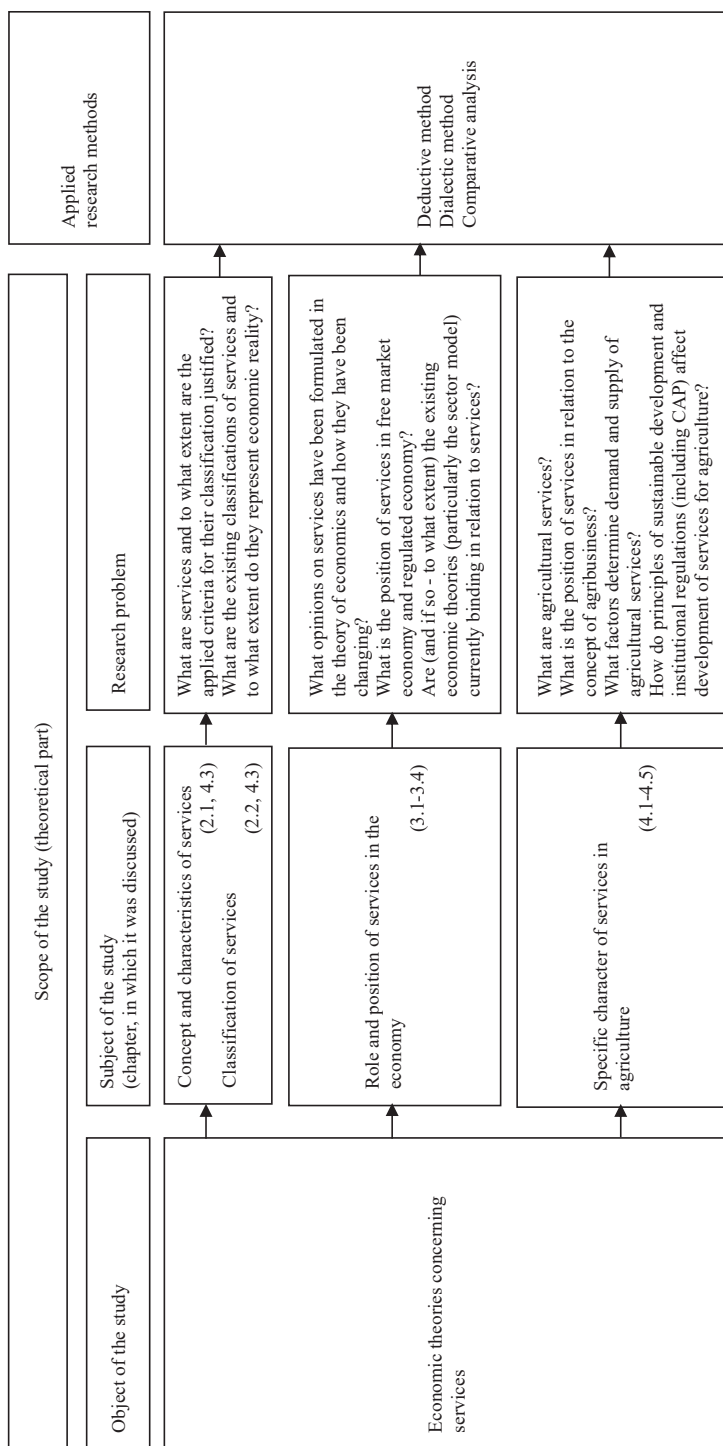
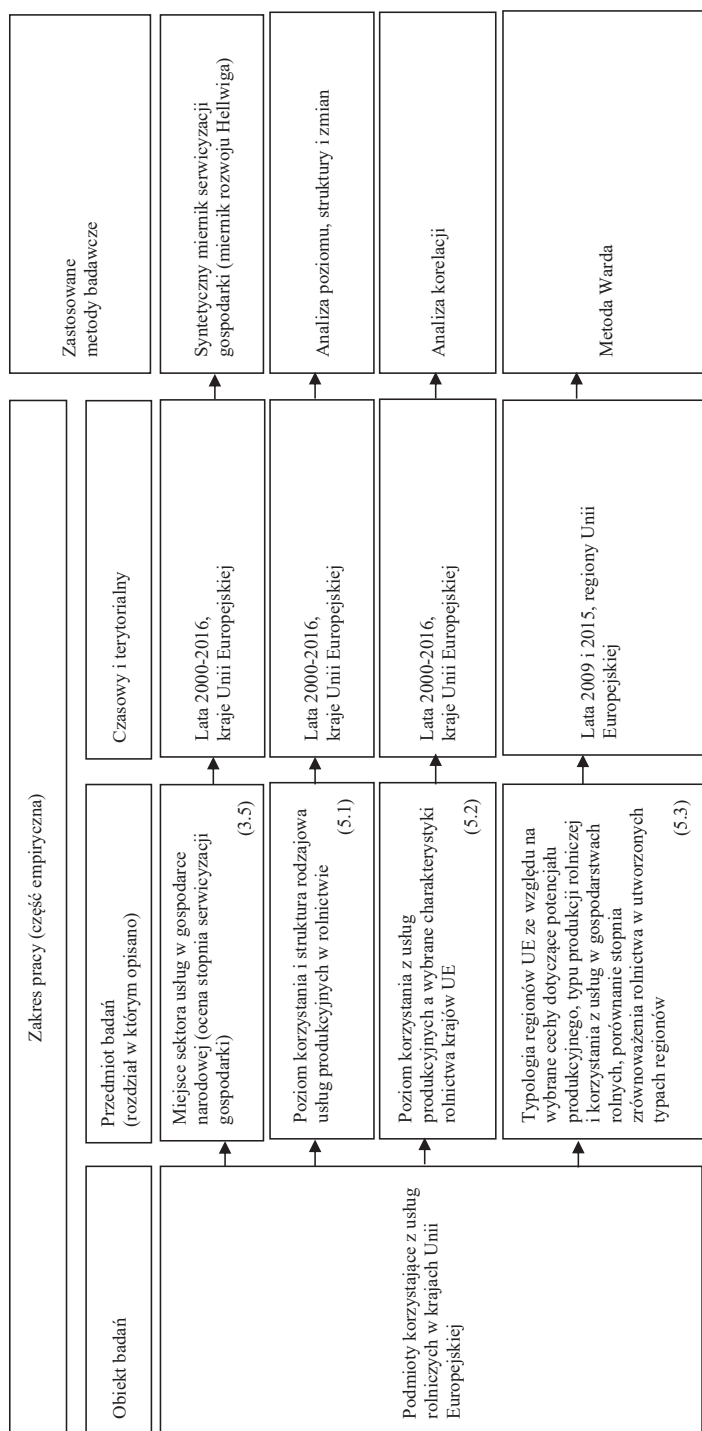

Fig. 1. The scope of research and applied research methods – theoretical part
Source: the author's study.

Rys. 2. Zakres pracy i zastosowane metody badawcze – część empiryczna
 Źródło: Opracowanie własne.

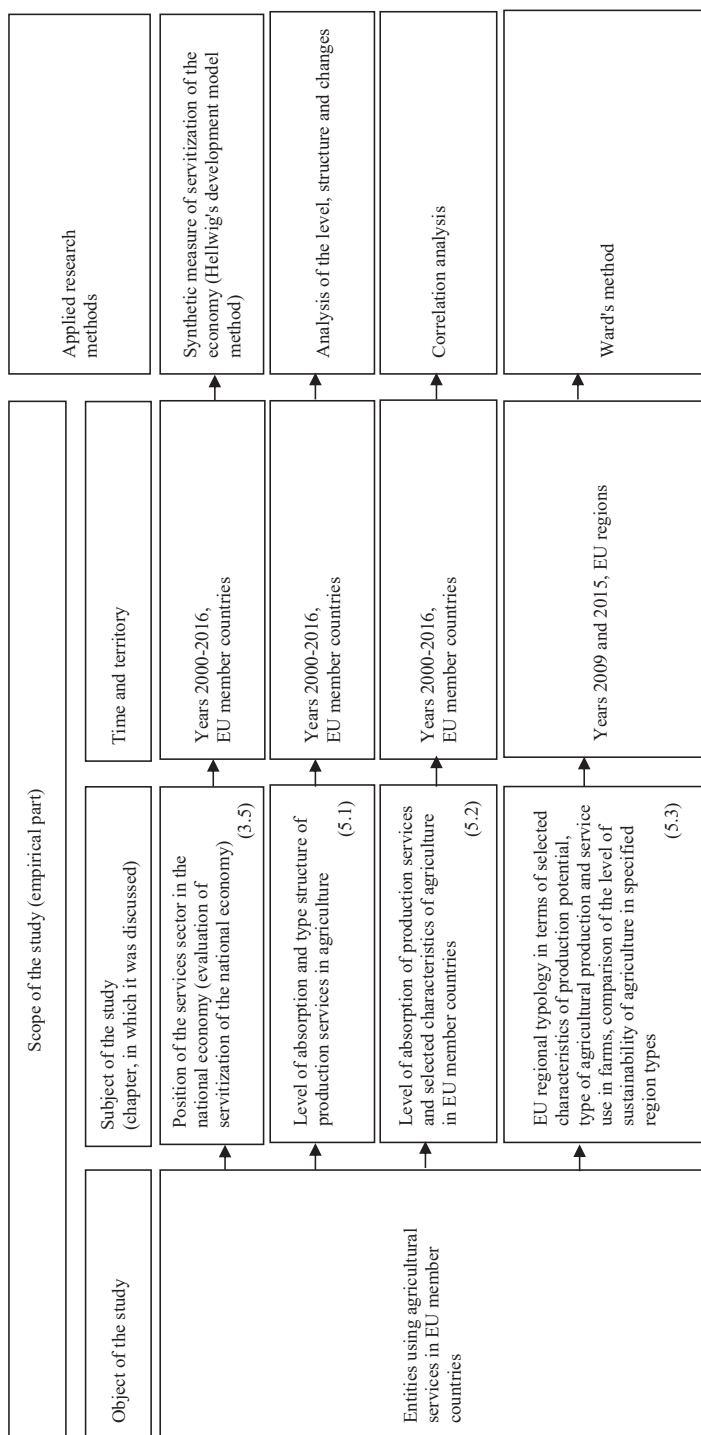

Fig. 2. The scope of research and applied research methods – empirical part
Source: the author's study.

statystycznie model, to szybko stawało się jasne, że jest on prawdziwy przez krótki okres; w kolejnym okresie wpływ zmiennych może być całkiem inny, mogą się też pojawić nowe, nieuwzględnione wcześniej czynniki, wpływające na poziom i strukturę korzystania z usług. Dodatkowo, powiązanie usług z rolnictwem, którego kształt różni się znacznie nie tylko pomiędzy poszczególnymi krajami, regionami i typami gospodarstw, ale nawet wewnątrz nich, jeszcze bardziej utrudnia poszukiwania prawidłowości właściwych dla większych agregatów. Odpowiedniejsze byłoby tutaj podejście charakterystyczne dla ekonomii złożoności, uwzględniające skomplikowane układy adaptacyjne i modelowanie indywidualne⁴. Taka próba wymagałaby jednak zebrania bardzo dużego i złożonego zbioru danych indywidualnych, co obecnie w praktyce nie jest możliwe nawet w skali gospodarki pojedynczego regionu, ponieważ w zasobach statystyki publicznej gromadzona jest jedynie część potrzebnych informacji w zakresie zmiennych ilościowych i prawie zupełnie brak takich informacji o charakterze jakościowym. Istniejący materiał statystyczny jest jednak wystarczający do pośredniej weryfikacji postawionych hipotez. Dokonano tego za pomocą badania poziomu rozwoju gospodarczego i poziomu korzystania z usług w agregatach składających się z państw UE-15 i UE-10 oraz w poszczególnych państwach wchodzących w ich skład, analizy korelacji pomiędzy poziomem korzystania z usług rolniczych, weterynaryjnych i pośrednictwa finansowego a zmiennymi, które mogłyby mieć wpływ na decyzje gospodarstw rolnych, dotyczące wyboru pomiędzy pracą własną (i rozwojem własnego wyposażenia) a korzystaniem z usług produkcyjnych. Przeprowadzono także typologię regionów UE ze względu na korzystanie z usług rolniczych (w tym przypadku ograniczenie do jednego rodzaju usług wynika z dostępności danych na poziomie regionów) i porównano, w ramach wyodrębnionych typów, poziom zrównoważenia rolnictwa.

Ocenę **miejsca sektora usług w gospodarce narodowej** przeprowadzono za pomocą pomiaru zróżnicowania społeczno-ekonomicznego sektora usług w przekroju państw Unii Europejskiej w roku 2000 i 2016. Sektor usług rozumiany jest w tym przypadku zgodnie ze statystyczną klasyfikacją działalności gospodarczej w Unii Europejskiej (NACE Rev.2) i obejmuje następujące sekcje: budownictwo (sekcja F), handel hurtowy i detaliczny; naprawa pojazdów samochodowych, włączając motocykle (sekcja G), działalność związaną z zakwaterowaniem i usługami gastronomicznymi (sekcja I), transport i gospodarkę magazynową (sekcja H), informację i komunikację (sekcja J), działalność finansową i ubezpieczeniową (sekcja K), działalność związaną z obsługą rynku nieruchomości (sekcja L), działalność profesjonalną, naukową i techniczną (sekcja M), działalność w zakresie usług administrowania i działalność wspierającą (sekcja N), administrację publiczną i obronę narodową, w tym obowiązkowe zabezpieczenia społeczne (sekcja O), edukację (sekcja P), opiekę zdrowotną i pomoc społeczną (sekcja Q), działalność związaną z kulturą, rozrywką i rekreacją (sekcja R), pozostała działalność usługową (sekcja S), gospodarstwa domowe zatrudniające pracowników, w tym gospodarstwa domowe pro-

---

⁴ Por. Rosser (red.) (2004), Jakimowicz (2015).

dukujące wyroby i świadczące usługi na własne potrzeby (sekcja T), organizacje i zespoły eksterytorialne (sekcja U)⁵.

Oceny stopnia serwicyzacji gospodarek państw UE dokonano z wykorzystaniem syntetycznego miernika rozwoju Hellwiga⁶, należącego do grupy metod porządkowania liniowego w rozpoznawaniu typów rozwojowych (Wysocki, 2010), który charakteryzuje właściwość bezpośrednio niemierzalną i jest funkcją rzeczywistą cech prostych (przy czym cecha prosta dodatnio skorelowana z cechą syntetyczną to stymulanta, związana ujemnie to destymulanta, natomiast cecha niewykazująca istotnej korelacji z cechą syntetyczną to nominanta). Metoda zastosowana do pomiaru zróżnicowania społeczno-ekonomicznego sektora usług w przekroju państw Unii Europejskiej opierała się na ogólnie znanych zasadach konstruowania syntetycznego miernika rozwoju w czterech etapach, przez (Błażczak, Wysocki, 2003; Wysocki, Lira, 2003):

- wybór zbioru cech diagnostycznych i ustalenie ich wartości
- normalizację wartości cech diagnostycznych
- wyznaczenie wartości syntetycznego miernika rozwoju
- wyodrębnienie klas typologicznych i opis poszczególnych typów.

Cechami diagnostycznymi były:

- gęstość zaludnienia (liczba mieszkańców/km²)
- udział zatrudnionych w sektorze III w zatrudnionych ogółem (%)
- udział sektora III w tworzeniu wartości dodanej brutto ogółem w gospodarce narodowej (%)
- wartość dodana brutto (WDB) *per capita*, wytwarzana przez sektor III (euro).

O wyborze cech diagnostycznych zdecydowały zarówno kryteria merytoryczne, jak i statystyczne. Pierwszym zastosowanym kryterium doboru cech był ich przypuszczalnie możliwy, ze względu na przesłanki wynikające z teorii ekonomii i obserwacji zjawisk gospodarczych, wpływ na badane zjawisko. Większa gęstość zaludnienia oznacza zwykle większą intensywność wymiany gospodarczej, urbanizację, mniejsze znaczenie rolnictwa i większe znaczenie usług. Udział zatrudnionych w usługach w liczbie zatrudnionych ogółem jest miarą stopnia związania ludności pracującej z sektorem usług, jako miejscem zatrudnienia. Udział usług w tworzeniu wartości dodanej brutto ogółem jest miarą stopnia związania gospodarki z sektorem usług. Wartość dodana brutto *per capita* wytwarzana przez sektor III jest miarą stopnia związania gospodarki z sektorem usług, jako źródłem generowania wartości dodanej przypadającej (teoretycznie, ponieważ nie oznacza to faktycznego transferu tej wartości), na mieszkańca danego terytorium.

Wybrano zmienne możliwie w pełni charakteryzujące badane jednostki w odniesieniu do badanego zjawiska, a przy tym tworzące zespół jak najmniej liczny. Ponadto

⁵ Sektor rolny obejmuje rolnictwo, leśnictwo, łowiectwo i rybactwo (sekcja A), a sektor przemysłowy obejmuje górnictwo i wydobywanie (sekcja B), przetwórstwo przemysłowe (sekcja C), wytwarzanie i zaopatrywanie w energię elektryczną, gaz, parę wodną, gorącą wodę i powietrze do układów klimatyzacyjnych (sekcja D), dostawę wody; gospodarowanie ściekami i odpadami oraz działalność związaną z rekultywacją (sekcja E).

⁶ Ze względu na przedmiot badania, jest to syntetyczny miernik rozwoju usług.

przeanalizowano elementy diagonalne macierzy odwrotnej⁷ do macierzy korelacji R oraz wartości współczynnika zmienności v dla poszczególnych cech diagnostycznych i wyeliminowano zmienne powielające te same informacje oraz niewnoszące istotnych informacji do badania⁸.

Wszystkie cechy proste zostały potraktowane jako stymulanty, tzn. cechy, których większe wartości są pożądane z punktu widzenia badanej właściwości syntetycznej. W celu ujednoczenia charakteru cech oraz sprowadzenia ich wartości do porównywalności, dokonano ich normalizacji za pomocą następującego wzoru (Wysocki, Lira, 2003):

$$z_{ij} = \frac{x_{ij} - \min\{x_{ij}\}}{\max\{x_{ij}\} - \min\{x_{ij}\}}$$

Wartości cechy syntetycznej wyznaczono dwiema metodami. Pierwsza z nich to metoda bezwzorcowa, sprowadzająca się do uśrednienia znormalizowanych wartości cech prostych:

$$-^{(1)}q_i = \frac{\sum_{j=1}^m z_{ij}}{m}, \quad (i = 1, 2, \dots, n),$$

natomiast druga metoda – wzorcowa – polegała na obliczaniu odległości poszczególnych jednostek od jednostki modelowej (wzorca rozwoju) ze względu na rozpatrywane cechy proste, wcześniej znormalizowane:

$$q_i^{(2)} = \sqrt{\frac{\sum_{j=1}^m (z_{ij} - z_{0j})^2}{m}}, \quad (i = 1, 2, \dots, n), \quad z = (z_{01}, z_{02}, \dots, z_{0m})$$

W analizie przyjęto, że $z_{0j} = \max\{z_{ij}\}$ dla j -tej cechy prostej będącej stymulantą. Otrzymane wartości posłużyły do obliczenia syntetycznego miernika rozwoju (Hellwig, 1968):

$$\tilde{q}_i = 1 - \frac{q_i^{(2)}}{q_0}$$

$$\text{gdzie: } q_0 = \bar{q}_0 + 2s_0, \quad \bar{q}_0 = \frac{\sum_{i=1}^n q_i^{(2)}}{n}, \quad s_0 = \sqrt{\frac{\sum_{i=1}^n (q_i^{(2)} - \bar{q}_0)^2}{n}}$$

Obliczone za pomocą metody wzorcowej wartości syntetycznego miernika Hellwiga ($\tilde{q}_i$) zawierają się w przedziale (0,1) (Ostasiewicz (red.), 1998; Balcerzak, Rogalska, 2009). Im wartość otrzymanego miernika jest bliższa 1, tym dany obiekt jest bardziej zbliżony do

⁷ Na podstawie analizy macierzy odwrotnej korelacji R-1 można wyeliminować cechy silnie ze sobą skorelowane. Elementy diagonalne znacznie większe od jedności świadczą o złym uwarunkowaniu numerycznym macierzy R – (zob. Malina, Zeliaś, 1997).

⁸ Elementy diagonalne macierzy R⁻¹ nie przekroczyły wartości 10, a wartości współczynnika zmienności cech diagnostycznych okazały się większe niż 10%.

obiekту wzorca, który obejmuje najkorzystniejsze wartości zmiennych (Balcerzak, 2015). Wartości bliskie 1 świadczą o bardzo wysokim poziomie badanego zjawiska, natomiast wartości bliskie 0 – o bardzo niskim. Może pojawić się również ujemna wartość miernika, co oznacza, że sytuacja danego obiektu pod względem badanej cechy jest wyraźnie słabsza w porównaniu z pozostałymi (Wysocki, 2010).

Następnie na podstawie wartości syntetycznego miernika serwicyzacji gospodarki, jego średniej arytmetycznej oraz odchylenia standardowego podzielono jednostki analizowanej zbiorowości na cztery klasy typologiczne o różnym poziomie badanego zjawiska (Wysocki, 2010):

klasa I: $q_i \geq \bar{q} + s_q$ – poziom wysoki

klasa II: $\bar{q} \leq q_i < \bar{q} + s_q$ – poziom powyżej przeciętnego

klasa III: $\bar{q} - s_q \leq q_i < \bar{q}$ – poziom poniżej przeciętnego

klasa IV: $q_i < \bar{q} - s_q$ – poziom niski.

Poziom korzystania i strukturę rodzajową usług produkcyjnych w rolnictwie przedstawiono dla rolnictwa krajów UE-25 w podziale na kraje UE-15 i UE-10 oraz dla poszczególnych krajów. Analiza obejmowała lata 2000-2016⁹. W badaniach wykorzystano dane statystyczne pochodzące z Urzędu Statystycznego Unii Europejskiej – Rachunki Ekonomiczne dla Rolnictwa (RER). Ze względu na długi zakres czasowy konieczne było zastosowanie miary umożliwiającej zachowanie porównywalności badanych wskaźników. Aby to osiągnąć, za pomocą wskaźnika cen dóbr produkcyjnych (PPI)¹⁰ wyeliminowano wpływ zmienności cen, a wyniki wyrażono w cenach stałych.

W części badań empirycznych dotyczących usług w rolnictwie, spośród ogółu usług związanych z produkcją rolniczą poddano badaniu trzy grupy usług produkcyjnych: rolnicze, weterynaryjne i finansowe, definiowane zgodnie z prawodawstwem Unii Europejskiej:

- usługi rolnicze obejmują najem maszyn i wyposażenia z odpowiednią robocizną (Rozporządzenie Rady (WE) nr 138/2004)
- usługi weterynaryjne stanowią lekarstwa, które fakturowane są niezależnie od opłat weterynarza oraz koszty weterynaryjne, w skład których wchodzi lekarstwa podane bezpośrednio przez służbę weterynaryjną i ujęte łącznie z jego opłatą (Rozporządzenie Rady (WE) nr 138/2004)
- usługi pośrednictwa finansowego (FISIM – Financial Intermediation Services Indirectly Measured) mierzone pośrednio stanowią usługi finansowe, za które opłaty pobierane są w sposób pośredni, wynikający z różnic oprocentowania kredytów i depozytów, a nie w bezpośredni (np. jako prowizja). FISIM obliczany jest wyłącznie

⁹ Za pierwszy rok badania przyjęto rok 2000, czyli rok, od którego publikowane są porównywalne dane dla większości państw objętych badaniem w tym zakresie.

¹⁰ PPI – *Producer Price Index* – wskaźnik cen dóbr produkcyjnych. miernik obrazujący zmiany poziomu cen ustalanych przez producentów na różnych etapach procesu wytwarzania dóbr. Jest powszechnie stosowany na świecie, jako jedna z miar poziomu inflacji (Indeks cen... 2017).

od pożyczek udzielonych i depozytów przyjętych przez pośredników finansowych (Notatka informacyjna... 2005).

Zbadano:

- poziom korzystania i strukturę rodzajową wybranych usług produkcyjnych w rolnictwie
- zmiany udziału usług w zużyciu pośrednim
- korelacje pomiędzy poziomem korzystania z wybranych usług produkcyjnych a zmiennymi charakteryzującymi rolnictwo krajów poszczególnych państw Unii Europejskiej
- zróżnicowanie regionów Unii Europejskiej ze względu na wybrane cechy dotyczące potencjału produkcyjnego, typu produkcji rolniczej i korzystania z usług w gospodarstwach rolnych.

W celu uchwycenia zależności, jakie mogą zachodzić między poziomem korzystania z usług produkcyjnych w rolnictwie a wybranymi charakterystykami produkcji rolniczej w poszczególnych państwach Unii Europejskiej, przeprowadzono **badanie poziomu korzystania z usług w poszczególnych krajach UE, jego zróżnicowania i zmian w związku z charakterystykami rolnictwa tych krajów**. Następnie obliczono **współczynniki korelacji pomiędzy poziomem korzystania z usług produkcyjnych**: rolniczych, weterynaryjnych i pośrednictwa finansowego a zmiennymi, które mogłyby mieć wpływ na decyzje gospodarstw dotyczące wyboru pomiędzy pracą własną (i rozwojem własnego wyposażenia) a korzystaniem z usług. Wzięto pod uwagę: zużycie pośrednie, produkcję rolniczą, produkcję roślinną, produkcję zwierzęcą, wartość dodaną brutto, przychody z działalności rolniczej oraz nakłady brutto na środki trwałe: w plantacjach, zwierzętach, środkach małowartościowych (niezużywających się w jednym cyklu produkcyjnym), w maszynach i innym wyposażeniu, w sprzęcie transportowym i w budynkach¹¹. Wykorzystano szeregi czasowe danych rocznych, przeprowadzając obliczenia w macierzach zbudowanych dla agregatów UE-15, UE-10 i poszczególnych cech w latach 2000-2016.

Dodatkowo **skonstruowano typologię regionów krajów Unii Europejskiej**, z wykorzystaniem metody Warda, z grupy hierarchicznych aglomeracyjnych metod analizy skupień. Metoda Warda pozwala łączyć ze sobą obiekty w kolejne skupienia na podstawie wartości funkcji podobieństwa. Im obiekty są bardziej do siebie podobne, tym wcześniej są ze sobą łączone (dokonuje się minimalizacji sumy kwadratów odchyień dowolnych dwóch skupień, które mogą zostać uformowane na każdym etapie) (Ward, 1963; Sołowski, 2002). Przy formowaniu skupień wykorzystano odległość euklidesową¹²:

$$\text{odległość}(x,y) = \{\sum_i (x_i - y_i)^2\}^{1/2}$$

i zastosowano podejście analizy wariancji.

Skupienia są uszeregowane hierarchicznie tak, że skupienia niższego rzędu wchodziły w skład skupień rzędu wyższego, zgodnie z hierarchią podobieństwa występującego po-

¹¹ Wartości cech wyrażono w cenach stałych i przeliczono na 1 ha użytków rolnych lub (dla usług weterynaryjnych) na 1 DJP (duża jednostka przeliczeniowa inwentarza).

¹² Odległość euklidesowa jest jedną z najczęściej stosowanych w odniesieniu do obiektów charakteryzowanych cechami mierzalnymi (Mardia, Kent, Bibby, 1979; Marek, 1989; Pawlak, Poczta, 2011).

między obiektami (Marek, 1989; Pawlak, 2008). Uwzględniając fakt, że główny wpływ na przebieg grupowania mają cechy wzajemnie nieskorelowane (Błażejczyk-Majka, Kala, 2005), obliczone wskaźniki poddano ocenie współczynników korelacji, którą poprzedzono standaryzacją zmiennych.

W klasyfikacji uwzględniono wskaźniki odzwierciedlające sytuację w rolnictwie w ramach korzystania z usług przez gospodarstwa rolne. Przeprowadzono szereg prób tworzenia typologii na podstawie różnych zestawów cech. Zestaw cech zaprezentowany w publikacji okazał się jedynym, który jednocześnie spełnił merytoryczne i statystyczne kryteria doboru. Po wyeliminowaniu zmiennych silnie ze sobą skorelowanych¹³, typologię skonstruowano z wykorzystaniem następujących wskaźników charakteryzujących gospodarstwa rolne ze względu na korzystanie z usług:

- powierzchnia UR (ha)
- nakłady pracy własnej (euro)
- koszt zakupu usług na 1 ha UR (euro)
- koszt zakupu usług na 1 AWU (Annual Work Unit) (euro)
- udział kosztu zakupu usług w zużyciu pośrednim (%)
- udział produkcji roślinnej w strukturze produkcji rolniczej (%).

Ustalenie liczby klas w klasyfikacji jest jedną z trudniejszych decyzji¹⁴. Zwiększanie liczby klas i typów prowadzi do większej jednorodności, czego przejawem jest zmniejszanie wewnątrzklasowego zróżnicowania obiektów w przestrzeni cech, zmniejsza się liczba obiektów w klasach i mniej istotne stają się różnice między średnimi klasowymi. Zmniejszanie liczby klas i typów może na pewnym etapie redukcji prowadzić do wątpliwości na temat ich jednorodności, czyli prawidłowego rozpoznania istoty analizowanych zjawisk. Stąd też ustalenie liczby klas i przynależność do nich obiektów powinna być optymalna ze względu na postulaty jednorodności wewnątrzklasowej i niejednorodności międzyklasowej (Wysocki, 2010). *Metody klasyfikacji nie mają wbudowanych procedur liczby klas. Jest ona determinowana znajomością przedmiotu badania oraz wynikami uzyskanymi przy zastosowaniu formalnych procedur* (Gatnar, Walesiak, 2011). W pracy dla ustalenia liczby klas posłużono się analizą dendrogramu oraz indeksami: Calińskiego-Harabasa oraz Krzanowskiego-Lai¹⁵ dostępnymi w programie R z wykorzystaniem pakietu *clusterSim*¹⁶.

Wykres dendrogramu prezentuje hierarchię łączenia jednostek w grupy oraz poziomy łączenia, na których jednostki te połączyły się po raz pierwszy (Hartigan, 1967, 1975; Gordon 1987, 1999; Migdał-Najman 2011). Dendrogram jest efektem zastosowania konkretnej strategii grupowania hierarchicznego i miary podobieństwa lub odległości (Florek in., 1951; Sneath, 1957; Sokal, Michener, 1958; McQuitty, 1960, 1966, 1967; Sokal, Sneath, 1963; Ward, 1963; Gower, 1967; Hartigan, 1967; Wishart, 1969; Podani, 1989; Migdał-Najman, 2011).

¹³ Zbadano korelację wyjściowego zestawu cech, a następnie wyeliminowano cechy wysoko skorelowane z pozostałymi.

¹⁴ Por. Łuczak (2016).

¹⁵ Szerzej Walesiak, Dudek (2006b, 2009).

¹⁶ Szerzej na temat pakietu *clusterSim* w pracach: Walesiak, Dudek (2006a, 2008), Walesiak (2007, 2008).

Indeks Calińskiego-Harabasa¹⁷ definiowany jest jako (Caliński, Harabasz, 1974; Wysocki, 1996, 2010; Weingessel, Dimitriadou, Dolnicar, 1999; Walesiak, Dudek, 2006b; Łuczak 2016):

$$CH(C) = \frac{trB}{C-1} / \frac{trW}{N-C}$$

gdzie:

$tr B$ – ślad macierzy zmienności międzyklasowej

$tr A$ – ślad macierzy zmienności wewnątrzklasowej

C – liczba klas

N – liczba obiektów.

$CH(C) \in R_+$; monotoniczny wzrost wartości CH wraz ze wzrostem liczby klas (C) wskazuje, że w strukturze nie zaznaczają się wyraźnie skupienia, natomiast CH (C) osiągające maksimum (globalne, lokalne) dla C^* wskazuje na najlepszy podział zbiorowości na C^* klas. Indeks Calińskiego-Harabasa nazywany jest pseudostatystyką F (Walesiak, Dudek, 2006b; Łuczak, 2016).

Indeks Krzanowskiego-Lai jest definiowany jako (Krzanowski, Lai, 1985; Wysocki 2010; Łuczak, 2016):

$$KL(C) = \left| \frac{DIFF(C)}{DIFF(C+1)} \right|$$

gdzie:

$$DIFF(C) = (C-1)^{2/K} tr W(C-1) - (C)^{2/K} tr W(C),$$

W – oznacza macierz kowariancji wewnątrzklasowej, K – liczbę cech opisujących badane obiekty; $KL(C) \in R_+$; $KL(C)$ osiągające pierwsze maksimum lokalne dla C^* wskazuje na najlepszy podział zbiorowości na C^* klas (Krzanowski, Lai, 1985; Walesiak, Dudek, 2006b; Guojun, Chaoqun, Jianhong, 2007; Wysocki, 2010; Łuczak, 2016).

W tej części badań przeanalizowano dane zebrane i przetworzone w ramach systemu zbierania i wykorzystywania danych rachunkowych z gospodarstw rolnych w Unii Europejskiej – *Farm Accountancy Data Network* (FADN), dotyczące 2009 i 2015 roku. W obrębie utworzonych typów zbadano poziom zrównoważenia rolnictwa w zakresie upraw polowych (jako najbardziej związanych z usługami rolniczymi) i ogółem dla produkcji rolniczej. Wykorzystano w tym celu klasyfikację regionów Unii Europejskiej, przeprowadzoną przez Matuszczak (2013) na podstawie danych z lat 2007-2009. Pozwoliło to na sformułowanie wniosków dotyczących możliwych związków badanych charakterystyk rolnictwa (zwłaszcza różnie mierzonego poziomu korzystania z usług) ze stopniem zrównoważenia produkcji rolniczej.

¹⁷ W wyniku przeprowadzonych kompleksowych badań porównawczych trzydziestu metod wykorzystywanych do ustalania liczby klas Milligan i Cooper (1985) wykazali pierwszeństwo indeksu Calińskiego-Harabasa w sensie trafności diagnozy właściwej liczby klas w zbiorowości 50 obiektów o znanej strukturze wewnętrznej.

2. POJĘCIE I WYBRANE KLASYFIKACJE USŁUG

2.1. Definicje i specyficzne cechy usług

Dotychczas, mimo że znaczenie usług w gospodarce narodowej systematycznie wzrasta, a problematyka usług jest od dawna przedmiotem zainteresowania ekonomistów, pojęcie „usługi” nie zostało jednoznacznie zdefiniowane. Już blisko 50 lat temu Lipiński (1965) pisał, że nie ma bardziej pełnych niejasności pojęć niż usługi, a Kotarbiński (1973) zakładał, że sformułowanie jednej, kompleksowej definicji, która obejmowałaby wszystkie rodzaje działalności klasyfikowanej jako usługi, jest przedsięwzięciem z góry chybionym. Pogląd ten podzielał Niewadzi (1975), uznając, że *próba określenia definicji usług na podstawie cech charakteryzujących istotę czynności usługowych w odróżnieniu od innych społecznie użytecznych czynności przypomina próbę wykreślenia za pomocą linijki i cyrkla kwadratury koła, co – jak wiadomo – jest zadaniem z góry skazanym na niepowodzenie*. Wynika to przede wszystkim z charakteru działalności usługowej, różnorodności działań wchodzących w zakres czynności usługowych i stale postępującej dywersyfikacji oferty samych usług, a przez to i zawodów związanych z ich świadczeniem.

Na niejednoznaczność pojęcia „usługa” uwagę zwrócił Jastrzębowski (1965), podkreślając jego dualny wymiar. Z jednej strony usługa może być bowiem rozumiana jako czynność usługowa, której odpowiednikiem jest czynność produkcyjna, a z drugiej może być interpretowana jako efekt użyteczny tej czynności, a więc jej produkt (Jastrzębowski, 1965; Janoś-Kresło, 2008). Definicja usługi powinna łączyć oba te aspekty, tj. czynność i efekt (Bywalec, 1989). Częściej jednak usługi określa się jako czynności, proces i wytwarzanie, a rzadziej wskazuje na ich rezultaty.

Pojęcie usługi ewoluowało wraz z czasem i rozwojem gospodarczym. Fizjokraci za usługę uważali każdą działalność inną niż produkcja rolna, według Smitha usługami były czynności, w efekcie których nie powstawały dobra materialne (Wiśniewski, 1965), a Marshall traktował usługi jako dobra, które istnieją w momencie ich świadczenia (Hill, 1977; Janoś-Kresło, 2008). Współcześnie podejmuje się próby bardziej precyzyjnego ujęcia istoty usług. W literaturze przedmiotu można odnaleźć trzy grupy definicji usług,

a mianowicie definicje enumeratywne, negatywne i konstruktywne, wśród których wyróżnia się podejścia odwołujące się do potencjału, procesu (czynności) i wyniku (Corsten, 1990; Maleri, 1994; Rück, 1995; Daszkowska, 1998; Kleinaltenkamp, 2001; Welter, 2005; Bullinger, Scheer, 2006; Burr, Stephan, 2006; Corsten, Gössinger, 2007; Janoś-Kreśło, 2008; Meffert, Bruhn, 2009; Rudawska, red., 2009; Bruhn, 2011; Flejterski, Klóska, Majchrzak, 2012; Leimeister 2012).

Definicje enumeratywne polegają na wyliczeniu, jakie czynności zalicza się do usług¹⁸. Taki sposób określenia usług zastosował Główny Urząd Statystyczny w Polskiej Klasyfikacji Usług (PKD), zaliczając do nich czynności (Rogoziński, 2000):

- będące oddziaływaniem na obiekty i przedmioty, np. w procesie produkcji, remonty, naprawy
- wytwarzające na zlecenie określone przedmioty
- udostępniające na jakiś czas urządzenia, obiekty
- zaspokajające bezpośrednio potrzeby konsumpcyjne
- zaspokajające potrzeby porządkowe i organizacyjne gospodarki narodowej.

Definicje negatywne określają to, co – ponad wszelką wątpliwość – usługą nie jest. Do tej grupy należy klasyczna definicja sformułowana przez Langego (1967), zgodnie z którą usługami są *wszelkie czynności związane bezpośrednio lub pośrednio z zaspokajaniem potrzeb ludzkich, ale niesłużące bezpośrednio do wytwarzania przedmiotów*. Inna (przyjęta w polskim prawodawstwie) definicja negatywna jest zapisana w art. 2, pkt. 10 ustawy Prawo zamówień publicznych, według której: usługami są *wszelkie świadczenia, których przedmiotem nie są roboty budowlane lub dostawy* (Dz.U. z 2013 r. poz. 984 ze zm.). Rogoziński (2000) do tej grupy definicji zalicza także definicje rezydualne, wytyczające dość ostre granice dla obszarów takiej działalności gospodarczej, która nie polega na świadczeniu usług.

Autorzy definicji konstruktywnych zorientowanych na potencjał podkreślają, że usługodawca utrzymuje określoną zdolność usługową przez kombinację wewnętrznych czynników produkcji, a nowa wartość, czyli usługa, powstaje dopiero w momencie kontaktu usługodawcy z usługobiorcą (Flejterski, Klóska, Majchrzak, 2012). Dodając do tej definicji czynnik zewnętrzny, a więc utożsamiając usługę z gotowością do jej świadczenia w powiązaniu z człowiekiem lub rzeczą, można formułować definicje usług przez pryzmat procesu (Rudawska, red., 2009). W tym wypadku usługa jest łączona z określoną fazą procesu produkcji usług. Z kolei rozumiejąc usługę jako wynik, traktuje się ją jako produkt niematerialny. Według Maleriego (1994) usługa jest *niematerialnym output z kombinacji czynników produkcji*. Z kolei Gerhardt (1987) twierdzi, że usługi to *niematerialne dobra z procesów input-output*, natomiast Rogoziński (2012) uważa, że usługa jest odmaterializowanym towarem¹⁹. Jedną z najbardziej rozpowszechnionych w polskiej literaturze ekonomicznej definicji usług, odwołujących się do bezpośredniego wyniku (rezultatu) pracy, jest defini-

¹⁸ Por. Judd (1964), Kleinaltenkamp (2001).

¹⁹ Ale jednocześnie zauważa, że (...) *godne uwagi są wszelkie próby wyjścia poza ten schematyzm definiowania*.

cja Polarczyka (1971), uznająca, że *usługa jest pracą wytwórczą, której efektem jest wartość użytkowa odtworzona lub nadana istniejącemu i ukształtowanemu już wcześniej obiektowi (produktowi materialnemu, informacji, osobie lub grupie społecznej) w wyniku działania w czasie pracy na strukturę tego obiektu*. Przychylając się do opinii Daszkowskiej (1998), należy jednak zwrócić uwagę, że oddzielenie procesu od wyniku jest w działalności usługowej zarówno niemożliwe, jak i niecelowe. Usługi są bowiem często konsumowane już w chwili ich powstawania²⁰, a efekt (wynik) dostrzega się dopiero wtedy, gdy zauważalne stają się pożądane przez nabywcę usługi zmiany w nim samym lub obiektach, na które są skierowane. W zgodzie z takim przekonaniem Hill (1977) definiuje usługę jako zmianę stanu osoby lub dobra należącego do jakiejś jednostki gospodarczej, jaka dokonuje się w wyniku działalności innej jednostki gospodarczej, za uprzednią zgodą usługobiorcy lub posiadacza dobra, na które nakierowana jest usługa. Reprezentując powyższy pogląd, Daszkowska (1998) określa z kolei usługę jako *użyteczny produkt niematerialny, który jest wytwarzany w wyniku pracy ludzkiej (czynności) w procesie produkcji, przez oddziaływanie na strukturę określonego obiektu (człowieka traktowanego jako osoba fizyczna, intelekt czy cząstka określonej społeczności albo przedmiotu materialnego), w celu zaspokojenia potrzeb ludzkich*. Podobną interpretację pojęcia usługi proponuje Rogoziński (2000), uznając, że *usługa to podejmowane na zlecenie świadczenie pracy i korzyści mające na celu wzbogacenie walorów osobistych lub wolumenu wartości użytkowych, jakimi usługobiorca dysponuje*. Obie definicje wyraźnie nawiązują do definicji wprowadzonych już w Polsce powojennej przez Krzyżanowskiego (1947) i Wiśniewskiego (1965). Pierwszy z nich pisał, że choć usługi nie mają postaci materialnej, są równie pożądane jak dobra materialne, a ich istota sprowadza się do *wydatkowania pewnej ilości pracy, wywołania określonego efektu, zaspokajającego potrzebę spożywcy* (Krzyżanowski, 1947). Definicję tę można włączyć w nurt definicji konstruktywnych, zorientowanych na wynik. Pojęcie usług wprowadzone przez Wiśniewskiego (1965) można z kolei uznać za definicję z pogranicza nurtu wynikowego i czynnościowego, ukierunkowanego na proces. Autor ten propagował bowiem podejście, w którym *usługi stanowią czynności wytwarzające wartości użytkowe, które służą do zaspokojenia potrzeb ludzkich w sposób bezpośredni lub pośredni, lecz nie znajdując odzwierciedlenia w wytwarzaniu nowych dóbr materialnych*.

Z przedstawionych definicji wynika, że (Daszkowska, 1998):

- usługa jest niematerialnym produktem, którego użyteczność konkretyzuje się u usługobiorcy lub w rzeczy, którą on posiada
- usługi będące przedmiotem gospodarowania wytwarza się w procesie produkcji
- usługa jest szczególnym rodzajem wartości użytkowej, która wytwarzana jest w wyniku pracy ludzkiej
- czynności usługowe o znaczeniu gospodarczym tworzą nową wartość bądź powiększają wartość przedmiotu materialnego już istniejącego
- usługi w sensie gospodarczym są towarami lub mogą nimi potencjalnie być

²⁰ Na prawidłowość tę uwagę zwracał już Taylor (1947).

- w procesie produkcji usług bierze udział czynnik zewnętrzny zwany obiektem (mar-ty bądź żywy).

Bardziej szczegółowego, niż zaprezentowany powyżej, podziału grup definicji usług dokonuje Rogoziński (2000), wyodrębniając, poza definicjami negatywnymi, enumeratywnymi i odwołującymi się do bezpośredniego wyniku (rezultatu) pracy, definicje analityczne, kontekstowe i kompilacyjne. Definicje analityczne odnoszą się do różnych sposobów rozumienia pojęcia usługi: po pierwsze – jako czynności pomocniczej dla kogoś innego niż sam sprawca, po drugie – jako działania czyniącego zadość czyjejs istotnej potrzebie i po trzecie – jako działania mniej lub bardziej przelotnego. Przykładem takiego pojmowania pojęcia usług jest definicja Kotarbińskiego (1973), zgodnie z którą *usługą dla podmiotu Y ze względu na określoną potrzebę jest czynność podmiotu X wypełniająca odcinek czasu T, zawsze i tylko, jeżeli jest ona wykonana przez podmiot X w celu zadośćuczynienia tej potrzebie podmiotu Y przez zmianę w tworzywie zamierzoną, wypełniającą tenże odcinek czasu T.*

Definicjami kontekstowymi Rogoziński (2000) nazywa definicje, które pojęcie usług formułują na tle wprowadzonego wcześniej arbitralnie kontekstu interpretacyjnego. Takie podejście reprezentują m.in. Schewe i Smith (1980), twierdząc, że *usługi są aktywnościami, korzyściami lub satysfakcjami, które są oferowane do sprzedaży lub są dostarczane w powiązaniu ze sprzedażą dóbr.* Warto zauważyć, że w proponowanej przez tych autorów definicji, przez powiązanie usług z aktem kupna-sprzedaży, wyraźnie ujawnia się ich rynkowy charakter, ale jednocześnie powielany jest w niej stereotyp, według którego usługi są dodatkiem – często bezpłatnym – do materialnego produktu²¹.

Definicje kompilacyjne powstają przez połączenie różnych charakterystyk usług zawartych w innych definicjach i mają charakter eklektyczny. Jako przykład takiej definicji może posłużyć definicja Stanton (1981), w której usługa to *występująca odrębnie działalność nieprzynosząca materialnego efektu, dostarczająca (nabywcy) określonych korzyści, które nie są konieczne związane ze sprzedażą produktów lub innych usług.* W tym miejscu na uwagę zasługuje również definicja przytoczona przez Rylkego (1970), która wskazuje, że pojęcie usługi *obejmuje nie tylko czynności mające na celu zaspokojenie pewnych potrzeb osobistych człowieka, czynności pomocnicze przy wykonywaniu zajęć w gospodarstwach domowych, czynności konserwacyjne, remontowe i naprawcze przedmiotów trwałego użytku, ale także czynności mające na celu powiększenie wartości użytkowej dóbr materialnych, wytwarzanie na indywidualne zamówienie określonych przedmiotów, niektóre czynności będące fazą procesów produkcyjnych (np. w przemyśle i rolnictwie).* W ten sposób Rylke zwrócił uwagę na dwie istotne cechy usług, a mianowicie ich substytucyjność i komplementarność względem produkcji przemysłowej²².

²¹ Por. Rogoziński (2000), Dąbrowska (2008).

²² Warto przy tym zaznaczyć, że proces zastępowania towarów przez usługi Rogoziński (2000) nazywa substytucją usługową i odróżnia ją od substytucyjności usług, a więc ich jednostkowej właściwości (podatności) polegającej na wzajemnej zastępowalności przedmiotów usługami i *vice versa*.

Dokonany przegląd definicji dowodzi złożoności problematyki związanej z określeniem istoty usług. Niezależnie od reprezentowanego podejścia, autorzy tych definicji są jednak zgodni co do tego, że usługę stanowi czynność społecznie użyteczna, zaspokajająca bezpośrednio lub pośrednio potrzeby ludzkie, ale nieprowadząca bezpośrednio do wytwarzania przedmiotów materialnych²³. Współczesna praktyka gospodarcza każe jednak uzupełnić, a nawet podać w wątpliwość takie ujęcie usług. Usługi nie są bowiem już tylko czynnościami niezwiązanymi z procesem wytwarzania lub co najwyżej pomocniczymi elementami procesów produkcyjnych. Coraz większa specjalizacja związana z postępowaniem technologicznym, technicznym i organizacyjnym powoduje, że usługi stają się integralnym elementem stosowanych w przedsiębiorstwach rozwiązań dotyczących organizacji produkcji. Dotyczy to zwłaszcza usług outsourcingowych w zakresie telekomunikacji i informatyzacji, a także zlecenia podmiotom zewnętrznym wykonywania części procesu technologicznego w przemyśle i produkcji rolniczej²⁴.

Odmienność usług od dóbr materialnych uwypuklają specyficzne cechy usług, do których zalicza się (Regan, 1963; Gilmore, 2003; Pukas, 2003; Komajda, 2006; Kuźnar, 2007; Dąbrowska, 2008; Mohana Rao, 2009; Bruhn, 2011): niematerialność, różnorodność, nierozdzielność i nietrwałość. Niematerialność oznacza, że usługi nie mają charakteru fizycznego, a ich odbiorca jest pozbawiony możliwości odczuwania wrażeń zmysłowych (dotknięcia, spróbowania, zobaczenia, powąchania czy usłyszenia) przed, a niekiedy także w czasie oraz po dostarczeniu usługi, co powoduje, że konsument przed aktem konsumpcji może jedynie poszukiwać informacji na temat danej usługi, a przy jej ponownym nabyciu kierować się zdobytym wcześniej doświadczeniem. Niematerialny charakter usług sprawia, że wyświadczonej raz usługi nie można zwrócić, a czasami nawet dokonać korekty (np. w usługach medycznych lub fryzjerskich).

Różnorodność usług oznacza trudność w utrzymaniu jednorodnych standardów jakościowych oraz poziomu jakości świadczeń. Nie ma bowiem dwóch identycznych usług, różnią je czas wykonania, umiejętności, kwalifikacje i predyspozycje usługodawcy, cechy osobowości. Z punktu widzenia konsumenta, problemem jest też ocena jakości usługi przed jej nabyciem, w trakcie korzystania, a często także po jej skonsumowaniu.

Nierozdzielność usług świadczy o jednoczesności wykonywania usługi przez usługodawcę i konsumowania jej przez usługobiorcę, a więc – innymi słowy – o nierozdzielności usługi z osobą wykonawcą, który odpowiada za jej rezultat, udziale klienta jako osoby współtworzącej usługę i roli, jaką w tym procesie mogą spełniać inni klienci²⁵. Na nierozdzielność procesu świadczenia i konsumpcji usług, czyli potrzebę kontaktu z konsumentem

²³ Por. Dąbrowska (2008).

²⁴ Więcej na ten temat w rozdziale 4.

²⁵ Bezpośredni kontakt pomiędzy usługodawcą i usługobiorcą oraz partycypację konsumenta w produkcji usług, obok niematerialności, do specyficznych cech usług zaliczyli już Eiglier i in. (1977). Pogląd ten jest obecnie w części nieaktualny, zob. rozdział 2.2.

tem w procesie świadczenia usługi zwracają też uwagę Fuchs (1968), Chase (1978) oraz Karmarkar i Pitbladdo (1995).

Z faktu zbieżności miejsca, czasu świadczenia i konsumpcji usług wynika ich nietrwałość, skutkująca brakiem możliwości magazynowania²⁶ oraz wytwarzania usług na zapas, by je sprzedać w okresie zwiększonego popytu. W związku z powyższym można stwierdzić, że wielkość konsumpcji usług jest ograniczona aktualną wielkością potencjału ludzkiego i rzeczowego, zaangażowanego w świadczenie danej usługi.

W literaturze wymienia się jeszcze jedną cechę, a mianowicie brak możliwości nabycia usług na własność (Panasiuk, Tokarz, 2012). Kupujący usługę, po zapłaceniu żądanej przez sprzedawcę ceny, nie staje się właścicielem tego produktu i zwykle nie może nim swobodnie rozporządzać. Zyskuje jedynie, pod pewnymi warunkami, dostęp i prawo skorzystania z danej czynności usługowej. Co prawda, korzyść z usługi może trwać pewien czas, ale sama usługa (jako czynność) się kończy i świadczona na czyjąś rzecz nie może być przedmiotem wtórnego obrotu²⁷.

Nieco inne podejście do specyfiki usług proponuje Rathmell (1974), dokonując podziału ich cech charakterystycznych na pierwotne i wtórne. Wśród tych pierwszych wymienia:

- niematerialność
- uzależnienie nabywcy od usługodawcy
- jednoczesność produkcji i konsumpcji
- konieczność istnienia potencjału usługowego przed rozpoczęciem transakcji
- zmienną jakość transformacji czynników produkcji
- ryzyko nabywcy, niezbędne zaufanie do usługodawcy
- duże zróżnicowanie i zindywidualizowanie poszczególnych rodzajów usług.

Do cech wtórnych zalicza natomiast:

- niemożność odsprzedania usługi
- traktowanie niektórych specyficznych cech usług jako instrumentów marketingu.

Podsumowując należy zauważyć, że specyfika usług ma decydujący wpływ na sposób prowadzenia działalności usługowej i produkcyjnej (tab. 1). Ponadto, jak podkreślają Panasiuk i Tokarz (2012), niezależnie od wymienionych podstawowych cech usług, wspólnych dla całej gospodarki, poszczególne sektory usługowe odznaczają się bardziej indywidualnymi cechami, wyznaczanymi specyfiką ich świadczenia i rolą, jaką pełnią w życiu społeczno-gospodarczym. Ponownie pojawia się pytanie o aktualność takiego rozumienia specyfiki usług, zwłaszcza w zakresie możliwości odsprzedania usługi. O ile w przypadku większości usług jest to prawda, to można się zastanowić, czy rzeczywiście nie jest możliwe odsprzedanie usług o charakterze ciągłym, np. dystrybucyjnych, telekomunikacyjnych i informatycznych, czyli takich, których świadczenie nie wygasa w jednym okresie rozli-

²⁶ Zob. Hill (1997).

²⁷ Por. Dąbrowska (2008), Panasiuk, Tokarz (2012). W dalszej części rozdziału podjęto polemikę z tym poglądem.

Tabela 1. Cechy charakterystyczne działalności produkcyjnej i usługowej
 Table 1. Characteristic features of production and service activity

Działalność produkcyjna (produkt materialny)	Działalność usługowa (usługa)
Produkt jest materialny	Usługa jest niematerialna
W trakcie procesu zakupu następuje przeniesienie prawa własności	Prawo własności generalnie nie jest przenoszone
Produkt może być odsprzedany	Usługa nie może być odsprzedana (brak wtórnego obrotu usługami)
Produkt może być zademonstrowany	Usługa nie może być demonstrowana (nie istnieje przed momentem świadczenia)
Produkt może być magazynowany przez sprzedających (należy do aktywów przedsiębiorstwa) i kupujących	Usługa nie może być magazynowana (brak zapasów usług)
Proces konsumpcji jest poprzedzony procesem produkcji	Produkcja i konsumpcja są jednoczesne w czasie (konsument uczestniczy w usłudze)
Produkcja, sprzedaż i konsumpcja są lokalizacyjnie zróżnicowane	Produkcja, sprzedaż i konsumpcja są przestrzennie połączone
Produkt może być transportowany	Usługa nie może być transportowana
Sprzedawca/producent tworzy produkt	Kupujący/klient bierze udział w procesie wytwarzania
Wiele produktów jest jednorodnych (wytwarza się je seriami)	Usługi są różnorodne, w większości są wytwarzane na konkretne zamówienie klienta
Między przedsiębiorstwem a klientem jest możliwy jedynie kontakt pośredni	W większości przypadków niezbędny jest bezpośredni kontakt między przedsiębiorstwem a klientem
Wymagania konsumenta są mierzalne	Wymagania konsumenta są trudne do zidentyfikowania, a przynajmniej możliwość przewidywania tych wymagań jest ograniczona

Źródło: Grönroos (1990); Normann (1991); Lehmann (1995); Pukas (2003); Komajda (2006); Mudie, Pirrie (2006); Shanker (2008); Haller (2012).

zeniowym. Powszechne są np. transakcje odsprzedaży usługi leasingu w trakcie jej trwania lub cesje umów o świadczenie usług telekomunikacyjnych.

Rogoziński (2008) poddaje krytyce paradygmat teorii usług stworzony na podstawach ekonomii politycznej socjalizmu. Wymienia też jego główne założenia:

- wtórną, podrzędną rolę usług, podporządkowanych nadrzędnej funkcji, czyli wspomaganiu materialnych procesów produkcji

- przedmiotowe i podrzędne rozumienie usług, jako elementu industrializacji, wpisanej w ideologiczne ujęcie m.in. walki klasowej, w celu wyjaśnienia uniwersalnych procesów reprodukcji
- częściowe wchłonięcie sektora usług przez sektor produkcji przemysłowej
- metodologiczny negatywizm, polegający na wyodrębnianiu usług przez negowanie oczywistych cech, przypisywanych produkcji przemysłowej (włącznie z pojęciami im przypisywanymi, takimi jak: niematerialność, nietrwałość, niemagazynowalność).

Rogoziński (2008) uważa przy tym, że: *podstaw nowego paradygmatu teorii usług nie da się wyprowadzić z nauk ekonomicznych, a więc z wnętrza materialistycznego, a jednocześnie skrajnie nie-usługowego paradygmatu, który je ukształtował*. Zamiast tego proponuje oparcie paradygmatu usług na dwu przekrojach. Tworzą go:

1) w ujęciu przedmiotowym:

- relacja usługowa (jako podstawa)
- organizacja usługowa
- sieć interakcji, w jakie dzięki usługom wchodzi społeczeństwo

2) w przekroju dyscyplin naukowych:

- interdyscyplinarne service studies
- economics of services i nauki o zarządzaniu zorientowane na organizację usługową
- antropologiczne wsparcie praktyki usługowej, łącznie z antropologicznym zasileniem teorii organizacji usługowych.

Kończąc ten krótki przegląd definicji i poglądów na temat pojęcia „usługi”, trzeba postawić pytanie o przyszłość. Wszystkie przytoczone definicje powstawały w warunkach gospodarki nowoczesnej lub ponowoczesnej. Zmieniająca się rzeczywistość społeczna i gospodarcza, a także postęp w zakresie technologii każą na nowo przyjrzeć się istocie usług i ponownie je zdefiniować. Rogoziński (2008), podejmując próbę sformułowania nowego paradygmatu usług stwierdza, że: *Bez ludzi nie ma usług. Mogą pojawić się dwa komplementarne względem usług zajęcia, a więc z jednej strony – samoobsługa (tylko jeden podmiot, starający się być samowystarczalnym), albo z drugiej strony zautomatyzowane procesy produkcji obywatelce się bez człowieka. Usługowe minimum minimum, to spotkanie dwu osób, dzięki któremu zapośrednicza się relacja usługowa. Wypełnienie sfery międzyludzkiej obcować relacją usługową jest możliwe dzięki wyraźnie ukształtowanemu w kulturowej antropogenezie podziałowi ról na usługodawcę i usługobiorcę*. Twierdzenie to było prawdziwe niemal do końca XX wieku. Jednak szybki rozwój technologii, zwłaszcza w zakresie dotyczącym telekomunikacji i informatyki, skłania do pewnej ostrożności przed pełnym przyjęciem takiego rozumienia usług. Pojawiają się usługi, które nie pasują do tych założeń: na przykład aktualizacje jednego z najpopularniejszych systemów operacyjnych w komputerach osobistych sprzedawane są (lub oferowane bezpłatnie) jako usługa (usługą jest udostępnienie i instalacja, a nie licencja i kod źródłowy), chociaż ani po stronie usługodawcy, ani po stronie usługobiorcy do zaistnienia faktu pobrania i instalacji nie jest potrzebny udział człowieka. Jest także wiele usług udostępnianych w Internecie bez

udziału człowieka przez autonomiczne programy komputerowe (np. boty Google²⁸), produkowane są (np. przez Teslę²⁹) autonomiczne pojazdy, poruszające się bez kierowcy, po estońskim Tallinie jeżdżą, na razie w ramach eksperymentu, publicznie dostępne autonomiczne mikrobusy (także bez kierowców)³⁰, a w Wielkiej Brytanii można za około 3 tysiące funtów kupić robota (humanoida) świadczącego usługi seksualne, zaprogramowanego tak, aby zachowywał się w sposób jak najbardziej przypominający człowieka³¹, lub za 67 funtów skorzystać z usługi seksualnej świadczonej przez takiego robota³². W Japonii humanoidalne roboty pracują w fabryce kosmetyków Shiseido³³, a za dwa tysiące dolarów oferowane są humanoidy, których zadaniem jest dotrzymywanie towarzystwa starszym osobom – potrafią prowadzić rozmowę i wyczuć nastroje rozmówcy³⁴. Oferowane są nawet roboty odprawiające buddyjskie ceremonie pogrzebowe³⁵. Naukowcy z Doliny Krzemowej przewidują, że w ciągu 10 lat wyprodukują roboty na tyle doskonałe, że będą mogły zastąpić nauczycieli w szkołach³⁶. Można oczywiście stwierdzić, że usługa realizowana przez wirtualne lub fizycznie istniejące roboty jest nadal oferowana przez ludzi i dla ludzi, a fakt braku ich udziału w procesie świadczenia nie ma wobec tego większego znaczenia. Jednak tak samo może być w przypadku produkcji, więc tego argumentu nie da się obronić, ponieważ klasycznym wyróżnikiem usług jest przecież udział usługodawcy i usługobiorcy (a tutaj bezpośrednim usługodawcą jest maszyna). Ponadto usługi mogą substytuować nie tylko pracę ludzką, ale także pracę maszyn (np. usługi produkcyjne). Istnieje wiele w pełni zautomatyzowanych linii produkcyjnych, w których działalność człowieka ogranicza się do obserwacji i kontrolowania procesu wytwarzania. Nie ma jeszcze maszyn całkowicie niezależnych od człowieka, a ich „myślenie” odbywa się według ustalonych przez ludzi algorytmów, jednak coraz częściej maszyny same wybierają sposób swojego działania na podstawie analizy danych zbieranych przez nie samodzielnie z otoczenia³⁷. Jak dotąd, nie wykraczają poza ustalone przez

²⁸ Według serwisu <http://www.incapsula.com> (dostęp: 2.11.2017) w 2014 roku roboty sieciowe generowały 56% ruchu w całym Internecie. Dla większości serwisów internetowych udział ruchu generowanego przez boty to od 63% do 80%.

²⁹ <http://www.geekweek.pl/aktualnosci/27669/wszystkie-pojazdy-tesli-w-pelni-autonomiczne> (dostęp: 2.11.2017)
³⁰ <http://tvn24bis.pl/moto,99/estonia-mikrobusy-bez-kierowcy-jezdza-po-centrum-tallinna,761278.html> (dostęp: 2.11.2017).

³¹ <https://www.dailystar.co.uk/news/latest-news/652105/sex-robot-samantha-sergi-santos-eight-modes-orgasm-sleep-mode> (dostęp: 2.11.2017), <https://kobieta.wp.pl/prezentacja-seks-robotow-nie-poszla-po-mysli-organizatora-meczyni-zachowali-sie-jak-zwierzeta-6188379288393857a> (dostęp: 17.11.2017).

³² <https://www.dailystar.co.uk/news/latest-news/650359/sex-robot-brothel-barcelona-lumidolls-banned-fantasy> (dostęp: 2.11.2017).

³³ <https://businessinsider.com.pl/technologie/nowe-technologie/japonia-humanoidalne-roboty-pracuja-w-fabryce-shiseido/j413z3x> (dostęp: 2.11.2017).

³⁴ https://pl.sputniknews.com/polish.ruvr.ru/news/2014_09_21/W-Japonii-wprowadzono-do-sprzedazy-humanoidalne-roboty-6860/ (dostęp: 2.11.2017).

³⁵ <https://www.reuters.com/article/us-japan-robotpriest/in-japan-robot-for-hire-programed-to-perform-buddhist-funeral-rites-idUSKCN1B3133> (dostęp: 2.11.2017).

³⁶ <http://www.telegraph.co.uk/science/2017/09/11/inspirational-robots-begin-replacing-teachers-within-10-years/> (dostęp: 2.11.2017).

³⁷ Szef korporacji Google Eric Schmidt już w 2013 roku zapowiedział, że spółka w ciągu 5-10 lat będzie w stanie stworzyć sztuczną inteligencję dla swoich programów, która będzie nie do odróżnienia od ludzkiej. Zob. <https://www.theguardian.com/technology/2013/may/22/google-big-tent-ed-miliband-eric-schmidt-and-more> (dostęp: 2.11.2017).

człowieka granice wyboru, jednak pojawiające się coraz częściej informacje o postępach w dziedzinie tzw. „sztucznej inteligencji” (czyli maszyn, które podobnie jak człowiek będą same tworzyły zasady postępowania i same podejmowały decyzje, bez udziału człowieka) każą przypuszczać, że uniezależnienie pojęć „inteligencji” i „wolności wyboru”, a także „potrzeb”, w ślad za tym „usług” (a być może, co wydaje się niepokojącą, ale logiczną konsekwencją, także etyki i moralności) od gatunku *homo sapiens* jest tylko kwestią czasu³⁸.

Jak wobec tego rozumieć współcześnie pojęcie usług? Po „oczyszczeniu” z nieaktualnych lub zbyt daleko idących prób uszczegółowienia, które zawsze odnoszą się do rzeczywistości istniejącej tylko w pewnym okresie, można wyróżnić następujące dwie najważniejsze cechy usług:

- są wykonywane na rzecz usługobiorcy przez podmiot zewnętrzny, czyli usługodawcę niebędącego pracownikiem, własnością lub w posiadaniu usługobiorcy
- dostarczają konkretnej użyteczności (osobistej, społecznej lub produkcyjnej).

Tak rozumiane usługi mogą być świadczone:

- świadomie lub nieświadomie
- odpłatnie lub nieodpłatnie.

Korzystanie z nich może również być:

- świadome lub nieświadome
- odpłatne lub nieodpłatne.

Usługodawca i usługobiorca mogą być ludźmi, podmiotami sztucznej inteligencji lub organizacjami (przedsiębiorstwami, instytucjami itp.), w imieniu których działają ludzie lub podmioty sztucznej inteligencji.

Podsumowując, można pokusić się o sformułowanie aktualnych współcześnie definicji usług, usługodawcy i usługobiorcy:

- 1) usługami są wszelkie czynności, w wyniku których innemu podmiotowi dostarczana jest określona użyteczność, niewynikająca z relacji zatrudnienia u usługobiorcy (gdy usługodawcami są ludzie) lub własności/posiadania usługodawcy przez usługobiorcę (gdy usługodawcami są podmioty sztucznej inteligencji, przedsiębiorstwa, instytucje itp.)
- 2) usługodawcą jest podmiot, który wykonuje czynność dostarczającą tę użyteczność, a usługobiorcą podmiot, który z tej użyteczności korzysta (z wyłączeniem relacji zatrudnienia i własności opisanych w punkcie pierwszym). Użyteczność może być dostarczana i „absorbowana” w dowolny sposób, świadomie lub nieświadomie, odpłatnie lub nieodpłatnie. Usługodawca i usługobiorca mogą być zarówno podmiotami indywidualnymi, jak również zbiorowymi.

³⁸ W Projekcie Rezolucji Parlamentu Europejskiego (2015), zawierającej zalecenia dla Komisji w sprawie przepisów prawa cywilnego dotyczących robotyki, zapisano m.in.: *ludzkość stoi obecnie u progu ery, w której coraz bardziej zaawansowane roboty, komputery, androidy i inne wcielenia sztucznej inteligencji wydają się dawać początek nowej rewolucji przemysłowej, która prawdopodobnie nie ominie żadnej warstwy społecznej.*

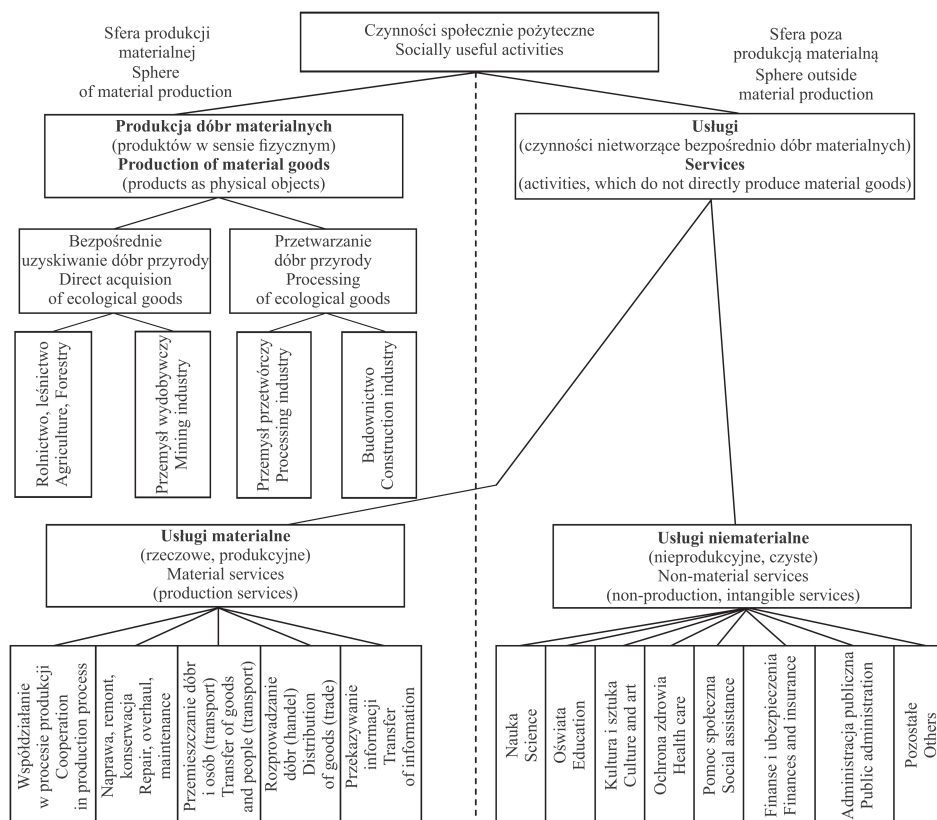
Takie ujęcie natury usług umożliwia traktowanie jako usługi użyteczności absorbowanych np. za pośrednictwem środowiska naturalnego lub ładu organizacyjno-prawnego państwa. Usługodawcami w takim przypadku są podmioty, które przyczyniają się do dobrostanu środowiska (np. gospodarstwa rolne lub zakłady przemysłowe prowadzące produkcję zgodnie z zasadami zrównoważenia) albo podmioty publiczne (np. organy i służby państwowe). Dostarczana przez usługodawcę użyteczność dociera do usługobiorcy bezpośrednio lub pośrednio przez interakcje i oddziaływanie na otoczenie. Taka perspektywa jest przydatna między innymi do badania zależności między usługami a procesami równoważenia rozwoju ekonomiczno-społeczno-środowiskowego czy też rozważań dotyczących dostarczania dóbr publicznych.

2.2. Wybrane klasyfikacje usług

Różnorodność stanowisk ekonomistów w kwestii problematyki usług dotyczy nie tylko aspektów definicyjnych i ujęcia ich istoty, ale również ich klasyfikacji. Z uwagi na niejednorodny charakter oraz zróżnicowane tempo rozwoju poszczególnych rodzajów usług, stały się one przedmiotem różnych podziałów. Ze względu na znaczenie usług w gospodarce narodowej należy rozpatrywać je w kontekście całego systemu gospodarczego (rys. 3). Klasyfikacja przedstawiona przez Dobrzańskiego (1992), za: Rylke (1970) została przez niego nieznacznie zmodyfikowana. Rylke w jednym bloku umieścił ochronę zdrowia, opiekę społeczną i kulturę fizyczną, co można by uznać za blok usług społecznych, ale oświata została umieszczona odrębnie. Zamiast administracji publicznej była administracja państwowa i ochrona porządku publicznego. Wprowadzone przez Dobrzańskiego zmiany rozdzielają ochronę zdrowia od opieki społecznej, która została zastąpiona bardziej współczesną nazwą „pomoc społeczna” (w rozszerzającej interpretacji, wykraczającej poza formalne podziały, obejmuje też pomoc dla bezrobotnych, ale nie pomoc dla chorych czy pomoc dla pozbawionych wiedzy, do których skierowane są usługi ochrony zdrowia oraz z zakresu oświaty). Na schemacie nie uwzględniono ubezpieczeń społecznych. Można je włączyć do działu finanse i ubezpieczenia, jako jeden z rodzajów ubezpieczeń, chociaż co do ich statusu w tym obszarze mogą być wątpliwości. Usługi niematerialne mają bardzo duże znaczenie dla produkcji dóbr materialnych, a produkcja materialna jest bardzo istotna dla usług niematerialnych.

Interesującą klasyfikację usług przedstawił na początku lat 70. XX wieku Kabaj (1972), który, odwołując się do kryteriów funkcji usług oraz wzrostu, wyróżnił cztery grupy usług. Pierwsza obejmuje dziedziny stanowiące przedłużenie procesu produkcji dóbr materialnych, tj. transport, komunikację, handel i gastronomię. Druga to usługi sprzyjające rozwojowi zasobów ludzkich, takie jak np.: nauka i badania naukowe, szkolnictwo, oświata,

Rys. 3. Klasyfikacja usług w gospodarce

Źródło: Dobrzański (1992), za: Rylke (1970).

Fig. 3. Classification of services in the economy

Source: Dobrzański (1992), after Rylke (1970).

kultura, ochrona zdrowia, usługi socjalne lub gospodarka komunalna i mieszkaniowa. Grupę trzecią stanowią usługi pełniące funkcje ekonomiczne i administracyjne, związane z funkcjonowaniem państwa, jak np. administracja publiczna i wymiar sprawiedliwości, a czwartą – usługi konsumpcyjne dla ludności.

Korespondującą z omówioną powyżej klasyfikacją usług wprowadził w 1982 roku Niewadzi (1982), wyróżniając usługi gospodarcze i pozagospodarcze. Do tych pierwszych zaliczył on usługi o wyraźnej dominacji powiązań z produkcją (nauka i rozwój techniki, transport i łączność, handel, finanse i ubezpieczenia), usługi związane z kształtowaniem osobowości ludzkiej, zaspokajające duchowe i psychofizyczne potrzeby człowie-

ka³⁹ (oświata i wychowanie, ochrona zdrowia i opieka społeczna, kultura i sztuka, kultura fizyczna, turystyka, wypoczynek) oraz usługi mające na celu kształtowanie materialnych warunków bytu (gospodarka mieszkaniowa i komunalna, usługi bytowe na rzecz gospodarstwa domowego, usługi osobiste). Do sfery pozagospodarczej włączył z kolei aparat władzy, bezpieczeństwa i porządku publicznego, administrację państwową i publiczną o charakterze pozagospodarczym, obronę narodową, łącznie z siłami bezpieczeństwa i porządku publicznego, organizacje polityczne, instytucje wymiaru sprawiedliwości, organizacje i zrzeszenia społeczne oraz wyznaniowe (Niewadzi, 1982; Daszkowska, 1998; Panasiuk, Tokarz, 2012).

Zbliżoną klasyfikację usług proponuje Hill (1977), rozróżniając usługi skierowane na ludzi i na rzeczy (tab. 2). Można zauważyć, że w podziale tym ujawnia się swoista dychotomia usług. Ważne jest przy tym rozróżnienie trwałego i przejściowego charakteru usług w zależności od długości trwania okresu, w którym utrzymuje się zmiana dokonana przez usługodawcę, np. umycie samochodu jest usługą przejściową, ponieważ w czasie normalnego użytkowania samochód znowu wkrótce stanie się brudny. Pomalowanie domu, z racji dłuższego okresu utrzymania się końcowego efektu świadczenia usługi, może być traktowane jako usługa trwała. Istotną kwestią jest też odwracalność świadczonych usług lub jej brak. Podczas gdy dobro przetransportowane w określone miejsce można przewieźć z powrotem w miejsce pierwotnej lokalizacji, a pomalowany na pewien kolor samochód

Tabela 2. Klasyfikacja usług według Hilla
Table 2. Classification of services according to Hill

Charakter zmian		Usługi skierowane na rzeczy		Usługi skierowane na ludzi	
		stałe	przejściowe	stałe	przejściowe
Zmiany fizyczne	odwracalne	x	x	x	x
	nieodwracalne	x		x	
Zmiany psychiczne	odwracalne			x	x
	nieodwracalne			x	

Źródło: Hill (1977).

³⁹ Tę grupę usług wyróżnia też w proponowanej przez siebie klasyfikacji Lipiński (1965), który traktując usługę jako obsługę wyodrębniła poza obsługą osobowości, obsługą nabywcy i obsługą osobistą. Za obsługę nabywcy uważa akty kupna-sprzedazy, transport, opakowywanie, remonty i naprawy urządzeń przeznaczonych na zaspokajanie potrzeb konsumpcyjnych oraz na cele produkcyjne, a więc wszystko to, co składa się na handlową i techniczną obsługę gospodarstw domowych i zakładów produkcyjnych. Obsługę osobistą pojmuje natomiast jako usługi wykraczające poza zaspokojenie potrzeb materialnych, obejmujących pożywienie, ubranie i mieszkanie, np. usługi komunikacyjne i spożywanie posiłków w restauracjach. Należałoby jednak zwrócić tutaj uwagę na to, co można obecnie nazwać usługami elementarnymi, a co wykraczającymi poza nie, gdyż we współczesnym świecie usługi komunikacyjne z pewnością zaliczone zostałyby do potrzeb podstawowych. Nie ulega jednak żadnej wątpliwości, że ten podział zaproponowany przez Lipińskiego posłużył wielu autorom do wprowadzenia własnej systematyki usług (por. Rogoziński, 2000; Panasiuk, Tokarz, 2012).

przemalować, to skutki wielu rodzajów usług, np. medycznych, są nieodwracalne. Ponadto usługi skierowane na ludzi można podzielić ze względu na to, czy wywołują zmiany fizyczne (transport, usługi medyczne), czy psychiczne (edukacja, rozrywka).

Autorem innego podziału usług jest Jastrzębowski (1965), który uwzględniając kryterium potrzeby i tworzywa⁴⁰ wskazał na usługi:

- produkcyjne, których tworzywem są już istniejące przedmioty, znajdujące się w posiadaniu użytkownika
- osobiste, których tworzywem jest sam użytkownik usługi, rozumiany jako jednostka ludzka wraz ze swoim gospodarstwem domowym⁴¹
- informacyjne, których tworzywem jest intelekt bądź świadomość użytkownika usług, zaspokajające potrzebę poznawczą
- kierownicze, których tworzywem jest człowiek traktowany jako część pewnej zbiorowości, dysponujący wobec niej przymusem.

Do innych, często stosowanych kryteriów klasyfikacyjnych usług należą: przeznaczenie danej usługi, rodzaj wyniku pracy, rodzaj wykonywanej pracy, odpłatność, typ adresata i ryzyko zakupowe postrzegane przez klienta (tab. 3).

Podziału usług można dokonać nie tylko posługując się jednym, ale także kilkoma kryteriami jednocześnie. Jedną z propozycji takiej typizacji usług stworzył w pierwszej połowie lat 70. XX wieku Carp (1974), który opierając się na dwóch kryteriach: obiekcie świadczonej usługi i właściwości materialnych, wyodrębnił cztery klasy usług (tab. 4), odpowiadające typom przedsiębiorstw usługowych, związanych odpowiednio z obsługą osób, rzeczy, przekazywaniem rzeczy i informacji oraz tzw. dobrami nominalnymi (środki pieniężne, papiery wartościowe itp.).

Inną koncepcję typizacji usług opracował Meyer (1983), przyjmując jako kryteria podziału formę prawną, formę kooperacji, formę organizacji i formę świadczenia usług (rys. 4). Według kryterium formy prawnej można wyróżnić trzy grupy usług świadczonych przez (Meyer, 1983; Panasiuk, Tokarz, 2012):

- przedsiębiorstwa prywatne: indywidualne, spółki prawa handlowego, spółdzielnie i stowarzyszenia
- przedsiębiorstwa publiczne: poczta publiczna, kolej, radio i telewizja publiczna, stacje meteorologiczne
- instytucje publiczne i samorządowe, organizacje i stowarzyszenia.

⁴⁰ Powołując się na poprawność semantyczną, Daszkowska (1998) zamiast pojęcia „tworzywa” posługuje się terminem „obiekt działania”. Jak pisze Rogoziński (2000), istnieją trzy zakresy znaczeniowe pojęcia tworzywa (obiekty działania), a mianowicie: istniejące przedmioty materialne (materia); człowiek jako użytkownik różnych przedmiotów, a zarazem podmiot ujawniający automatyczne potrzeby; przedmioty należące do tego, na rzecz którego świadczona jest usługa.

⁴¹ Ponieważ – zdaniem Jastrzębowskiego – tworzywem czynności poczytywanej za usługę nie może być człowiek jako indywidualum, a jedynie osoba fizyczna wraz ze swoim gospodarstwem domowym, z tej grupy usług wykluczone zostały wszystkie usługi osobiste, zaspokajające psychosomatyczne potrzeby człowieka, a rację bytu utraciły usługi turystyczne. Zgodnie z tokiem rozumowania Jastrzębowskiego, człowiek podróżujący, pozbawiony swojego gospodarstwa domowego nie może być biorcą usług (Rogoziński, 2000).

Tabela 3. Klasyfikacja usług ze względu na wybrane kryteria
 Table 3. Classification of services in terms of selected criteria

Kryterium klasyfikacji	Grupy usług	Charakterystyka
1	2	3
Przeznaczenie usługi	– produkcyjne	Użyteczne produkty niematerialne, wykorzystywane w procesie produkcji dóbr materialnych, ale nietworzące bezpośrednio nowych dóbr, np. roboty montażowe, dystrybucja energii elektrycznej.
	– konsumpcyjne	Użyteczne produkty niematerialne, wykorzystywane w procesie konsumpcji indywidualnej i zbiorowej, np. usługi remontowe, usługi w zakresie transportu, łączności i handlu, usługi mieszkaniowe, oświata, ochrona zdrowia, opieka społeczna, usługi turystyczne, usługi osobiste, w tym m.in. usługi kosmetyczne i fryzjerskie.
	– ogólnospołeczne	Czynności zaspokajające potrzeby porządkowo-organizacyjne społeczeństwa, świadczone przez aparat władzy, bezpieczeństwa i porządku publicznego, organizacje polityczne, instytucje wymiaru sprawiedliwości, organizacje i zrzeszenia społeczne oraz organizacje i zrzeszenia wyznaniowe.
Rodzaj wyniku pracy	– renowacyjne (naprawcze)	Czynności, których celem jest zachowanie, przywracanie lub ochrona wartości użytkowej istniejących dóbr.
	– informacyjne	Czynności polegające na przechowywaniu i przetwarzaniu informacji.
	– dystrybucyjne	Czynności zorientowane na odnawianie lub zwiększanie przez wymianę wartości zasobów rzeczowych niezbędnych do produkcji lub konsumpcji.
	– rekreacyjne	Czynności bezpośrednio oddziałujące na właściwości fizjologiczne człowieka (np. usługi lecznicze lub higieniczno-estetyczne) lub stwarzające warunki do samodzielnej rekreacji jednostki i grup ludności (usługi turystyczne i sportowe).
	– oświatowo-kulturalne	Czynności polegające na przekazywaniu wiedzy lub doznań artystycznych danej osobie lub grupie.
	– organizacyjne	Czynności polegające na podjęciu i przekazaniu decyzji określonym osobom lub grupom społecznym.

Tabela 3. cd.
Table 3. cont.

1	2	3
Rodzaj wykonywanej pracy	<ul style="list-style-type: none"> – czynności polegające na oddziaływaniu na podmioty lub obiekty – czynności polegające na udostępnianiu do czasowej i bezpośredniej eksploatacji urządzeń i pomieszczeń w sferze cyrkulacji – czynności zaspokajające bezpośrednio potrzeby fizyczne i psychiczne człowieka w zakresie konsumpcji indywidualnej i zbiorowej – czynności zaspokajające potrzeby porządkowo-organizacyjne gospodarki narodowej i społeczeństwa jako całości – wytwarzanie wyrobów na zamówienie z materiałów własnych usługodawcy, uwzględniających indywidualne cechy lub życzenia konsumenta oraz budowa jednorodzinnych domów mieszkalnych i pomieszczeń gospodarczych na zlecenie inwestorów prywatnych 	<p>Czynności remontowe, naprawcze i konserwacyjne; czynności towarzyszące procesowi produkcji, tj. nie tworzące bezpośrednio nowych dóbr, a przyczyniające się do powiększenia użyteczności przedmiotów wytworzonych przez inne przedsiębiorstwa oraz czynności związane z obsługą procesu produkcyjnego; wytwarzanie na zlecenie określonych przedmiotów z materiału powierzzonego przez zleceniodawcę.</p> <p>Czynności usługowe w zakresie transportu, łączności i handlu.</p> <p>Usługi gastronomiczne, kultu religijnego, kulturalne itp.</p> <p>Czynności wykonywane przez administrację państwową, instytucje finansowe i ubezpieczeniowe, wymiar sprawiedliwości, bezpieczeństwo i obronę narodową, organizacje polityczne i społeczne.</p> <p>Np. usługi budowlane zleczone przez inwestora prywatnego, świadczone z użyciem materiałów zleceniodawcy.</p>

Tabela 3. cd.
Table 3. cont.

1	2	3
Odpłatność	<p>– rynkowe</p> <p>– nierynkowe</p>	<p>Usługi odpłatne, będące przedmiotem kupna-sprzedaży, posiadające określoną cenę, kształtowaną przez popyt i podaż (np. handel, usługi hotelarskie i gastronomiczne, usługi biznesowe).</p> <p>Usługi odgrywające istotną rolę w procesie rozwoju społeczno-kulturalnego społeczeństwa, przekazywane mu nieodpłatnie lub za częściową odpłatnością (np. edukacja, opieka zdrowotna, opieka socjalna, kultura, obrona narodowa oraz usługi świadczone przez organizacje społeczne i gospodarstwa domowe w ramach tzw. samozapotrzenia).</p>
Typ adresata	<p>– usługi dla ludności</p> <p>– usługi dla gospodarki</p>	<p>Adresatem czynności usługowych jest ludność dokonująca zakupu za pośrednictwem budżetów gospodarstw domowych.</p> <p>Adresatem czynności usługowych są podmioty gospodarcze (np. usługi dla rolnictwa, przemysłu i innych działów gospodarki narodowej).</p>
Ryzyko zakupowe postrzegane przez klienta	<p>– usługi wygodnego zakupu</p> <p>– usługi preferowane</p> <p>– usługi heterogeniczne</p> <p>– usługi specjalnego zakupu</p>	<p>Usługi relatywnie tanie i często nabywane, wymagające małego zaangażowania klienta, charakteryzujące się niskim poziomem postrzeganego ryzyka, np. usługi pocztowe.</p> <p>Usługi wyróżniane na rynku przez markę, o średnim poziomie zaangażowania klienta, preferowane ze względu na określone atrybuty, ale w razie konieczności zastępowane usługami substytucyjnymi (np. usługi gastronomiczne w ulubionej sieci restauracji).</p> <p>Usługi odznaczające się relatywnie dużym ryzykiem zakupowym, wymagające dużego zaangażowania klienta, który jest w stanie poświęcić czas i energię, aby znaleźć odpowiadającą mu usługę (np. usługi stomatologiczne);</p> <p>Usługi wymagające bardzo dużego zaangażowania klienta, który akceptuje usługę reprezentującą dla niego wartość unikatową i nie jest skłonny do substytucji (np. koncert ulubionego artysty).</p>

Tabela 3. cd.
Table 3. cont.

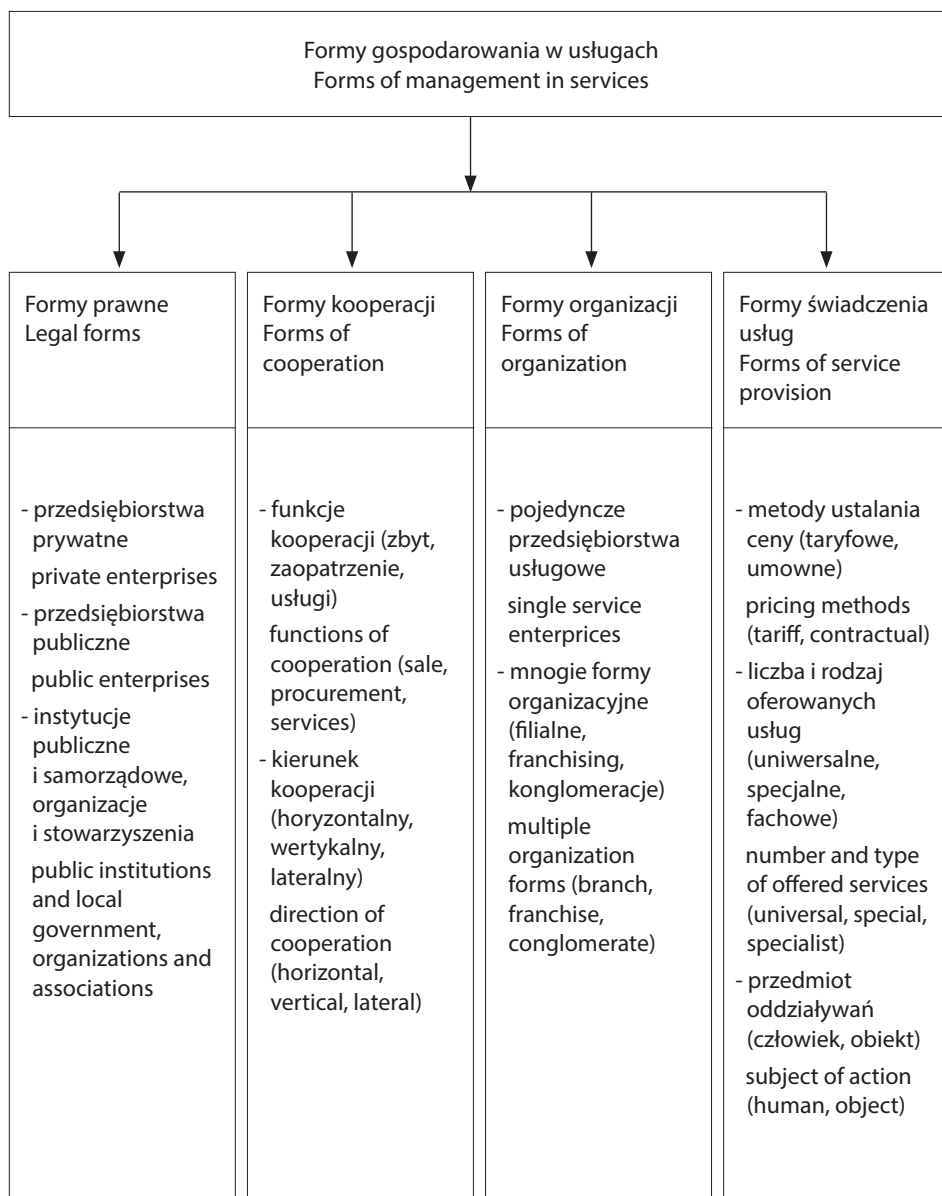
1	2	3
Związek z dobrem materialnym	– komplementarne	Związki komplementarne mogą być odnoszone zarówno do gospodarstw domowych, jak i do różnych dziedzin gospodarki narodowej; Wzrost wyposażenia w dobra trwałego użytkowania przyczynia się do wzrostu zapotrzebowania na różnego rodzaju usługi, np. naprawcze, konserwatorskie. W okresie rozwoju ośrodków przemysłowych przestrzenne zmiany sił wytwórczych powodowały rozwój placówek usługowych. Obecnie takie zjawisko również występuje jednak zmiany mają częściej charakter jakościowy niż ilościowy. Komplementarność usług ma również związek z prawem Engla, kiedy to wraz z zaspokojeniem potrzeb związanych z dobrami konsumpcyjnymi następuje wzrost konsumpcji usług zaspokajających potrzeby wyższego rzędu.
	– substytucyjne	Brak dostatecznej podaży na rynek określonych dóbr można złagodzić, zwiększając usługi naprawcze, które przedłużą żywotność dóbr trwałego użytkowania.

Źródło: Opracowanie własne na podstawie: Fereniec (1979); Styś, Olearnik, Kurczyzna (1980); Iwan, Mogilnicki (1985); Daszkowska (1987, 1998); Rudawska, red. (2009); Bruhn (2011); Panasiuk, Tokarz (2012).

Tabela 4. Typizacja usług według J.H. Carpa
Table 4. Typology of services according to J.H. Carp

Cechy	Właściwości materialne		
	Materia	Przestrzeń	Czas
Osoby	– pielęgnacja ciała – kształcenie	– transport osobowy	– nocleg – obsługa ruchu turystycznego
Dobra materialne	– obsługa przemysłu – obrót handlowy	– transport towarowy	– magazynowanie
Informacje	– administracja – doradztwo	– łączność	– dostęp do zbiorów bibliotecznych – dostęp do banków danych
Dobra nominalne	– instytucje kredytowe – towarzystwa ubezpieczeniowe	– obsługa obrotu czekowego	– obsługa transakcji spekulacyjnych

Źródło: Daszkowska, red. (1993), za: Carp (1974).

Rys. 4. Typizacja usług według A. Meyera

Źródło: Opracowanie własne na podstawie Meyer (1983); Daszkowska (1998); Panasiuk, Tokarz (2012).

Fig. 4. Typology of services according to A. Meyer

Source: the author's study based on Meyer (1983); Daszkowska (1998); Panasiuk, Tokarz (2012).

Biorąc pod uwagę kryterium powiązań kooperacyjnych, można wskazać na przedsiębiorstwa usługowe, które oferują klientom pakiety różnorodnych usług w wyniku współpracy z innymi firmami usługowymi w zakresie zbytu, zaopatrzenia lub usług, przy czym kierunek tej kooperacji może być zarówno horyzontalny, wertykalny, jak i lateralny. Z punktu widzenia formy organizacyjnej przedsiębiorstwa, można wyodrębnić pojedyncze przedsiębiorstwa usługowe oraz mnogie formy organizacyjne, do których zalicza się przedsiębiorstwa filialne, franchising oraz konglomeracje. Ostatnim kryterium zastosowanym przez Meyera (1983) jest sposób świadczenia usługi, który obejmuje metody ustalania ceny (taryfowe lub umowne), liczbę i rodzaj oferowanych usług (uniwersalne, specjalne i fachowe) oraz przedmiot oddziaływań (człowiek lub obiekt)⁴².

Kolejną, składającą się z pięciu systemów klasyfikowania działalności usługowej, koncepcję typizacji usług skonstruował Lovelock (1983), powołując się na kryteria (tab. 5-9):

- charakteru usługi i obiektu działania
- relacji z klientami i sposobu dostarczania usługi
- stopnia podatności usług na indywidualizację
- charakteru popytu i podaży na rynku usług
- sposobu dostarczania usługi klientom.

Na uwagę zasługuje także drugi z podziałów usług proponowanych przez Lovelocka (1983), opierający się na kryterium relacji wiążących usługodawcę z usługobiorcą. Powiązania pomiędzy nimi mogą być formalne (więzi typu członkowskiego) lub takiego sformalizowanego charakteru nie przybierać. Jednocześnie, uwzględniając sposób świadczenia usługi, można mówić o usługach świadczonych w sposób ciągły lub takich, w przypadku których istnieje konieczność zawierania pojedynczych transakcji (tab. 6). Typ wzajemnych relacji w działalności usługowej determinuje strategię zarządzania ceną. W sytuacji gdy usługi oferowane są w sposób ciągły, stosowana jest zwykle jedna opłata pokrywająca wszystkie nabyte usługi, a klasycznym przykładem tak ustalanej odpłatności są składki ubezpieczeniowe, opłaty za studia itp. Z punktu widzenia usługobiorcy, taki system poboru opłat jest prosty i przejrzysty, a dodatkowo klienci połączeni z usługodawcą więziami formalnymi często mogą je otrzymywać po cenach niższych niż usługobiorcy, którzy nie są takimi formalnymi relacjami z usługodawcą powiązani. W warunkach braku formalnych powiązań z dostawcą usługi, pojedyncze transakcje usługowe występują wtedy, gdy jej biorca jest anonimowy. Chodzi tu m.in. o usługi transportowe i gastronomiczne. Podstawowym problemem w zarządzaniu nimi jest niedostateczna znajomość klienta, co zostaje wyeliminowane w organizacjach usługowych świadczących usługi klientom pozostającym z nimi w formalnych relacjach, nieanonimowym i lojalnym⁴³.

Jak wynika z tabeli 7, podatność usługi na indywidualizację z jednej strony zależy od charakterystycznych właściwości i systemu świadczenia usługi, a z drugiej – od swobody,

⁴² Por. Daszkowska (1998), Panasiuk, Tokarz (2012).

⁴³ Por. Panasiuk, Tokarz (2012).

jaką pozostawiono w kwestii indywidualizacji personelowi kontaktującemu się z klientem. W kontekście efektywnego zarządzania usługami można stwierdzić, że większe możliwości indywidualizacji usług niż dóbr rzeczowych pozwalają na lepsze i pełniejsze zaspokojenie zróżnicowanych potrzeb klientów, powodując jednak wzrost kosztów wytwarzania⁴⁴.

Typizacji usług – według Lovelocka (1983) – można również dokonać uwzględniając stan nierównowagi popytu i podaży na rynku usług oraz możliwości dostosowania podaży do wahań popytu (tab. 8), jak również sposób dostarczania usługi, co wiąże się z zagadnieniem dystrybucji usług i liczby kanałów dystrybucji (tab. 9). Najmniej wygodne i czasochłonne są te usługi, które wymagają przyścia usługobiorcy do firmy usługowej. Wielość kanałów dystrybucji usług zwiększa, co prawda, ich dostępność i dogodność dla klienta, ale równocześnie może stwarzać problemy związane z kontrolą jakości i podnosić koszty świadczenia.

Zaprezentowane sposoby klasyfikacji i typizacji usług uświadamiają, że usług nie można poddać jednolitemu i zarazem uniwersalnemu podziałowi. Wybór właściwych kryteriów klasyfikacyjnych zależy natomiast przede wszystkim od funkcji pełnionych przez usługi w procesie produkcji i konsumpcji, wytyczonych celów badawczych oraz dostępności danych statystycznych. Nie przecząc idei grupowania usług według kryteriów dostosowanych do zamierzonych celów, należy podkreślić konieczność stworzenia jednolitej i przejrzystej klasyfikacji wszystkich rodzajów usług. Konieczność ta wynika z potrzeb o charakterze praktycznym i utylitarnym. Klasyfikacja taka jest niezbędna w praktyce gospodarczej oraz w realizacji przepisów prawa finansowego i podatkowego. W statystyce i ewidencji, dokumentacji, rachunkowości oraz w urzędowych rejestrach i systemach informacyjnych administracji publicznej powszechnie stosowana jest Polska Klasyfikacja Działalności (PKD)⁴⁵, opracowana na podstawie Statystycznej Klasyfikacji Działalności Gospodarczej Unii Europejskiej – NACE Rev. 2, nazywanej w Polsce Europejską Klasyfikacją Działalności (EKD). PKD jest podstawą systemu klasyfikacji gospodarczych i społecznych, do której nawiązują inne klasyfikacje, a zwłaszcza Polska Klasyfikacja Wyrobów i Usług (PKWiU)⁴⁶. Zgodnie z obowiązującym podziałem PKD,

⁴⁴ Tamże.

⁴⁵ Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 24 grudnia 2007 roku w sprawie Polskiej Klasyfikacji Działalności (PKD), Dz.U. nr 251, poz. 1885.

⁴⁶ Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 4 września 2015 roku w sprawie Polskiej Klasyfikacji Wyrobów i Usług (PKWiU), Dz.U. z 2015 r. poz. 1676 wprowadza do stosowania w statystyce, ewidencji i dokumentacji oraz rachunkowości, a także w urzędowych rejestrach i systemach informacyjnych administracji publicznej Polską Klasyfikację Wyrobów i Usług (PKWiU). Do celów opodatkowania VAT, opodatkowania CIT, PIT oraz zryczałtowanym podatkiem dochodowym w formie ryczałtu od przychodów ewidencjonowanych oraz karty podatkowej – do dnia 31 grudnia 2017 r. stosuje się Polską Klasyfikację Wyrobów i Usług wprowadzoną rozporządzeniem Rady Ministrów z dnia 29 października 2008 roku w sprawie Polskiej Klasyfikacji Wyrobów i Usług (PKWiU). Utraciło natomiast moc Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 29 października 2008 roku w sprawie Polskiej Klasyfikacji Wyrobów i Usług (PKWiU) (Dz.U. nr 207, poz. 1293, z późn. zm.). Przedmiotem klasyfikowania w PKWiU są czynności o charakterze usługowym, świadczone przez podmioty gospodarcze na rzecz innych jednostek organizacyjnych lub ludności (por. Rudawska, red. 2009), a przyjętym kryterium klasyfikacyjnym – przeznaczenie usług, według którego dzieli się je na produkcyjne, konsumpcyjne i ogólnospoleczne (zob. tab. 3).

do elementów składowych gospodarki, które należy traktować jako usługowe, trzeba zaliczyć⁴⁷:

- handel hurtowy i detaliczny, naprawę pojazdów samochodowych i motocykli
- działalność związaną z zakwaterowaniem i usługami gastronomicznymi
- transport i gospodarkę magazynową
- informację i komunikację
- działalność finansową i ubezpieczeniową
- działalność związaną z obsługą nieruchomości
- działalność profesjonalną, naukową i techniczną
- działalność w zakresie usług administrowania i działalność wspierającą
- administrację publiczną i obronę narodową, obowiązkowe zabezpieczenia społeczne
- edukację
- opiekę zdrowotną i pomoc społeczną
- działalność związaną z kulturą, rozrywką i rekreacją
- pozostałą działalność usługową
- gospodarstwa domowe zatrudniające pracowników i gospodarstwa domowe produkujące wyroby i świadczące usługi na własne potrzeby
- organizacje i zespoły eksterytorialne.

Podział działalności usługowej wprowadzony przez PKD nie jest adekwatny do przedstawionych wcześniej sposobów klasyfikacji usług, a niektóre sektory usługowe i rodzaje świadczonych usług trudno jest w niej odnaleźć⁴⁸. Nie wyodrębniono w niej jednoznacznie między innymi usług turystycznych i bankowych, stanowiących obecnie jeden z ważniejszych wyznaczników wzrostu społeczno-gospodarczego. Wymienione rodzaje działalności ujęto w szerszym zakresie działań usługowych. I tak, działalność organizatorów turystyki, pośredników i agentów turystycznych sklasyfikowano w sekcji działalność w zakresie usług administrowania i działalności wspierającej, a usługi bankowe – w sekcji działalność finansowa i ubezpieczeniowa.

Podsumowując dotychczasowe rozważania, można stwierdzić, że – niezależnie od przyjętego kryterium – większość autorów wyróżnia grupę usług związanych z jednostką ludzką, skierowanych bezpośrednio na człowieka, kształtujących jego zdrowie, wygląd, wiedzę i zainteresowania, jak również związanych z zaspokajaniem konkretnych potrzeb członków gospodarstw domowych. Do tak rozumianych usług zalicza się usługi osobiste, w tym m.in. usługi medyczne, opiekuńcze, edukacyjne, kulturalne, rekreację i wypoczynek oraz część tzw. usług bytowych, takich jak np.: naprawy krawieckie, usługi szewskie, pralnicze, komunikacja miejska lub dostarczanie prasy. Warto zaznaczyć, że w Polsce od lat 80. XX wieku usługi osobiste określa się mianem usług społecznych, a w innych krajach

⁴⁷ Opracowanie własne na podstawie załącznika do Rozporządzenia Rady Ministrów z dnia 24 grudnia 2007 roku w sprawie Polskiej Klasyfikacji Działalności (PKD), Dz.U. nr 251, poz. 1885.

⁴⁸ Jednak pomimo to, klasyfikacja PKD jest obowiązująca w Polsce i znajduje zastosowanie np. przy interpretacji przepisów podatkowych.

Tabela 5. Typizacja usług według ich charakteru i obiektu działania

Table 5. Typology of services depending on their character and the object of activity

Charakter czynności usługowych	Obiekty czynności usługowych	
	Ludzie	Przedmioty
Elementy materialne	Usługi skierowane na ludzkie ciała: – opieka zdrowotna – rehabilitacja – kosmetyczne – fryzjerstwo – transport pasażerski	Usługi skierowane na rzeczy: – transport towarowy – usługi ochroniarskie – usługi porządkowe – pranie chemiczne
Elementy niematerialne	Usługi skierowane na ludzkie umysły: – edukacyjne – informacyjne – kulturalne (świadczone przez kina, teatry, muzea)	Usługi skierowane na dobra niematerialne: – bankowe – prawne – księgowość – ubezpieczeniowe

Źródło: Panasiuk, Tokarz (2012), za: Lovelock (1983).

Tabela 6. Typizacja usług według rodzaju powiązań z klientami i sposobu dostarczania usługi

Table 6. Typology of services depending on the type of links with customers and methods to provide services

Sposób dostarczania usługi	Rodzaj powiązań łączących organizację usługową z klientami	
	Relacje formalne	Brak formalnych powiązań (relacje nieformalne)
Świadczenie usług w sposób ciągły	Usługi: – ubezpieczeniowe – telefoniczne – bankowe (stałe zlecenia)	Usługi: – radiowe – telewizyjne – ochrony porządku publicznego – latarni morskich
Pojedyncze oddzielne transakcje	Usługi: – telefoniczne (abonament telefoniczny) – stałe wstępy do obiektów kulturalnych, sportowych i rekreacyjnych – przewozy pasażerskie miesięczne	Usługi: – wypożyczania samochodów – transportu publicznego – dostępu do płatnych autostrad – pocztowe

Źródło: Panasiuk, Tokarz (2012), za: Lovelock (1983).

Tabela 7. Typizacja usług według stopnia ich podatności na indywidualizację
 Table 7. Typology of services depending on the degree of their susceptibility to individualization

Stopień swobody, jaki posiada personel w dostosowaniu usług do potrzeb klienta	Stopień, do jakiego właściwości samej usługi pozwalają na dostosowanie jej do potrzeb klienta	
	Wysoki	Niski
Wysoki	Usługi: – architektoniczne – edukacyjne (korepetycje) – prawne – pośrednictwa pracy – pośrednictwa w obrocie nieruchomościami	Usługi: – edukacji powszechnej – profilaktyki zdrowotnej
Niski	Usługi: – telefoniczne – hotelarskie – bankowe – restauracje wysokiej klasy	Usługi: – transportu publicznego – naprawy sprzętu domowego – barów szybkiej obsługi

Źródło: Panasiuk, Tokarz (2012), za: Lovelock (1983).

Tabela 8. Typizacja usług ze względu na charakter popytu i podaży
 Table 8. Typology of services in terms of character of demand and supply

Możliwości dostosowania podaży usług do wahań popytu	Fluktuacja popytu	
	Duża	Mała
Szczytowy popyt na usługi zaspokojony jest odpowiednim poziomem podaży	Usługi: – dostawy elektryczności – dostawy gazu – telekomunikacyjne	Usługi: – ubezpieczenia – bankowe – prawne
Kumulacja popytu przekracza zdolności podażowe	Usługi: – księgowość – hotelarskie – transportu pasażerskiego – gastronomiczne	Usługi wymagające zwiększenia zdolności podażowych firmy

Źródło: Panasiuk, Tokarz (2012), za: Lovelock (1983).

Tabela 9. Typizacja usług ze względu na sposób ich świadczenia
 Table 9. Typology of services in terms of the method of their provision

Sposób dostarczania usługi	Dostępność punktów usługowych	
	Pojedyncze obiekty usługowe	Sieć punktów usługowych
Klient kieruje się do usługodawcy	<ul style="list-style-type: none"> - usługi kulturalne (świadczone przez kina, teatry) - widowiska sportowe 	<ul style="list-style-type: none"> - sieć restauracji szybkiej obsługi - poczta (usługi nadawcze)
Usługodawca udaje się do klienta	Usługi: <ul style="list-style-type: none"> - ogrodnicze - dezynfekcji i dezynsekcji 	<ul style="list-style-type: none"> - pomoc drogowa - poczta (usługi oddawcze)
Klient i usługodawca zawierają transakcje na odległość (np. drogą elektroniczną)	<ul style="list-style-type: none"> - bankowe (karty kredytowe) - lokalne stacje radiowe 	<ul style="list-style-type: none"> - telefoniczne - środki przekazu

Źródło: Panasiuk, Tokarz (2012), za: Lovelock (1983).

o gospodarce rynkowej usługi te utożsamiane są z inwestycjami w człowieka (Janoś-Kreśło, 2002, 2008). Ponadto, na wyraźne wyodrębnienie zasługują usługi infrastrukturalne, do świadczenia których konieczne jest powstanie i eksploataowanie systemu technicznego, zapewniającego dostęp do usług szerokiemu gronu nabywców, rozproszonych na terenie sieci oferowania określonych usług (Panasiuk, Tokarz, 2012). Należą do nich usługi transportowe, pocztowe i telekomunikacyjne, energetyczne, komunalne itp. Należy wymienić także usługi profesjonalne⁴⁹, wymagające od usługodawcy określonych, często potwierdzonych stosownym dokumentem, umiejętności. Do tego typu usług można zaliczyć m.in.: usługi maklerskie, prawnicze, medyczne, edukacyjne, doradcze i konsultingowe lub przewodnictwa turystycznego.

Kolejna taksonomia została zaproponowana przez Rogozińskiego (2008), który zaproponował nowy sposób podziału usług ze względu na podatność na innowacje technologiczne i wpisał ten podział w sektorową strukturę gospodarki (tab. 10). Według tej taksonomii, pierwszym sektorem jest przemysł, a drugim produkcja rolna, charakteryzujące się masowością produkcji lub jej specjalizacją w przypadku mniejszej skali wytwarzania. Trzeci sektor to usługi, wśród których wyróżnił działalność usługową w dużej skali oraz przedłużenie przemysłowych metod na obrót i dystrybucję, charakteryzujące się

⁴⁹ Według A. von Nordenflychta usługi profesjonalne to usługi o bardzo dużej wrażliwości na wiedzę, wymagające zatrudnienia wysoko wykwalifikowanego personelu do ich świadczenia. Ze świadczeniem tych usług wiążą się relatywnie małe nakłady kapitałowe, potrzebne w procesie ich oferowania oraz silny indywidualizm procesu usługowego (Matysiewicz, Smyczek, 2014).

zróżnicowaną podatnością na standaryzację, następnie usługi finansowe i cyfrowe oraz inne usługi wysoce zestandaryzowane. Rogoziński nazywa sektor przemysłowy i rolniczy w połączeniu z częścią sektora usługowego (usługi masowe i dostępne za pomocą nośników elektronicznych) „działem technologii”. Spośród sektora usług został wyodrębniony dział spersonifikowanych relacji usługowych, zawierający usługi profesjonalne i osobiste. Stąd już tylko krok do dokonanej przez Rogozińskiego „wyodrębnienia usług spośród usług” i przypisania im konieczności zaistnienia bezpośredniej relacji personalnej pomiędzy usługodawcą a usługobiorcą („Dział spersonifikowanych relacji usługowych”). Jednak, jak wykazano w rozdziale 2.1, w związku z rozwojem technologii informatycznych i robotyzacji coraz częściej również w przypadku usług „spersonifikowanych” rozwijają się formy substytucyjne wobec bezpośredniej relacji usługodawca-usługobiorca. Można zatem uznać, że zaproponowana przez Rogozińskiego (2008) taksonomia i jego „nowy paradygmat usług” dość dobrze opisują usługi w „epoce ponowoczesnej”. Jednak można też zaryzykować przypuszczenie, że tracą na aktualności w wyniku sukcesywnej ewolucji ludzkości do kolejnej epoki (nazywanej coraz częściej „nową rewolucją technologiczną”), w której robotyzacja, codzienny kontakt ze sztuczną inteligencją i globalnymi sieciami wymiany informacji będzie czymś zupełnie normalnym, tak jak obecnie korzystanie z komputera lub wielofunkcyjnego telefonu komórkowego. Zwraca uwagę także pominięcie w tej taksonomii, w przypadku produkcji rolnej, aspektów środowiskowych i możliwości przyczyniania się usług „technologicznych” (które można w przybliżeniu utożsamiać z produkcyjnymi) do dostarczania innych niż żywność dóbr użytecznych społecznie.

Aby, przynajmniej częściowo, wypełnić tę lukę, w tabeli 11 przedstawiono propozycję klasyfikacji usług na podstawie kryterium ich oddziaływania na dążenie do rozwoju zrównoważonego. Wyodrębniono trzy grupy usług: negatywnie, neutralnie i pozytywnie wpływających na możliwość osiągnięcia zrównoważenia. Zrównoważenie jest tutaj rozumiane w sensie Pareto (B. Czyżewski, 2012), co oznacza że należy traktować równorzędnie cele ekonomiczne, społeczne i środowiskowe. Z kolei usługi rozumiane są zgodnie z definicją zaproponowaną w rozdziale 2.1 jako: *wszelkie czynności, w wyniku których innemu podmiotowi dostarczana jest określona użyteczność*. Zgodnie z ideą zrównoważenia w sensie Pareto i przyjętym kryterium typizacji, oceniane są efekty ekonomiczne, społeczne i środowiskowe świadczonych usług. Usługi negatywnie oddziałujące na dążenie do zrównoważenia będą pogarszały jego poziom w zakresie co najmniej jednego z trzech wymiarów, nawet jeżeli w pozostałych dwóch wymiarach będą oddziaływały korzystnie. Usługi obojętne nie mają znaczącego wpływu na którykolwiek z wymiarów zrównoważenia, a usługi oddziałujące pozytywnie wspomagają dążenie do zrównoważenia co najmniej w jednym z wymiarów, jednocześnie nie pogarszając poziomu zrównoważenia w pozostałych dwóch wymiarach. Takie podejście jest dość proste i intuicyjnie zrozumiałe. Kłopoty pojawiają się podczas próby przyporządkowania konkretnych usług do poszczególnych, wyodrębnionych grup. Jak wskazano wcześniej, relacja usługowa ma charakter indywidualny, a usługi są grupą czynności silnie zróżnicowaną wewnątrz. Dlatego te same grupy

Tabela 10. Taksonomia sektorowa gospodarki według podatności na innowacje^a
 Table 10. Sector taxonomy of economy in terms of their susceptibility to innovations

NOWA TAKSONOMIA SEKTORALNA			
DZIAŁ TECHNOLOGII		CECHA	BRANŻA
I.	PRODUKCJA PRZEMYSŁOWA	Masowa skala produkcji Wyspecjalizowana produkcja na mniejszą skalę	AGD; wyposażenie gospod. domowych
II.	PRODUKCJA ROLNA		Żywność
III.	USŁUGI		
1.	– Działalność usługowa dużej skali – Przedłużenie przemysłowych metod na obrót i dystrybucję	Zróżnicowana podatność na standaryzację High-tech	IT, transport, inne branże usług infrastrukturalnych, Logistyka [TSL], handel hurtowy sieci: sklep w dyskontowych, supermarketów
2.	Usługi finansowe: – Usługi dystrybuowane na elektronicznych nośnikach (wersja cyfrowa) Usługi wysoce zestandaryzowane	<i>Internet, zintegrowane sieci transmisji danych</i> <i>IT</i>	banki, ubezpieczenia, usługi informacyjne, komunikacja masowa, informacja naukowa, kultura medialna, rozrywka, bankowość elektroniczna
DZIAŁ SPERSONIFIKOWANYCH RELACJI USŁUGOWYCH		CECHA	BRANŻA
1.	Usługi profesjonalne (<i>human and science based</i>)	<i>Relacje międzyludzkie (również jako część relacji międzyinstytucjonalnych)</i>	obsługa biznesu, konsulting, usługi prawnicze, badawczo-rozwojowe, innowacyjne, designing
2.	Usługi osobiste		usługi bytowe usługi publiczne (podsystem infrastruktury społecznej)

^a Zachowano oryginalne formatowanie szerokości kolumn, grubości linii i kroju czcionki. Nierówne szerokości kolumn w poszczególnych wierszach oznaczają, według autora tej klasyfikacji, wzajemne przenikanie się zawartych w nich treści.

Źródło: Rogoziński (2008).

usług (np. osobiste, finansowe, produkcyjne), a nawet te same poszczególne usługi będą w różny sposób oddziaływały na zrównoważenie, w zależności od okoliczności: miejsca, czasu, charakterystyki usługodawcy i usługobiorcy (w tym nieprzewidywalności zachowań ludzkich), poziomu rozwoju cywilizacyjnego i gospodarczego, poziomu wiedzy

Tabela 11. Klasyfikacja usług wobec paradygmatu zrównoważonego rozwoju
 Table 11. Classification of services in view of the paradigm of sustainable development

Oddziaływanie na procesy równoważenia	Cechy	Przykłady oddziaływania
Negatywne	Pogarszają poziom zrównoważenia w zakresie co najmniej jednego z trzech wymiarów (ekonomicznego, społecznego lub środowiskowego), nawet jeżeli w pozostałych dwóch wymiarach będą oddziaływały korzystnie	<ul style="list-style-type: none"> – obniżające poziom dochodów i własności dóbr materialnych – obniżające zdrowotność i jakość życia^a – zwiększające konsumpcję i zużycie surowców nieodnawialnych – zwiększające negatywny wpływ działalności człowieka na środowisko naturalne
Neutralne	Nie mają znaczącego wpływu na którykolwiek z wymiarów zrównoważenia	<ul style="list-style-type: none"> – obojętne w zakresie dochodów i własności dóbr materialnych – obojętne z zakresie zdrowotności i jakości życia – brak wyraźnego wpływu na wielkość konsumpcji, zużycie surowców nieodnawialnych i środowisko naturalne
Pozytywne	Wspomagają dążenie do zrównoważenia w co najmniej jednym z wymiarów, jednocześnie nie pogarszając poziomu zrównoważenia w pozostałych dwóch wymiarach	<ul style="list-style-type: none"> – podnoszące poziom dochodów i własności dóbr materialnych – podnoszące zdrowotność i jakość życia – dostarczające dóbr użytecznych społecznie – wspomagające racjonalizację zużycia surowców nieodnawialnych – ograniczające negatywny wpływ działalności człowieka na środowisko naturalne

^a Por. Białynicki-Birula (2007).

Źródło: opracowanie własne.

i oświaty, otoczenia i regulacji instytucjonalnych, sytuacji politycznej oraz wielu innych mierzalnych i niemierzalnych zmiennych. Zwykle nie jest możliwa kwantyfikacja tych czynników, głównie ze względu na ograniczone zbiory danych. W tej sytuacji pozostają metody pośrednie – obserwacja, grupowanie i dedukcja.

3. ROLA I MIEJSCE USŁUG W GOSPODARCE

3.1. Funkcje usług w gospodarce narodowej

Rolę sektora usług w gospodarce narodowej można określić, analizując jego wpływ na proces rozwoju społeczno-gospodarczego. Usługi są nierozzerwalnie związane z przemianami społeczno-gospodarczymi oraz w dużej mierze warunkują postęp ekonomiczny, społeczny i kulturalny. Rylke (1970) pisał: *rozwój sfery usług jest pewną prawidłowością rozwoju gospodarczego, a stopień rozwoju usług jest jednym z wykładników społecznego i gospodarczego postępu*. Można zauważyć, że znaczenie usług w rozwoju społeczno-gospodarczym wzrasta wraz z pogłębianiem się społecznego podziału pracy i przemianami w strukturze społeczno-zawodowej ludności. Po osiągnięciu pewnego stadium rozwoju sił wytwórczych dalszy, dostosowany do potrzeb społeczeństwa, wzrost gospodarczy jest bowiem niemożliwy bez stworzenia warunków uwzględniających rozwój działalności usługowej w szerszej skali (Barański, 1992).

Usługi odgrywają istotną rolę we wszystkich fazach procesu reprodukcji społecznej, tj. zarówno w fazie produkcji, podziału, wymiany, jak i konsumpcji, zaspokajając coraz szerszy wachlarz potrzeb państwa i gospodarki, społeczeństwa jako ogółu oraz indywidualnych konsumentów i gospodarstw domowych (Dąbrowska, 2008; Flejterski, Klóska, Majchrzak, 2012). Funkcje usług w sferze produkcji polegają głównie na zapewnianiu dostaw sprawnych środków pracy, stwarzaniu warunków do podnoszenia kwalifikacji zatrudnionych w procesie produkcji oraz umożliwianiu regeneracji siły roboczej. W fazie podziału decyduje się, jaka część wytworzonych usług przeznaczana jest na konsumpcję indywidualną, a jaka na zbiorową. Należy przy tym zauważyć, że część potrzeb może być zaspokojona wyłącznie w ramach konsumpcji zbiorowej. Takie potrzeby, jak zapewnienie bezpieczeństwa, utrzymanie administracji państwowej, aparatu ścigania i wymiaru sprawiedliwości z natury rzeczy nie mogą być zindywidualizowane. W tym wypadku konsument zostaje pozbawiony możliwości wyboru, a decyzje o wielkości i strukturze wolumenu konsumowanych usług podejmuje państwo. Istnieją również takie potrzeby, które mogą być zaspokajane jednocześnie lub naprzemiennie w ramach konsumpcji indywidualnej i zbiorowej.

Do tego rodzaju potrzeb należy np. szkolnictwo, oświata, ochrona zdrowia i wypoczynek. Wielkość konsumpcji indywidualnej kształtuje się pod wpływem różnorodnych czynników ekonomicznych i pozaekonomicznych, wśród których kluczowe znaczenie mają dochody rozporządzalne ludności oraz ceny towarów i usług. O konsumpcji zbiorowej – jak wspomniano – decyduje państwo, co zapobiega niepożądanym zjawiskom kreowanym przez tę część społeczeństwa, która jest skłonna nadmiernie oszczędzać, np. na ochronie zdrowia lub oświacie. Fazą wiążącą produkcję i podział z konsumpcją usług jest wymiana, w której dochodzi do sprzedaży i zakupu usług. Przedmiotem wymiany mogą być tzw. usługi rynkowe, które są powszechnie dostępne i nabywane odpłatnie. Uczestniczący w transakcjach usługobiorcy mają natomiast pełną swobodę wyboru usługodawcy. Funkcje usług w sferze konsumpcji sprowadzają się z kolei do przyspieszania tempa wzrostu stopy życiowej ludności. Ponieważ zaspokajanie potrzeb przez towary powoduje zwykle pojawienie się w społeczeństwie nowych potrzeb zaspokajanych przez usługi, można uznać, że po osiągnięciu pewnego poziomu rozwoju społeczno-gospodarczego konieczny jest szybszy rozwój sektora usług niż produkcji dóbr. W ten sposób usługi wpływają na strukturę spożycia⁵⁰.

Z powyższego wynika, że działalność usługowa współuczestniczy zarówno w kształtowaniu poziomu rozwoju gospodarki narodowej, jak i poziomu życia ludności. Funkcje pełnione przez sektor usług w tym zakresie można podzielić na dwie grupy, a mianowicie funkcje gospodarcze i społeczno-gospodarcze oraz funkcje pozagospodarcze (Niewadzi, 1975; Dąbrowska, 2008). Do pierwszej z wymienionych grup zalicza się funkcje usług na rzecz producentów i konsumentów. Pierwsze zaspokajają potrzeby konsumentów w sposób pośredni, drugie – bezpośredni. Wśród funkcji usług na rzecz producentów wymienia się funkcje (Niewadzi, 1975; Daszkowska, 1998; Rogoziński, 2000; Dąbrowska, 2008; Flejterski, Klóska, Majchrzak, 2012): obsługi procesów wytwórczych, bytowe, socjalne, kulturotwórcze i oświatowe, naukowo-badawcze oraz administracyjno-organizacyjne.

Funkcje obsługi procesów wytwórczych polegają na wspomaganiu procesu produkcji dóbr materialnych. Spełniają je głównie takie działy gospodarki narodowej, jak transport, łączność, handel, finanse i ubezpieczenia, a polegają one na (Flejterski, Klóska, Majchrzak, 2012):

- przemieszczaniu (transporte) surowców, materiałów, energii i produktów finalnych
- magazynowaniu, uszlachetnianiu i konfekcjonowaniu produktów rzeczowych
- zapewnianiu więzi telekomunikacyjnej
- obsłudze handlowej (giełdowej, aukcyjnej, hurtowej, detalicznej, e-biznesowej)
- finansowaniu i kredytowaniu produkcji, wymiany i konsumpcji
- ubezpieczaniu produkcji i wymiany
- doradztwie produkcyjnym, finansowym, prawnym, ubezpieczeniowym i innym
- szkoleniu

⁵⁰ Por. Daszkowska (1998), Flejterski, Klóska, Majchrzak (2012).

- prowadzeniu badań rozwojowych i innowacyjnych
- obsłudze kredytowej i leasingowej.

Usługi przedsprzedazowe, przysprzedazowe i posprzedazowe, stymulując popyt i wzmacniając pozycję rynkową producentów dóbr konsumpcyjnych i inwestycyjnych, zwiększają szanse zbytu oferowanych przez nich wyrobów. Odgrywają przy tym kilka ról, wśród których można wymienić rolę (Daszkowska, 1998; Flejterski, Klóska, Majchrzak, 2012):

- wartościotwórczą, sprowadzającą się do tego, że usługi świadczone w procesie gospodarczym przyczyniają się do wzrostu wartości dodanej w produkcji rzeczowej i wymianie
- akwizycyjną, przejawiającą się we wzroście wartości użytkowej produktów, a tym samym zadowolenia klientów
- wspierającą, polegającą na łagodzeniu braku atrakcyjności cenowej danego towaru, odwołującą się do mechanizmu „usprawiedliwiania” relatywnie wyższych cen wyrobów dodaniem do nich usług towarzyszących sprzedaży, pozwalających rozwiązać określone problemy kupującego, takie jak np. fachowy montaż, konserwacja, dostawa do domu, szkolenie itp.
- informacyjną, mającą na celu gromadzenie przez usługodawcę informacji o popycie na towary i związane z nimi usługi, o ich cenach, jakości i dystrybucji, jak również rozpoznanie opinii usługobiorców o konkurentach.

Funkcje bytowe związane są z zaspokajaniem potrzeb bytowych ludności, przez rozwój świadczeń gospodarki komunalnej i mieszkaniowej, handlu, gastronomii, transportu, łączności i usług osobistych (usługi fryzjerskie, kosmetyczne itp.). Szczególne znaczenie usług bytowych wynika z ich niezbędności i ograniczonych możliwości substytucji, która jednak może mieć miejsce na skutek wzrostu poziomu samoobsługi lub tzw. substytucji rzeczowej (zastąpienie usługi zakupionym lub wypożyczonym przedmiotem) (Flejterski, Klóska, Majchrzak, 2012).

Funkcje socjalne spełniane są przez instytucje świadczące usługi ochrony zdrowia, opieki społecznej i kultury fizycznej, a kulturotwórcze i oświatowe związane są z działalnością oraz rozwojem placówek naukowych, kulturalnych i oświatowych, służących upowszechnianiu i podnoszeniu poziomu oświaty i kultury w społeczeństwie. Funkcje naukowo-badawcze są zarezerwowane dla sfery nauki, reprezentowanej przez uczelnie, instytuty naukowe, ośrodki badawczo-rozwojowe, laboratoria itp., uwidaczniają się w kreowaniu postępu naukowego, technicznego i organizacyjnego w gospodarce. Co istotne, nie ograniczają się tylko do rozwoju badań naukowych, ale obejmują także ich praktyczne zastosowania. Funkcje administracyjno-organizacyjne mają natomiast za zadanie zapewnić warunki prawidłowego funkcjonowania gospodarki narodowej i są przedmiotem działalności jednostek administracji publicznej⁵¹.

⁵¹ Por. Daszkowska (1998), Rogoziński (2000), Flejterski, Klóska, Majchrzak (2012).

Poza omówionymi powyżej funkcjami usług świadczonych głównie na rzecz producentów, istotne znaczenie mają też usługi oferowane konsumentom. Stosując kryterium źródła powstawania potrzeb, można dokonać podziału funkcji usług na pierwotne, związane z potrzebami podstawowymi, i wtórne, zaspokajające potrzeby wyższego rzędu (Senyszyn, 1995; Daszkowska, 1998). Funkcje pierwotne spełniane są przez usługi powszechne, zaspokajające potrzeby egzystencjalne człowieka (pokarmowe, mieszkaniowe, komunalne, bezpieczeństwa, odpoczynku, opieki lub informacji itp.). Wśród tego typu usług można wyróżnić (Daszkowska, 1998):

- obsługę nieruchomości
- hotele i restauracje
- handel hurtowy i detaliczny
- zaopatrywanie w energię elektryczną, gaz i wodę
- odprowadzanie ścieków, wywóz śmieci
- transport i łączność
- ochronę zdrowia i opiekę socjalną
- edukację
- pranie i czyszczenie odzieży
- usługi pogrzebowe.

Funkcje wtórne wiążą się z kolei z zaspokajaniem potrzeb kulturowych, edukacyjnych, zdrowotnych lub turystycznych, a do usług je realizujących zalicza się (Daszkowska, 1998):

- turystykę
- kulturę
- działalność bibliotek i muzeów
- działalność związaną z grammi hazardowymi
- ubezpieczenia
- działalność biur matrymonialnych
- kursy języków obcych.

Rogoziński (2000, 2003), obok pierwotnych i wtórnych funkcji usług, wyodrębnia funkcje wspomagające, co wynika z dostrzeżenia rosnącej roli usług w kształtowaniu procesów w wymiarze makrospołecznym. Potwierdzeniem tej funkcji jest obecność usług w infrastrukturze, która stanowi zespół niezbędnych czynników materialno-technicznych warunkujących przetrwanie współczesnych społeczeństw, a także w sferze obsługi materialnych procesów produkcji.

W zależności od tego, czy usługi traktuje się jako przedmiot wymiany rynkowej, czy element infrastruktury oddziałujący na sprawność funkcjonowania rynku, funkcje usług w gospodarce narodowej można ująć w dwóch grupach zjawisk (Styś, Olearnik, 1985). Pierwsza z nich dotyczy funkcji usług w kształtowaniu równowagi pieniężno-rynkowej, przez absorbowanie funduszy podstawowych ludności, absorbowanie funduszu swobodnej decyzji oraz kreowanie popytu na dobra i usługi komplementarne. Warunkiem pra-

widłowej realizacji funkcji absorpcji funduszy podstawowych jest kształtowanie wolumenu i struktury podaży usług na podstawie znajomości hierarchicznej struktury potrzeb i rozmiarów funduszy nabywczych ludności, co powinno doprowadzić do sprzedaży usług w możliwie największym stopniu zaspokajających podstawowe potrzeby konsumentów. Dla absorpcji funduszu swobodnej decyzji konieczne jest zapewnienie w strukturze podaży usług stałego miejsca usługom wyższego rzędu, co wymaga stałej obserwacji hierarchii potrzeb, z uwzględnieniem tendencji do przekształcania się potrzeb wyższego rzędu w potrzeby podstawowe w miarę wzrostu zamożności oraz zmian poziomu i stylu życia konsumentów, jak również pojawiania się nowych potrzeb w zakresie usług pod wpływem edukacji konsumenta. Kreowanie popytu na dobra i usługi komplementarne zachodzi w dużej mierze w sposób naturalny, przez sam fakt nabycia określonych usług. Poza tym, uzasadnione jest takie zorganizowanie sprzedaży, aby stworzyć warunki jednoczesnego nabywania dóbr i usług komplementarnych (Barański, 1992).

W sposób szczególny zagadnienie ewolucji potrzeb dotyczy usług dla rolnictwa i zmiany roli rolnictwa z głównie usługobiorcy w zakresie związanym z produkcją (co było typowe dla rolnictwa przemysłowego) na usługodawcę, zaspokajającego inne niż wyłącznie żywieniowe potrzeby społeczeństwa. Ma to związek z rozwojem koncepcji rolnictwa zrównoważonego, ale jednocześnie jest naturalną konsekwencją ewolucji potrzeb ludności, która występuje po zaspokojeniu jej podstawowych potrzeb biologicznych i osiągnięciu poczucia bezpieczeństwa w zakresie tych potrzeb. Podniesienie poziomu życia i wzrost zamożności w społeczeństwach europejskich, zwłaszcza wśród mieszkańców miast (również w Polsce, choć nie dotyczy to oczywiście całego społeczeństwa), implikuje powstawanie nowych potrzeb. B. Czyżewski (2013) podaje, że na skutek dążenia do wzrostu efektywności produkcji w rolnictwie: *konsumenci są pozbawiani użyteczności, które dotychczas były wolne i nie miały ceny. W tym sensie, w miarę postępującej rzadkości czynnika ziemi rodzą się nowe potrzeby, a właściwie konsument uświadamia sobie istnienie potrzeb i użyteczności, które dotychczas były ogólnie dostępne.*

W grupie funkcji usług determinujących sprawność organizacyjną funkcjonowania rynku można wymienić: zapewnienie płynności przepływów towarowych, tworzenie organizacyjnych warunków realizacji zakupów przez konsumentów oraz udział w podnoszeniu sprawności sterowania rynkiem. Prawidłowa realizacja tych funkcji opiera się na właściwie funkcjonujących organach administracji, świadczeniu usług informatycznych, transportowych i łącznościowych, telekomunikacyjnych, szkoleniowych, systematycznym prowadzeniu badań rynku oraz sprawnej gospodarce odpadami i gospodarce magazynowej (Barański, 1992; Flejterski, Klóska, Majchrzak, 2012).

Poza funkcjami gospodarczymi i społeczno-gospodarczymi, usługi spełniają wiele ważnych funkcji pozagospodarczych, do których należą (Flejterski, Klóska, Majchrzak, 2012):

- funkcje obronne, porządku publicznego, administracyjne i inne funkcje aparatu władzy

– pozostałe funkcje związane z działalnością w sferze pozagospodarczej organizacji i zrzeszeń społecznych, wyznaniowych i innych.

Podjmując próbę określenia ekonomicznego wymiaru pozagospodarczych funkcji usług na podstawie przytoczonych poglądów, można stwierdzić, że (tak jak uważał Smith) nie tworzą one wprost bogactwa narodowego, a jedynie konsumują produkt wytworzony w innych działach gospodarki. W tym ujęciu wydatki na usługi pełniące funkcje pozagospodarcze można więc uznać za społeczne koszty całokształtu działalności państwa, a nawet straty wytworzonego produktu krajowego (Matkowski, 1982). Jednak, wydatki na działalność związaną z prawnie gwarantowaną opieką socjalną pozwalają na spełnianie przez usługi funkcji socjalnej, wydatki na obronę narodową zaspokajają potrzebę poczucia bezpieczeństwa zewnętrznego, a wydatki na aparat bezpieczeństwa – potrzebę poczucia bezpieczeństwa wewnętrznego (Daszkowska, 1998, za: Zienkowski, 1979). Usługi w sferze pozagospodarczej pełnią zatem istotne funkcje, których realizacja jest niezbędna z punktu widzenia całego państwa i społeczeństwa. Kolejnym argumentem na rzecz pozytywnego znaczenia tych usług jest ich udział w redystrybucji produktu krajowego, co przyczynia się pośrednio do zwiększania popytu wewnętrznego i wpływa korzystnie na rozwój gospodarczy (częściowo kompensując zmniejszenie tempa wzrostu PKB związane z obciążeniem podmiotów gospodarowania kosztami świadczenia tych usług).

Zaprezentowane wyżej, może już częściowo nieaktualne, poglądy skłaniają do rozumienia usług jako elementu służebnego wobec produkcji lub funkcjonowania społeczeństw. Jest to w dużej części prawda, a usługi mogą być postrzegane właśnie w taki sposób z punktu widzenia pojedynczego przedsiębiorstwa lub obywatela. Jednak, jeżeli problem będzie analizowany z poziomu makroekonomicznego w dłuższej perspektywie czasowej, to okaże się, że pierwotna „służebność” usług nie jest już, być może, najważniejszą ich rolą w gospodarce i życiu społecznym. Wraz z deindustrializacją gospodarek rozwiniętych i coraz większym poparciem najpierw dla idei, a później paradygmatu rozwoju zrównoważonego, usługi uzyskiwały coraz większy udział w bilansie PKB, substytuując zmniejszające się znaczenie produkcji przemysłowej i rolnictwa. Nieco później ich znaczenie wzrosło na tyle, że często stawały się jednym z głównych motorów wzrostu PKB w państwach rozwiniętych. Można zatem zaryzykować dodanie jeszcze jednej, ważnej cechy usług: są substytucyjnym⁵², a zarazem komplementarnym wobec przemysłu i rolnictwa, zgodnym z założeniami teorii rozwoju zrównoważonego, elementem kształtowania rozwoju gospodarek i wzrostu PKB. Niesie to ze sobą zarówno szanse, jak i zagrożenia. Pomaga lepiej wykorzystywać ograniczone zasoby, jednak uzależnia także gospodarkę od nieco „wirtualnej” wymiany nietrwałych usług na realne pieniądze lub zobowiązania. Po raz pierwszy na skalę globalną można było to odczuć w roku 2008, kiedy uzależnienie gospodarki od usług finansowych doprowadziło do ogólnoswiatowego kryzysu.

⁵² Por. Rogoziński (2008).

3.2. Uwarunkowania wzrostu znaczenia usług w gospodarce

Rozważania dotyczące uwarunkowań wzrostu znaczenia usług w zmieniającej się gospodarce (a następnie w rolnictwie), trzeba zacząć od nakreślenia układu odniesienia i omówienia, przynajmniej niektórych, wydarzeń i teorii ekonomicznych. Ewolucja gospodarki od rolniczej, przez przemysłową, do typu ze znacznym lub dominującym udziałem usług dotyczyła między innymi alokacji środków produkcji w zmieniających się uwarunkowaniach rynkowych i w przeobrażającym się otoczeniu instytucjonalnym. Zjawisko to było częścią szerszego procesu zmian gospodarczych, politycznych i cywilizacyjnych, a także przeobrażeń świadomości uczestników wymiany rynkowej. Należy zatem uwzględnić te wymiary analizy i poszukiwać przyczyn wzrostu znaczenia usług w kontekście historycznych oraz współczesnych interakcji pomiędzy gospodarką a przemianami społecznymi.

Jednym z najważniejszych zadań ekonomii jest rozwiązywanie problemu optymalnej (nie tylko z punktu widzenia efektywności) alokacji zasobów. Tradycyjnie, optymalne wykorzystanie kojarzone jest z efektywnością, konkurencyjnością, wzrostem gospodarczym i wzrostem bogactwa. Rozwiązanie tego zagadnienia jest także kluczem do zapewnienia rozwoju gospodarczego i społecznego. Kolejne teorie ekonomiczne powstawały w odmiennych warunkach, jednak można je łatwo podzielić na dwie główne grupy: 1) przyznającą prymat indywidualnym, zdecentralizowanym decyzjom alokacyjnym oraz 2) uznającą wyższość planowania rozwoju przez państwo. Najważniejsze (historycznie) szkoły ekonomiczne, które miały realny wpływ na kształtowanie się formy i funkcjonowanie gospodarek państw kapitalistycznych w XX wieku, to keynesiści (uznający konieczność interwencji w celu stymulowania popytu) oraz neoklasycy i monetaryści, opowiadający się za deregulacją i minimalizacją roli państwa w gospodarce⁵³. Od początku lat 80. XX wieku, po objęciu władzy przez R. Reagana w USA oraz przez M. Thatcher w Wielkiej Brytanii, wdrożono w tych krajach doktrynę ekonomii podaży, całkowicie negującą postulaty Keynesa i częściowo monetarystów⁵⁴. Równolegle, w państwach socjalistycznych rozwijana była idea budowy gospodarek centralnie planowanych, opartych na państwowej lub społecznej własności środków produkcji (rozwinęta na gruncie marksizmu i materializmu dialektycznego). Nieco później zyskała na znaczeniu, stworzona na początku XX wieku i zmodyfikowana w latach 70., ekonomia instytucjonalna⁵⁵,

⁵³ Nieco na marginesie znajdowała się austriacka szkoła ekonomii, stojąca w opozycji do keynesizmu, a także kilka mniej znanych koncepcji i szkół ekonomicznych.

⁵⁴ Zob. Wanniski (1975), Kiryluk-Dryjska (2014).

⁵⁵ Pojęcie ekonomii instytucjonalnej pojawiło się w powszechnym użyciu już w latach 20. XX wieku. Rozwijający się wtedy nurt nazywa się obecnie „starą” ekonomią instytucjonalną. Do jej najważniejszych przedstawicieli można zaliczyć T. Veblena, który skupiał się na roli instytucji nieformalnych i J. R. Commonsa, badającego rolę, jaką pełnią w gospodarce instytucje formalne, w tym przede wszystkim regulacje prawne. „Stara” ekonomia instytucjonalna odrzucała wiele spośród poglądów przyjętych przez ekonomię głównego nurtu, w tym założenie uniwersalności racjonalnego podmiotu podejmującego decyzje *homo oeconomicus*. W latach 70. XX wieku na gruncie analizy praw własności i kosztów transakcyjnych rozwinęła się „nowa” ekonomia instytucjonalna, której przedstawicielem był między innymi twórca teorii kosztów transakcyjnych O. E. Williamson. Ten nurt nie odrzuca wprost neoklasycznych założeń, a raczej wpisuje i uzupełnia go o kwestie dotyczące roli formalnych i nieformalnych instytucji w procesach alokacyjnych i rozwoju gospodarczym (Woźniak-Jęchorek, 2014).

która skupiała się na roli formalnych i nieformalnych instytucji (w tym także państwowych) w ukierunkowywaniu inwestycji i konsumpcji. Cechą wspólną doktryn ekonomicznych obowiązujących od czasów Wielkiego Kryzysu, pomimo często fundamentalnych różnic w sposobie postrzegania gospodarki oraz związanej z tym odmienności podejmowanych działań i ich motywacji, było dążenie do takiej alokacji zasobów, która zapewniałaby wzrost gospodarczy i łagodzenie przebiegu krzywej cykli koniunkturalnych.

Począwszy od lat 70. XX wieku, poza kwestią alokacji i dostępności, zaczęto wyraźniej dostrzegać problem możliwości wyczerpania się surowców i ograniczeń wynikających z pojemności środowiska naturalnego. Rozwój przemysłu napotkał na ograniczenia, z jednej strony dotyczące dostępności i cen surowców, a z drugiej – ograniczeń popytowych, związanych z kryzysem wywołanym wzrostem cen ropy naftowej. Ważne było również to, że potrzeby w zakresie konsumpcji dóbr przemysłowych nie rosły już tak szybko, jak w latach 1945-1970. Niezbędne okazało się poszukiwanie nowej ścieżki wzrostu gospodarczego – mniej podatnej na wahania cen surowców, mniej niszczącej środowisko i bardziej niezależnej od ograniczonych, klasycznych (czyli dotyczących dóbr przemysłowych) potrzeb konsumpcyjnych. Odpowiedzią na te wyzwania stały się usługi – znakomicie wpisujące się w nowe potrzeby gospodarki i otwierające nowe obszary eksploracji, wydawałoby się nieograniczone, w zakresie zaspokajania potrzeb i kreowania wzrostu produktu krajowego. Niematerialność usług i ich niewielka zależność od surowców nieodnawialnych sprawiają, że za ich pomocą można – w skali makro – kreować wzrost, który ułatwia oddalanie kryzysów w bliżej nieokreśloną, daleką przyszłość⁵⁶. Rozwój usług miał więc z jednej strony podłoże rynkowe, jako naturalna odpowiedź na zmieniające się potrzeby po stronie popytu, a z drugiej był wynikiem zmian w sposobie myślenia i kreowania rozwoju gospodarczego na poziomie państw i organizacji międzynarodowych.

Rozważając zagadnienie zmian sposobu alokacji środków produkcji oraz malejącego znaczenia produkcji rolniczej i przemysłowej, na rzecz wzrastającej roli usług w tworzeniu produktu krajowego oraz wzrostu znaczenia instytucji kształtujących i regulujących rynki, oprócz tradycyjnego w takiej sytuacji rozpatrywania argumentów keynesistów i liberałów, warto zacząć od jednej z myśli Marksa, którą zawarł w *Kapitale...* (Marks, 1906, 1907, 1908). Trzeba jednak w tym miejscu położyć nieco mniejszy nacisk na ideowość *Kapitału...* i zaakcentować jego czysto ekonomiczny wydźwięk. Wielu ekonomistów uważa, że powszechnie przyjęte rozumienie *Kapitału...* jest zbyt uproszczone, a Marks rozumował bardziej praktycznie, niż ideologicznie. Na przykład Kornai (2016) pisze: *Marks był przekonany, że kapitalistyczne stosunki produkcji (dominacja własności prywatnej i rynku, powiększone i wzmocnione działaniami państwa reprezentującego interesy*

⁵⁶ Nie oznacza to, że wzrost znaczenia usług w gospodarce zabezpiecza przed wystąpieniem kryzysów. Pomaga on, co prawda, ograniczać kryzysy związane z barierami surowcowymi i popytowymi, dotyczącymi produkcji przemysłowej i rolniczej, ale równocześnie może sam przyczynić się do powstawania kryzysów innej natury. Przykładem jest tzw. „kryzys finansowy” z przełomu 2007 i 2008 roku, w którym zasadniczą rolę odegrały wynaturzenia na rynku kredytowym i ubezpieczeniowym. Por. Adamowicz (2013).

kapitalistów) prędej czy później zaczną utrudniać rozwój sił wytwórczych. Właśnie dlatego kapitalizm miał zostać zlikwidowany i zastąpiony stosunkami społecznymi bardziej sprzyjającymi rozwojowi. (...) jego zdaniem kapitalizm musiał zostać zastąpiony innym systemem nie z powodu nieodłącznej niesprawiedliwości ani nieakceptowalności z moralnego punktu widzenia – zmiana ta miała odzwierciedlać konieczność dziejową i wystąpić z przyczyn obiektywnych. Kapitalizm miał się zdezaktualizować, ponieważ utrudniał rozwój sił wytwórczych. Późniejsze doświadczenie historyczne wykazało, że centralnie planowane gospodarki komunistyczne i socjalistyczne gorzej radziły sobie z fundamentalnym zagadnieniem ekonomii: optymalną alokacją zasobów. Kryzysy w latach 80. XX wieku zadały kłam tej tezie Marksa, potwierdzając raczej argumenty neoklasyków (Friedmann, 1962) i przedstawicieli austriackiej szkoły ekonomii (Hayek, red., 1935; von Mises, 2011), zwłaszcza w zakresie większej efektywności ekonomicznej zdecentralizowanych decyzji alokacyjnych. Ale co się stało z samą ideą centralnego planowania? Czy umarła razem z transformacją gospodarek socjalistycznych?

Rozwój państw kapitalistycznych oparto do końca lat 70. XX wieku głównie na teorii Keynesa (Keynes, 1936), a później opisywano w oparciu o teorie neoklasyczne i monetarystyczne (Burda, Wyplosz, 1995). Modele zbudowane na tych założeniach nie wyjaśniały jednak jednoznacznie natury rozwoju gospodarki i przyczyn kolejnych kryzysów. Rozwój i popularność ekonomii keynesowskiej po II wojnie światowej oraz zwiększenie zakresu interwencjonizmu państwowego (czyli głównie stymulowania popytu i inwestycji publicznych), a także programy pomocowe (jak Plan Marshalla) przyczyniły się do odbudowy gospodarek po zniszczeniach wojennych. Stosunkowo stabilne warunki finansowania, wynikające z oparcia wartości pieniądza na złocie (którego wartość określono, zgodnie z ustaleniami porozumienia z Bretton Woods), wycenionym według stałego kursu w stosunku do dolara, przez wiele kolejnych lat wspomagały szybki rozwój gospodarek państw zachodnich. Z czasem pojawiły się jednak kłopoty dotyczące roli seniora, jaką w tym systemie pełniły Stany Zjednoczone oraz ograniczeń dotyczących finansowania dalszego rozwoju (przyrost ilości pieniądza był możliwy tylko przy zwiększeniu rezerw złota w USA, a te mogły wzrastać jedynie w przypadku utrzymywania przez USA deficytu bilansu płatniczego – tzw. paradoks Tiffina). Stany Zjednoczone odstąpiły od tego porozumienia w roku 1971. Wycofanie się USA z utrzymywania parytetu złota i – w ślad za tym – upadek założeń porozumienia z Bretton Woods, spowodowały przebudowanie relacji gospodarczych na poziomie fundamentalnym, czyli w zakresie tworzenia pieniądza i finansowania funkcjonowania oraz rozwoju gospodarek (Burda, Wyplosz, 1995). Uwolnienie walut od ograniczeń związanych z koniecznością gromadzenia rezerw złota umożliwiło szybkie zwiększenie ilości pieniądza, a wobec przyjętego zakazu jego emitowania przez rządy, przyczyniło się także do szybkiego wzrostu zadłużenia. W założeniach dodatkowa emisja miała mieć związek z przyrostem wartości majątku realnego, dóbr i usług, jednak w praktyce szybko wykroczyła poza te ramy, co z kolei dało silny impuls inflacyjny. Niemal równocześnie pojawił się nowy problem – gwałtowny wzrost cen surowców

energetycznych, zwłaszcza ropy naftowej (dwa pierwsze „szoki naftowe” w roku 1973 i 1982) oraz destabilizacja systemu politycznego i kolejne, lokalne wojny, zakłócające funkcjonowanie gospodarki światowej. W efekcie wystąpiło załamanie koniunktury gospodarczej w energochłonnych gospodarkach przemysłowych, spadek dochodów podatkowych, pogłębianie deficytów budżetowych i dalszy wzrost zadłużenia. W tych nowych warunkach niemożliwe stało się dłuższe utrzymywanie dotychczasowej, neokenesowskiej doktryny działania. Popularność zyskała stworzona przez założyciela chicagowskiej szkoły ekonomii, Milтона Friedmana (1956) ilościowa teoria pieniądza, a w polityce gospodarczej państw rozwiniętych położono nacisk na stabilizację systemu finansowego i ograniczanie inflacji (Burda, Wyplosz, 1995)⁵⁷. Wcześniejsza doktryna keynesowska nie sprawdziła się w warunkach szoków podaźowych, a późniejsze próby liberalizacji i deregulacji często prowadziły do pogłębiania kryzysów. W przypadku rynków finansowych mogły doprowadzać także do wynaturzeń i patologii (przykładem może być tzw. kryzys finansowy z 2008 roku, spowodowany brakiem właściwej kontroli, nadużyciami popełnianymi przez największych uczestników tych rynków oraz naiwnością, a także brakiem rzetelnej informacji po stronie kredytobiorców i drobnych graczy). Od czasu likwidacji parytetu złota obserwuje się także szybkie zwiększenie poziomu nierówności dochodów i bogactwa pomiędzy państwami, kontynentami i klasami społecznymi⁵⁸, wzmacniane przez każdy kolejny kryzys (Krzyminiewska, 2013; Piketty, 2014)⁵⁹.

Wraz ze zmianami sytuacji gospodarczej i politycznej oraz destabilizacją polityczną w skali międzynarodowej, w drugiej połowie XX wieku zauważono także nowy problem: ograniczony dostęp do nieodnawialnych zasobów naturalnych oraz ograniczone w skali planety możliwości absorpcji efektów rozwoju przemysłu i wzrostu liczby ludności. Nierówność tempa rozwoju i podziału bogactwa wydawała się niemożliwa do uniknięcia na gruncie ekonomii klasycznej, ale także keynesowskiej wizji gospodarki i monetaryzmu⁶⁰. Kolejne kryzysy (i praktyczny brak możliwości ich uniknięcia) powodowały

⁵⁷ Por. Klein (2007).

⁵⁸ Pogłębianie się tych różnic obserwowano także w czasie obowiązywania ustaleń z Bretton Woods, jest to więc jedynie kontynuacja rozpoczętego wcześniej procesu. Według raportu OXFAM (2016), majątek zgromadzony w rękach zaledwie 62 najbogatszych osób na świecie jest większy niż majątek biedniejszej połowy ludzkości. Takie relacje w połączeniu z potęgą rynków finansowych i zakazem tworzenia pieniądza przez poszczególne rządy oraz brakiem jego poparcia w wartościach realnych, każą na nowo zastanowić się nad fundamentalnymi zagadnieniami dotyczącymi wolności jednostki, demokracji i niepodległości poszczególnych państw.

⁵⁹ Rozwój zrównoważony wpisał się doskonale w te nowe uwarunkowania. Skądinąd słuszna koncepcja ochrony zasobów i harmonijnego rozwoju została wykorzystana najpierw do formalizacji wszelkiej działalności gospodarczej, a później do wprowadzenia nowych obciążeń finansowych dla sfery realnej gospodarki. Zatem, wykorzystując paradygmat zrównoważonego rozwoju, powraca się do założenia, że państwo jest doskonalszym planistą niż sami inwestorzy oraz finansuje się podmioty ekonomicznie nieefektywne. Oczywiście, nie jest właściwe zanegowanie konieczności samej interwencji lub finansowania konwergencji. Należy jednak wykazać także daleko idącą rozważę, ponieważ wszelkie błędy w tym zakresie obciążają ostatecznie społeczeństwo. Wzrost gospodarczy w warunkach interwencjonizmu wiąże się prawie zawsze z szybkim wzrostem długu publicznego, a to z kolei oznacza przeniesienie na kolejne okresy kosztów terażniejszej konsumpcji i inwestycji.

⁶⁰ Pomimo to nie znalazła szerszego uznania tzw. austriacka teoria cyklu koniunkturalnego. Według austriackiej szkoły ekonomii, kolejne kryzysy są skutkiem nieracjonalnej lub błędnej alokacji zasobów w fazie wzrostu i boomu. U podstaw tych decyzji leży fałszywa informacja, dostarczana przez rynek podmiotom podejmującym

zaostrzenie się problemu, a szybki wzrost liczby ludności w skali świata oraz coraz droższe surowce naturalne stawiały nowe wyzwania nie tylko przed podmiotami gospodarczymi, ale również przed rządami i instytucjami międzynarodowymi. W roku 1990 Williamson (1990) opublikował listę „cech dobrego państwa” lub inaczej „cech dobrej polityki gospodarczej państwa”, nazwaną Konsensusem waszyngtońskim. Wśród cech zapewniających dobre warunki funkcjonowania i rozwoju gospodarki wymienił⁶¹: dyscyplinę fiskalną, reorientację wydatków publicznych, reformę podatkową, liberalizację finansową, ujednolicone i konkurencyjne kursy walutowe, liberalizację handlu, otwarcie na bezpośrednie inwestycje zagraniczne, prywatyzację i deregulację. Chociaż sam autor odnosił swoje propozycje do pogrążonych w kryzysie krajów Ameryki Łacińskiej, to jego lista dość szybko stała się swego rodzaju wyznacznikiem poprawności prowadzonej polityki gospodarczej również w krajach rozwiniętych (co jednak nie znajdowało aprobaty Wiliamsona) (Wojtyna, 2007). Z czasem lista Wiliamsona była uzupełniana przez różnych autorów. Na uwagę zasługuje zwłaszcza sformułowane przez Rodrika (2006) zestawienie części składowych „oryginalnego” i „uzupełnionego” konsensusu (Wojtyna, 2007). Do pierwotnej listy zostały dodane: nadzór właścicielski, walka z korupcją, elastyczne rynki pracy, porozumienia w ramach WTO, kodeksy i standardy finansowe, „ostrożne” otwarcie rachunku kapitałowego, odejście od pośrednich reżimów kursowych, niezależność banku centralnego/strategia celu inflacyjnego, siatki zabezpieczenia społecznego, zabezpieczone prawa własności i programy ograniczenia ubóstwa. O ile pierwotny konsensus waszyngtoński nakreślał ramy gospodarki liberalnej i zderegulowanej, to jego uzupełniona wersja bliższa jest instytucjonalizmowi (Legiędź, 2013).

Stopniowe odejście od wiary w brak konieczności interwencji w kierunku wzmocnienia roli instytucji regulujących i stymulujących gospodarkę wynikało z zawodności wcześniej stosowanych podejść i z doświadczeń zdobywanych w kolejnych okresach planowania. Zwłaszcza niemożność wyjaśnienia wzrostu gospodarczego wyłącznie przez akumulację czynników produkcji oraz ich łączną produktywność, skłoniła badaczy do rozważań dotyczących układu odniesienia, w tym zwłaszcza roli otoczenia instytucjonalnego, położenia geograficznego i stopnia otwartości gospodarki. Konieczne stało się także uwzględnianie w większym niż wcześniej stopniu „długiego okresu” oraz dorobku historii gospodarczej, ekonomii politycznej i nurtów nieortodoksyjnych, przede wszystkim ekonomii ewolucyjnej, neoschumpeterowskiej oraz instytucjonalnej (Wojtyna, 2008)⁶². Wobec istniejących ograniczeń wzrostu na drodze akumulacji kapitału i zwiększania efektywności

decyzje alokacyjne, wynikająca z nadmiernej kreacji pieniądza, nieuzasadnionej faktycznymi potrzebami rynku (np. na skutek zbyt niskich stóp procentowych). Ponieważ po pewnym czasie wzrost napotyka na barierę realnego poziomu potrzeb konsumpcyjnych, nieuchronne jest „oczyszczenie” gospodarki z nieefektywnych inwestycji (Hayek, red., 1935; von Mises, 2011; Woods, 2009). Chociaż austriaccy ekonomiści nie widzą niczego złego w zwiększaniu się polaryzacji bogactwa, to jednak nie zaprzeczają, że każdy z procesów „oczyszczania” powoduje przepływ majątku w kierunku bogatszych (przedsiębiorstw, obywateli, krajów), kosztem biedniejszych.

⁶¹ Zob. Piątek, Szarzec (2008).

⁶² Por. Fiedor, Kociszewski (2010).

jego wykorzystania, coraz większego znaczenia dla stymulowania wzrostu nabierało oddziaływanie otoczenia instytucjonalnego⁶³. Po raz kolejny wykazywano przewagę (przynajmniej częściowej) centralizacji planowania nad wolnym wyborem inwestorów. Dało to impuls do rozwoju ekonomii instytucjonalnej i zaangażowania instytucji państwowych w jeszcze większym stopniu w działania regulacyjne i stymulacyjne w odniesieniu już nie tylko do gospodarki, ale również do życia społecznego i środowiska naturalnego. Trzeba tutaj wspomnieć jeszcze raz o Marksie. Klasyczna i neoklasyczna szkoła ekonomii, keynesiści, monetaryści, a także przedstawiciele szkoły austriackiej kwestie alokacji środków produkcji (w tym kapitału) rozpatrują głównie w kategoriach efektywności. Marks jako pierwszy – trafnie lub nie – powiązał to zagadnienie z kwestiami społecznymi. Jeżeli wyrzec się trywialnych uproszczeń, to podobieństwo implikacji gospodarczego marksizmu do teorii zrównoważonego rozwoju i ekonomii instytucjonalnej nasuwa się samo. Nie ma tutaj mowy o walce klas, ale nadal pozostaje aktualne zagadnienie podziału – już nie tylko wartości dodanej, ale wszelkich zasobów i efektów pracy. Podobnie jak u Marksa i w późniejszej ekonomii marksistowskiej, nad wszystkimi rozważaniami góruje cel nadrzędny – wtedy sprawiedliwość społeczna i walka klas, teraz rozwój zrównoważony we wszystkich jego aspektach⁶⁴. Ekonomia instytucjonalna natomiast, zarówno w warstwie podbudowy teoretycznej, jak i w zastosowaniach pasuje doskonale do tych koncepcji oraz znajduje zastosowanie we wdrażaniu założeń rozwoju zrównoważonego. Wcześniej, w gospodarkach socjalistycznych, implementowano założenia marksizmu do uzasadnienia planowania centralnego, teraz paradygmat zrównoważenia (obok argumentów o nieefektywności alokacyjnej gospodarek liberalnych) stał się uzasadnieniem zwiększania zakresu kontroli procesów gospodarczych i ich kształtowania przez formalne i nieformalne instytucje (których kształt i forma są w praktyce pośrednio lub bezpośrednio zależne w dużej części również od władz państwowych i instytucji/organizacji międzynarodowych).

Oczywiście, zarówno instytucjonalizacja procesów alokacyjnych (prowadzona wprost lub przez system redystrybucji PKB i instytucjonalne ukierunkowanie wyborów inwestorów), jak również pozostawienie możliwie dużej swobody inwestorom i konsumentom w zarządzaniu majątkiem oraz wytwarzaną wartością dodaną ma swoje słabe i mocne strony. Nie można tutaj zanegować ogromnego dorobku ekonomii klasycznej, ale należy docenić także znaczący wkład ekonomii instytucjonalnej (zarówno „starej”, jak i „nowej”). Wydaje się, że „prawda” znajduje się gdzieś na styku tych dwóch podejść. Warto jednak przy okazji przypomnieć argumentację austriackiej szkoły ekonomii w zakresie wpływu

⁶³ Już w 1962 roku Tinbergen zauważył, że gospodarki państw kapitalistycznych w coraz większym stopniu stosują planowanie gospodarcze i prognozowanie rozwoju, co według niego przejęły od gospodarek socjalistycznych. Twierdził, że następowała w tym ujęciu konwergencja antagonistycznych systemów gospodarczych. Planowanie to dotyczyło przede wszystkim polityki fiskalnej i monetarnej, działań sektora publicznego i ich koordynacji z sektorem prywatnym oraz ukierunkowywania gospodarki na rozwój określonych przez państwo dziedzin. Spowodowało to usprawnienie systemu kapitalistycznego, zmniejszenie wahań koniunkturalnych i zmienności cen (Fiedor, Kociszewski, 2010).

⁶⁴ Por. The Earth Charter (2000).

deformacji obrazu rynku przez interwencję i niskie stopy procentowe (Hayek, red., 1935; von Mises, 1929; Woods, 2009). Jasne jest, że pojedynczy inwestorzy nie mają tak doskonałej informacji, jak planiści w skali państwa i organizacji ponadpaństwowych, nie muszą mieć także zbieżnych z nimi celów, ponadto podejmując swoje wybory nie zawsze zachowują się racjonalnie (Hayek, 1948). Jednak doskonalsza informacja nie musi oznaczać trafniejszego wyboru, zwłaszcza jeżeli decyzja jest obciążona wpływem interesów politycznych lub ideologii⁶⁵ oraz wpływem największych uczestników rynku (np. lobbieniem korporacji transnarodowych). Ponadto centralizacja planowania wymusza nieuchronnie konieczność finansowania podjętych decyzji. Jest to w pewien sposób niebezpieczne, zwłaszcza w – tak chętnie analizowanym przez przedstawicieli ekonomii instytucjonalnej – długim okresie. Instytucje mogą być finansowane jedynie przez transfery z wytwarzanej przez podmioty gospodarcze wartości dodanej lub przez dług (czyli przesunięcie obciążenia podmiotów gospodarczych z „dzisiaj” na „jutro”). Jeżeli decyzje alokacyjne implikowane przez działalność instytucji nie przyniosą w kolejnym okresie zwrotu w postaci dodatkowej wartości PKB, ich skutkiem będzie pogłębianie trudności podmiotów gospodarczych (tłumienie inwestycji prywatnych i konsumpcji). Trzeba pamiętać, że instytucje mogą mieć inne cele niż osiągnięcie ekonomicznego zwrotu z inwestycji, np. dostarczenie dóbr publicznych, lub po prostu umocnienie własnej siły (np. centralizację władzy, wzrost znaczenia w skali międzynarodowej, możliwość większego oddziaływania na decyzje władz lokalnych itp.) – wtedy założenia musi wzrosnąć dług lub obciążenie podatkowe. Na dodatek, każda decyzja wiąże się z pewnym ryzykiem i niepewnością, a na funkcjonowanie gospodarek znaczny wpływ mają okresowo występujące szoki (cenowe, surowcowe, polityczne lub przyrodnicze), dodatkowo zwiększające koszty. Która ścieżka jest więc lepsza? Nie jest możliwe udzielenie odpowiedzi na to pytanie bez postawienia kolejnego: co jest realnym bogactwem i kto je posiada? Trzeba dużej odwagi, aby za realne bogactwo uważać pieniądź fiducjarny, niemający oparcia w niczym, poza wiarą inwestorów na rynkach finansowych, podmiotów gospodarczych sfery realnej i konsumentów. Doświadczenie wyniesione z kolejnych kryzysów wskazuje, że wartość tego pieniądza i powiązanych z nim instrumentów finansowych jest równie ulotna jak jego natura. Cóż zatem pozostaje? Czy rację miał Smith (2007), pisząc, że bogactwo opiera się wyłącznie na dobrach realnych? Odpowiedź na to pytanie jest godna czasów współczesnych: tak i nie zarazem. Pieniądź jest podstawą wyceny wszystkich innych dóbr, realizuje określone

⁶⁵ Legiędź (2012) pisze: *System instytucjonalny hamujący rozwój gospodarczy sprzyja powstawaniu organizacji i grup interesów, których celem jest zachowanie status quo, ponieważ udaje się im tak wykorzystać istniejące reguły, iż czerpią z tego korzyści. Organizacje te będą się starały tak wpływać na państwo, żeby broniło ich interesów. W takiej sytuacji obrona ścieżki rozwoju może pozostać nieefektywna społecznie i gospodarczo, a stworzony system polityczny może zostać podporządkowany jakimś grupom interesu (politycznym, wojskowym, religijnym), które siłą, a także przez narzucenie ideologii, będą się starały utrzymać korzystną dla siebie sytuację. Od istniejących w danym czasie instytucji zależą także metody i cele ewentualnych przemian instytucjonalnych. Instytucje określają też, jak łatwo dadzą się one przekształcić, aby pełniły konkretną funkcję przynoszącą korzyść tym, którzy je zmieniają. Różne społeczeństwa tworzą zróżnicowane instytucje nie dlatego, że owe instytucje pełnią inne funkcje, lecz dlatego, że sytuacje, w jakich one powstawały, były inne, powstawały w obrębach innych norm i wierzeń.*

funkcje w systemie gospodarczym i z tego względu jest konieczny. Można w nim również gromadzić bogactwo w krótkim i średnim okresie (ponieważ traci on wartość z czasem, a nawet może stać się bezwartościowy w sytuacji gwałtownych kryzysów lub wojen, nie nadaje się do gromadzenia bogactwa w dłuższym czasie). Jednak jest jedynie środkiem lub narzędziem do tworzenia prawdziwych dóbr, czyli tego, co służy człowiekowi i planecie – warunków do długookresowego podnoszenia szeroko rozumianego poziomu i jakości życia (przy czym tutaj również nie ma jasności, ponieważ pojęcia te będzie inaczej rozumiał *homo oeconomicus* niż *homo sustinens*⁶⁶). To z kolei nie jest możliwe, jeżeli nie zostaną uwzględnione pozapieniężne uwarunkowania rozwoju: społeczne i środowiskowe. Stąd już tylko krok do uznania zasadności koncepcji, a potem paradygmatu rozwoju zrównoważonego. W tym miejscu ujawnia się także przewaga podejścia instytucjonalnego (zarówno w sensie poznawczym, jak i praktycznym). Jednak zaraz pojawia się refleksja – kto za to zapłaci? Mimo że pieniądź jest tylko środkiem, to bez niego nie jest możliwe działanie, inwestowanie i konsumpcja. Skoro wynikające z konieczności finansowania instytucji obciążenia fiskalne i inne koszty związane z funkcjonowaniem tych instytucji i regulowaniem/kształtowaniem rynków, środowiska i życia społecznego są ustalone na granicy możliwości prywatnych podmiotów gospodarczych (zwłaszcza dysponujących niewielkim kapitałem i słabą pozycją rynkową), to pozostaje dalsze zadłużanie budżetów państw. To implikuje nieustający wyścig pomiędzy rosnącym długiem publicznym a wzrostem PKB, który umożliwiłaby obsługę tego długu⁶⁷. Należy rozważyć, gdzie znajduje się granica wydolności takiego systemu i co stanie się w sytuacji, kiedy zostanie przekroczona. Trzeba też wspomnieć, że te obciążenia ograniczają rozwój, zwłaszcza mniejszych podmiotów (często na korzyść większych, zwłaszcza transnarodowych korporacji) i uzależniają je jeszcze silniej od instytucji (programów pomocowych, dotacji itp.)⁶⁸, a same instytucje (i rządy) uzależniają od pożyczkodawców, czyli w praktyce od transnarodowych organizacji finansowych (udzielających pożyczek i skupujących obligacje rządowe).

Należy raz jeszcze wspomnieć o zwiększających się nierównościach w poziomie bogactwa. Być może, jak twierdzą ekonomiści austriaccy (De Soto, 2010; Wapshott, 2013), nie jest to przyczyną kryzysów. Jednak w długiej, kilkudziesięcioletniej perspektywie czasowej nie sposób uniknąć pytania: czy stopniowe (intensyfikujące się w czasie każdego kryzysu) bogacenie się najbogatszych i utrata bogactwa przez biedniejszych nie prowadzi do zachwiania równowagi w skali globalnej? Towarzyszą temu procesowi także zmiany świadomości: promowanie koncepcji proekologicznych i nowego „stylu życia” sprawiły, że członkowie nowoczesnych społeczeństw nie widzą niczego złego w stopniowym za-

⁶⁶ Por. Kraciuk (2015), Kiełczewski (2016).

⁶⁷ Więcej: Martenson (2011).

⁶⁸ Von Mises (2011) wskazuje na niebezpieczeństwa związane z chęcią „poprawiania” działania rynków i instytucjonalnym określeniem zasad wymiany (na przykład poziomu cen). Twierdzi między innymi, że wynikająca z tego nieefektywność działania podmiotów gospodarczych może stać się przyczyną nie tylko kryzysów ekonomicznych, ale także cywilizacyjnych, podając jako przykład stopniowe pogrążanie się w kryzysie, a następnie wewnętrzny rozkład i w efekcie upadek starożytnego Rzymu.

stępowaniu „własności” „korzystaniem” z dóbr w zamian za określoną opłatę (np. decydując się na korzystanie z usługi wynajmu samochodu w zamian za miesięczny abonament). Można uznać, że jest to dopiero początek tego procesu. Jednak uderza całkowita sprzeczność tej postawy z „amerykańskim snem” z lat 50. XX wieku (kojarzonym nie do końca słusznie z pojęciem *homo oeconomicus*⁶⁹): rodzina mieszkająca we własnym domku na przedmieściach (własność domu była symbolem bezpieczeństwa), posiadająca własny samochód (symbol wolności i mobilności). Przecież właśnie ten „amerykański sen” stał się motorem wzrostu i rozwoju w gospodarkach przemysłowych. Zamiast potrzeb charakterystycznych dla „amerykańskiego snu” rozwinęła się potrzeba odpowiedzialnego korzystania z dóbr i świadomość bycia tylko częścią, może nie najważniejszą, otaczającego jednostkę świata ludzi i ekosystemu (czyli postawa idealnie pasująca do gospodarki opartej na wiedzy i rozwoju opartego na usługach). Ta świadomość przynależności do ekosystemu nie stanowi oczywiście wprost o racjonalizacji konsumpcji lub ograniczaniu potrzeb.

Obecnie, w systemie opartym na pieniądzu fiducyjnym i w warunkach ogromnego zadłużenia podmiotów publicznych i znacznego zadłużenia podmiotów prywatnych, nie ma w zasadzie możliwości utrzymania rozwoju cywilizacji bez rozwoju gospodarki, a w tym zakresie ograniczanie potrzeb byłoby szkodliwe, co rozumieją nawet proekologiczni entuzjaści. Bez utrzymania gospodarki na ścieżce wzrostu nie jest realne długookresowe utrzymanie płynności, a bez wzrostu zadłużenia (poza nielicznymi wyjątkami, np. długookresowej nadwyżki w handlu z zagranicą) nie jest w zasadzie możliwe utrzymanie tego wzrostu. O zatrzymaniu tego błędnego koła nie ma mowy, pomimo pojawiających się coraz częściej deklaracji i podpisywanych porozumień międzynarodowych, a podejmowane działania bywają pozorne, ponieważ konstrukcja światowego systemu ekonomiczno-finansowego nie przewiduje innego rozwiązania, niż nieustanny wzrost (Martenson, 2011)⁷⁰. Zatem jedne potrzeby zanikają, a na ich miejsce pojawiają się inne. Jeżeli nie pojawiają się w sposób naturalny, to są kreowane. Ewolucja koncepcji rozwoju gospodarczego, nawet jeżeli naiwnie przyjąć, że była względnie wolna od wpływów ideologicznych i nacisków rozmaitych grup interesów, nie byłaby możliwa bez zmian świadomości konsumentów i umocnienia roli instytucji kształtujących gospodarkę (czyli w pewnym sensie – centralnego planowania). Jednak (nie oceniając słuszności tez czy też celów uzasadniających te zmiany), trzeba postawić fundamentalne pytanie o bezpieczeństwo zachowania wolności osobistej i wolności wyboru jednostek ludzkich. Stopniowe wyzbywanie się pełnej własności dóbr w zamian za prawo do korzystania z użyteczności oznacza także wyzbywanie się

⁶⁹ To radykalne uproszczenie natury ludzkiej krytykował między innymi Alfred Marshall, pisząc że ekonomiści badają *zachowania ludzi z krwi i kości, którzy w swym życiu gospodarczym pozostają pod znacznym wpływem motywów egoistycznych, którzy nie są wolni od próżności, ale którym nie obce jest też zadowolenie, jakie daje sama praca przez się i poświęcenie swych własnych interesów dla dobra rodziny, swych bliskich lub swego kraju; badają człowieka, któremu nie jest obce umiłowanie cnotliwego życia dla niego samego* (Śliwiński, 2013).

⁷⁰ Potwierdzeniem tego poglądu mogą być ostatnie doniesienia prasowe, informujące o wycofaniu się Stanów Zjednoczonych z porozumienia zawartego w 2015 roku w Paryżu, podczas Konferencji Narodów Zjednoczonych w sprawie zmian klimatu oraz o stanowisku innych sygnatariuszy tego porozumienia, którzy nie realizują i nie zamierzają realizować podjętych zobowiązań, zob. Paryskie porozumienie... (2018).

atrybutów wolności i uzależnianie od decyzji (korzystając z nomenklatury feudalnej) seniora – państwa, korporacji lub innej instytucji, wobec której jednostka ludzka ma obowiązki w zamian za udzielone prawo korzystania. Jest to wprost zaprzeczenie podstawowej zasady kapitalizmu, czyli posiadania nienaruszalnej własności prywatnej.

W tym miejscu trzeba zwrócić uwagę na realne, ale niedoceniane lub niezauważane niebezpieczeństwo. Dotyczy ono rozumienia pojęcia własności. Zgodnie z zapisami polskiego Kodeksu cywilnego (Dz.U. 1964.16.93 ze zm.) własność oznacza istnienie prawa do korzystania w ramach fizycznych możliwości rzeczy (posiadania), do czerpania pożytków z rzeczy i do jej zbycia. Korzystanie z usługi, np. długoterminowego wynajmu mieszkania lub samochodu, oznacza wykluczenie trzeciego elementu triady, czyli prawa do zbycia rzeczy. Nie wyklucza natomiast prawa do korzystania (choć może je ograniczać), jeśli zostaną dotrzymane warunki wynajmu i zwykle ogranicza drugi element, czyli czerpanie pożytków z rzeczy. Z punktu widzenia potrzeb przeciętnego usługobiorcy, takie zasady mogą być akceptowalne, a nawet uznawane za użyteczne i korzystne, nie tylko ekonomicznie. Jednak, z punktu widzenia stabilności systemu społeczno-ekonomicznego, zagrożeniem w tym przypadku jest pozbawienie jednostek możliwości lub motywacji do gromadzenia majątku w formie dóbr niefinansowych. Wpisuje się to w dwa procesy: finansyzację gospodarek narodowych i centralizację decyzji inwestycyjnych (następującą wprost lub pośrednio, metodą „kija i marchewki”, np. za pomocą narzędzi fiskalnych), połączoną z coraz szerszą instytucjonalną regulacją obrotu gospodarczego i życia ludzkiego. Brak lub ograniczenie majątku rzeczowego wśród konsumentów i drobnych (a później także średnich) przedsiębiorców powoduje, że przenoszenie owoców pracy na kolejne okresy staje się niepewne. Pomimo niewątpliwej siły inwestycyjnej, również opisywane przez Buchana (1993) aktywa finansowe nie mogą całkowicie zastąpić niepieniężnego majątku rzeczowego, a ich płynność nie rekompensuje asymetrii siły rynkowej i nierównego dostępu do informacji, jaki występuje pomiędzy drobnymi a największymi graczami rynkowymi. Ponadto, pieniądz uniezależniony od kruszcu opiera swą wartość przede wszystkim na wierze graczy rynkowych. Innymi słowy, jest cenny na tyle, na ile silna jest wiara w jego zdolność do spełniania przypisanych mu funkcji. Gdy wiara słabnie, majątek zgromadzony w pieniądzu kurczy się lub przepada. Kolejnym zagrożeniem jest opieranie inwestycji na kredycie, zamiast na oszczędnościach, które sprawia, że własność majątku rzeczowego i efektów pracy staje się tylko nominalna, a w istocie jest skupiona od początku w rękach wysoce scentralizowanych organizacji finansowych (Martenson, 2011). Rok 2008 pokazał, że dzieje się to najczęściej kosztem małych i średnich podmiotów oraz może stymulować bogacenie się najsilniejszych graczy, potocznie nazywanych *too big to fail*. Dobra rzeczowe mają natomiast wartość same w sobie, przez użyteczności jakich dostarczają. Niezależnie od wahań rynkowych, pewien, przynajmniej podstawowy, poziom użyteczności zostaje w ich przypadku zachowany, chociaż i tutaj można tę użyteczność ograniczyć, np. zakazując używania ze względu na zbyt dużą energochłonność lub szkodliwość dla środowiska. Jakkolwiek by tych zależności nie uzasadniać, nie sposób nie dostrzec analogii do zagrożeń opisywa-

nych przez Hayeka (2015) w *Drodze do zniewolenia*⁷¹. Trzeba więc wyraźnie powiedzieć, że przyznane prawo do korzystania bez prawa do dysponowania i zbycia, ale także do akumulacji niepieniężnego majątku rzeczowego nie stanowi o własności rzeczy i jest bardziej sposobem na uzależnienie jednostek ludzkich niż źródłem ich wolności. Nie ma tutaj dużego znaczenia, czy własność kapitału rzeczowego została oddana dobrowolnie, czy przymusowo odebrana lub ograniczona, ponieważ skutek, będący elementem szerszego procesu koncentracji własności i władzy, jest w obydwu przypadkach taki sam.

Przedstawione powyżej rozważania rodzą obawę, czy zmiany postaw ludzkich (np. uzasadniane rachunkiem ekonomicznym, wygodą lub dbałością o środowisko preferowanie korzystania zamiast pełnej własności) w połączeniu z nieustającym transferem majątku w kierunku wąskiej grupy najbogatszych nie spowodują (w dłuższej perspektywie) powstania/umocnienia nowej „klasy feudalnej” (lub twierdzenia zależności oligarchicznych) oraz „plebejskiej” klasy ludzi pozbawionych własności – atrybutu wolności (a w ślad za tym – samej wolności), w zamian za prawo do korzystania z użyteczności dóbr i usług, które w takich warunkach może być łatwo odebrane przez właścicieli realnego majątku rzeczowego, zwłaszcza jeżeli równocześnie będą posiadali władzę nad emisją i przepływami pieniądza (między innymi przez marginalizację lub zakaz przeprowadzania transakcji gotówkowych).

Usługi są bardzo dobrym przykładem pokazania konsekwencji wyboru „korzystania” zamiast „własności”. Wobec asymetrii siły rynkowej największych usługodawców (na tyle dużych, że mogą kształtować rynek i wpływać na decyzje polityczne) i usługobiorców, może to prowadzić do niemal całkowitego zinstytucjonalizowania kapitału. Jeżeli radykalizować nasuwające się uproszczenie, a zamiast państwa podstawić instytucję, którą będzie np. transnarodowa korporacja (jak Google), to można odnieść wrażenie, że przedstawiona wizja jest bliska marksistowskiej idei uspołecznienia/upaństwowienia kapitału⁷²

⁷¹ Cechą wspólną niemal wszystkich systemów totalitarnych jest bezwzględnie przedkładanie interesu ogółu ponad interes jednostek. Ich cechą wspólną jest również zawsze „słuszne” uzasadnienie takiego podejścia. Hayek (2015) wskazywał, że to raczej indywidualizm jest źródłem postępu i rozwoju: „Przewlekła choroba Zachodu – bunt jednostki przeciwko gatunkowi”, jak ją określił August Comte, ów dziewiętnastowieczny totalitarysta, była rzeczywistą siłą, która zbudowała naszą cywilizację. Wiek dziewiętnasty dodał do indywidualizmu poprzedniego okresu jedynie to, że uświadomił wszystkim klasom społecznym ich wolność, rozwijał nieprzerwanie i systematycznie to, co wzrosło w sposób nieregularny i przypadkowy, i przeniósł z Anglii i Holandii na cały nieomal kontynent europejski.

⁷² Marks i Engels w *Manifestie Partii Komunistycznej* (1848) pisali między innymi: *Być kapitalistą – znaczy to zajmować nie tylko czysto osobiste, ale społeczne stanowisko w produkcji. Kapitał jest wytworem zbiorowym i może być uruchomiony tylko przez zbiorową działalność wielu członków społeczeństwa, co więcej – w ostatecznym rachunku – jedynie przez zbiorową działalność wszystkich członków społeczeństwa. Kapitał nie jest więc potęgą osobistą, lecz społeczną. Toteż przekształcenie kapitału we własność zbiorową, należącą do wszystkich członków społeczeństwa, nie będzie przekształceniem własności osobistej we własność społeczną. Przekształceniu ulega jedynie społeczny charakter własności. Traci ona swój klasowy charakter (...). Przeraża was to, że chcemy znieść własność prywatną. Ale w naszym dzisiejszym społeczeństwie własność prywatna jest zniesiona dla dziewięciu dziesiątych jej członków; istnieje ona właśnie dzięki temu, że nie istnieje dla dziewięciu dziesiątych. Zarzucacie więc nam, że chcemy znieść własność, której koniecznym warunkiem jest wyrzucie z własności olbrzymiej większości społeczeństwa. Słowem, zarzucacie nam, że chcemy znieść waszą własność. Tego istotnie chcemy. Z chwilą gdy ustaje możliwość przestawiania pracy w kapitał, w pieniądź, w rentę gruntową, krótko mówiąc, w dającą się zmonopolizować potęgę społeczną, tzn. z chwilą gdy własność osobista nie może się już przestoczyć we własność burżuazyjną, z tą chwilą – oświadczacie – osobowość zostaje zniesiona. Przyznajecie zatem, że przez osobowość rozumiecie jedynie osobowość burżuazji, burżuazyjnego właściciela i nikogo więcej. A ta osobowość istotnie ma być zniesiona.*

– w obydwu przypadkach ludność jest bowiem pozbawiona majątku, poza częścią która służy zaspokajaniu bieżących potrzeb życiowych, czyli w istocie pozbawiona możliwości inwestowania. Bez względu na to, czy kapitał staje się, na wzór marksistowski, własnością społeczną uosobioną przez państwo, czy własnością instytucji prywatnej, to jego utrata przez „zwykłych ludzi” oznacza odebranie im wolności i prawa decydowania o swoim losie. Ta Orwellovska wizja może obecnie wydawać się mało realna, jednak obserwacja zmian gospodarczych i geopolitycznych na świecie, jakie zachodziły przez ostatnie siedemdziesiąt lat, nie pozwala na odpowiedzialne i pewne jej odrzucenie. Usługi oferowane są oczywiście także przez rozproszone, małe i średnie podmioty. Wówczas zjawisko wyboru dokonywanego przez usługobiorcę, pomiędzy „korzystaniem” a „własnością” nie powoduje wprost utraty „własności” i ograniczania wolności, ponieważ usługodawcy i usługobiorcy działają na podobnym poziomie majątkowym, a różnice w ich dostępie do informacji są zwykle niewielkie. Jednak opodatkowanie i regulacje instytucjonalne ograniczają możliwości wyboru i zasoby kapitału po obydwu stronach. W tym przypadku „seniorem” nie jest silny usługodawca prywatny, lecz państwo świadczące usługi publiczne lub organizacja państw (jak np. UE), która przejmuje wraz z pobieranym przez system podatkowy majątkiem część wolności. Poprzez system redystrybucji PKB i różnego rodzaju dopłat pobrany kapitał wraca do obrotu rynkowego, jednak podzielony według uznania „seniora”. Niezależnie od wspomnianych narzędzi fiskalnych, uwarunkowane instytucjonalnie kierunki rozwoju społecznego i gospodarczego (uzasadniane np. koniecznością redukcji emisji dwutlenku węgla), mogą oddziaływać na opłacalność (i legalność) posiadania własności prywatnej (np. samochodów) lub naruszać niezależność i niezawisłość, nie tylko gospodarczą, ale także polityczną, poszczególnych krajów⁷³. Tak więc przez możliwość świadczenia i korzystania z usług po raz kolejny w historii przed człowiekiem zostało położone „dobro i zło”, a o tym, jakie owoce wydadzą usługi, zdecyduje ludzka świadomość i rozsądek.

⁷³ Przedstawione rozważania zawierają (z konieczności) pewne uproszczenia, a opisane procesy postępują powoli, przez dziesięciolecia. Nie wolno jednak zapominać, że *rzadko kiedy całą wolność traci się od razu* (Hayek, 2015). Von Mises (1988), odnosząc się do krytyki własności prywatnej dokonywanej przez Lenina pisał: *Socjalizm doprowadza do tego, że suwerenność konsumentów zostaje zastąpiona przez niezależność dyktatora (przywódcy) i komisji zarządzającej. Wraz z suwerennością ekonomiczną ludności zniknie też ich niezawisłość polityczna. Istnieje wyraźna paralela między jednym planem produkcyjnym, który unieważnia wszelkie planowanie dokonywane przez konsumentów, a istnieniem jednej partii politycznej pozbawiającej obywateli możliwości wpływania na sprawy publiczne. Wolność jest niepodzielna. Kto nie ma możliwości wyboru między różnymi markami konserw lub mydła, ten jest także pozbawiony możliwości wyboru partii politycznej, programu bądź posłów. Taka osoba nie jest dłużej człowiekiem; staje się pionkiem w rękach najwyższego społecznego inżyniera. Nawet możliwość rozmnażania się zostanie w takiej sytuacji zastąpiona przez eugenikę.*

3.3. Teoria trzech sektorów

Współcześnie powszechnie uznaje się, że gospodarka dzieli się na trzy sektory: rolnictwo, przemysł i usługi. Teoretyczne podstawy rozważań na temat znaczenia i miejsca poszczególnych sektorów w gospodarce położyli już merkantyliści, którzy uważali, że w procesie pomnażania bogactwa kraju nie wszystkie dziedziny gospodarki odgrywają taką samą rolę. Dużą wagę przywiązywali do rozwoju przemysłu i handlu, mniejsze znaczenie przypisując rozwojowi rolnictwa (Kwiatkowski, 1980). Pierwsze koncepcje uprzemysłowienia kraju pojawiły się w literaturze ekonomicznej w połowie XVI wieku, w pracach Halesa, a następnie Montchrétiena, którzy postulowali silniejszy rozwój rzemiosła i manufaktur, co pozwalałoby na zatrudnienie wolnej siły roboczej i przyczyniało do szybszego pomnażania bogactwa kraju, na skutek wzrostu przychodów z tytułu eksportu dóbr przemysłowych, obejmujących nie tylko zapłatę za surowce potrzebne do produkcji, ale i pracę konieczną do ich wytworzenia (Hales, 1958). Z powyższego wynika, że uprzemysłowienie kraju powinno prowadzić do rozwoju handlu i odwrotnie – handel powinien wpływać na rozwój rzemiosła. Serra – jeden z przedstawicieli włoskiego merkantylizmu – pisał: *... wielki handel wspomaga i podnosi czynnik rzemiosł, mnożąc je, z kolei rozmnożenie i ulepszenie rzemiosł zwiększa i podnosi handel* (Serra, 1958). Zależność między rozwojem wytwórczości, a zwłaszcza przemysłu, oraz rozwojem handlu dostrzegali również Mun (1958), twierdząc: *gdzie bowiem ludność jest liczna, a umiejętności (czyli rzemiosło) rozwinięte, tam handel musi być ożywiony, a kraj bogaty*.

Związek bogactwa z procesami produkcji wyraźnie podkreślał Petty, uznając, że podstawowym źródłem bogactwa kraju jest ilość, jakość i rozmieszczenie pracy w poszczególnych dziedzinach gospodarki. Z jego obserwacji wynikało, że kraje rolnicze osiągają relatywnie niższy poziom bogactwa niż państwa, w których dobrze rozwinięte są przemysł, handel i transport. Stąd też postulował dynamiczny rozwój tych dziedzin, m.in. przez wzrost zatrudnienia w usługach (Kwiatkowski, 1980).

Rozważania dotyczące rozwoju poszczególnych działów gospodarki podjął także Smith w opublikowanym w 1776 roku traktacie *Badania nad naturą i przyczynami bogactwa narodów*. Dokonał on rozróżnienia pomiędzy pracą produkcyjną i nieprodukcyjną. Według Smitha (2007), *jeden rodzaj pracy powiększa wartość przedmiotu, w który pracę włożono, a drugi takiego rezultatu nie daje. Pracę pierwszego rodzaju można nazwać pracą produkcyjną, ponieważ wytwarza wartość, pracę zaś drugiego rodzaju pracą nieprodukcyjną*. Prace, które nie powiększały wartości przedmiotu, nie przysparzały krajowi bogactwa i w opinii Smitha były bezużyteczne. Rozróżnienie pracy produkcyjnej i nieprodukcyjnej Smith uzależniał od „materialności”, która była utożsamiana z rzeczową działalnością ekonomiczną. Konsekwencją takiego stanowiska był podział gospodarki na sferę produkcji materialnej i niematerialnej (Janoś-Kresło, 2008). W odróżnieniu od zajęć, których rezultaty są trwałe, bo prowadzą do wytworzenia dóbr materialnych, usługi Smith uważał za nieprodukcyjne

i nieużyteczne⁷⁴, ponieważ wskutek jednoczesnej konsumpcji⁷⁵ kończą się zwykle w chwili ich świadczenia. Pisał: *człowiek się bogaci, gdy zatrudnia wielką liczbę robotników, ubożeje zaś, gdy zatrudnia wielką liczbę służących. Niemniej jednak praca służącego ma swoją wartość i zasługuje na wynagrodzenie tak samo, jak praca robotnika. Ale praca robotnika utrwała się i realizuje w jakimś określonym przedmiocie lub towarze, który przeznaczony jest na sprzedaż i który istnieje przynajmniej w ciągu pewnego czasu po wykonaniu pracy* (Smith, 2007). Propagując ideę bezusługowego modelu wzrostu gospodarki, wyłączającego usługi ze sfery tworzenia produktu krajowego do sfery jego konsumpcji, Smith zalecał zwiększenie zatrudnienia w produkcji. Jego zdaniem, poza poziomem produktywności pracy, wartość rocznego produktu społecznego zależała bowiem od *stosunku liczby tych, którzy pracują użytecznie, do liczby tych, którzy tego nie czynią* (Smith, 2007). Siłą napędową wzrostu gospodarczego i pomnażania bogactwa narodu były też rozmiary i kierunki akumulacji kapitału. Smith (2007) zakładał, że *zgodnie z naturalnym biegiem rzeczy większą część kapitału każdego rozwijającego się społeczeństwa kieruje się przede wszystkim do rolnictwa, później do przemysłu, a na ostatku do handlu zagranicznego*. Zwracał również uwagę, że wraz ze zmianami kierunków lokaty kapitału następują zmiany kierunków zatrudnienia (specjalizacja pracy). Pisał: *u ludów dzikich i barbarzyńskich setna albo cokolwiek więcej niż setna część pracy całego roku wystarczy na to, aby zaopatrzyć je w taką odzież i mieszkanie, jakie zadowolają znaczną część ludności. Pozostałe dziewięćdziesiąt dziewięć części często zaledwie wystarcza na to, by zaopatrzyć je w żywność* (Smith, 2007). W społeczeństwach wyżej rozwiniętych, coraz większa część ludności zaczyna trudnić się produkcją dóbr nieżywnościowych. Wynika z tego, że państwa o niskim poziomie rozwoju podejmują specjalizację w produkcji surowców i produktów rolnych, natomiast kraje bardziej rozwinięte – w przemyśle i handlu.

W pierwszej połowie XIX wieku, kiedy ziemie polskie należały do słabiej rozwiniętych obszarów Europy, chociaż funkcjonował przemysł i handel, to udział rolnictwa w dochodzie narodowym przewyższał 90% (Rusiński, 1970). Problemy rozwoju gospodarczego i zmian znaczenia poszczególnych działów gospodarki na ziemiach polskich w tych latach stały się przedmiotem zainteresowania polskich ekonomistów, a zwłaszcza Surowieckiego i Skarbka. Obydwaj byli świadomi tego, że podstawą dalszego rozwoju gospodarczego kraju są przekształcenia strukturalne gospodarki. Wskazywali na konieczność rozwoju przemysłu i handlu, a Surowiecki postulował przy tym rozwój miast, uważając je za *główną sprężynę potęgi narodowej* (Kwiatkowski, 1980, za: Surowiecki, 1861). Różnice po-

⁷⁴ Inny pogląd wyrażał Say (1960), definiując pracę produkcyjną jako taką, która tworzy użyteczność, a nie-produkcyjną jako taką, z której żadna użyteczność nie wynika. Kierując się takim przekonaniem, Say pojmował usługi jako użyteczne produkty niematerialne, zaspokajające określone potrzeby ludzkie. W przeciwieństwie do Smitha, Say uważał również, że usługi wytwarzają nową wartość i posiadają zdolność akumulacji, czego dowodem mogą być słowa: *Wykład, z którego korzysta student medycyny, jest produktem niematerialnym, ale konsumpcja tego produktu zwiększa zakres wiadomości studenta, a ta umiejętność indywidualna stanowi fundusz produkcyjny, rodzaj kapitału, z którego student będzie czerpał zyski. A zatem wartość wykładu została zakumulowana i przekształcona w kapitał* (Say, 1960).

⁷⁵ Zob. rozdział 2.1.

głędów tych ekonomistów ujawniały się w sferze mechanizmów rozwoju priorytetowych – w ich mniemaniu – działów gospodarki. Skarbek był zwolennikiem podejścia liberalnego i, podobnie jak Smith, sądził, że rozwój gospodarczy ma charakter naturalny, a jakakolwiek ingerencja państwa w ten rozwój jest zbędna, co jednak w przypadku kraju zacofanego w rozwoju budziło pewne wątpliwości. Wyżej oceniono, sprzeczną z poglądami Smitha i Skarbka, koncepcję Surowieckiego, forsującego konieczność aktywnego popierania rozwoju przemysłu przez państwo, a więc opowiadającego się za protekcjonizmem państwowym w odniesieniu do przemysłu (Flejterski, Klóska, Majchrzak, 2012). Tezy wysuwane przez Surowieckiego są o tyle istotne, że rozumiał on nie tylko konieczność wzrostu znaczenia przemysłu i handlu w rozwoju gospodarczym, ale – mając na uwadze fakt, że szybszy rozwój przemysłu i handlu pozytywnie wpłynie na przyspieszenie procesów rozwojowych – postulował uruchomienie środków akcelerujących te zmiany. Pod tym względem był to nowy element teorii w porównaniu z ujęciem Skarbka i Smitha (Kwiatkowski, 1980).

Krytykę niektórych zasad ekonomii klasycznej, w tym idei wolnego handlu, głosili też w XIX wieku ekonomiści niemieccy. Funkcjonując w warunkach opóźnienia gospodarczego względem takich państw, jak Anglia czy Francja oraz wewnętrznego rozbitcia politycznego, utrudniającego ukształtowanie rynku ogólnonarodowego i rozwój rodzimego przemysłu, List stwierdził, że rozwój gospodarczy kraju zacofanego, oparty na samoczynnych mechanizmach rynkowych, byłby procesem trudnym i bardzo powolnym (List, 1922; Kwiatkowski, 1980). Należy zatem ten proces przyspieszyć, wykorzystując odpowiednie narzędzia polityki protekcjonistycznej. Uzasadniając potrzebę stosowania protekcjonizmu List sformułował tezę, że rozwój gospodarczy odbywa się etapami. Wyróżnił pięć stadiów tego rozwoju, a mianowicie (List, 1922; Jakubczyk, 2010; Flejterski, Klóska, Majchrzak, 2012):

- stadium dzikości (*wilder Zustand*)
- stadium pasterstwa (*Hirtenstand*)
- stadium rolnicze (*Agrikulturstand*)
- stadium rolniczo-przemysłowe (*Agrikultur-Manufakturstand*)
- stadium rolniczo-przemysłowo-handlowe (*Agrikultur-Manufaktur-Handelsstand*).

Wyróżnione przez Lista stadia rozwojowe różnią się stopniem rozwoju poszczególnych dziedzin gospodarki. W stadium rolniczym dominujące znaczenie w gospodarce ma rolnictwo, w stadium rolniczo-przemysłowym stosunkowo silnie rozwinięty jest przemysł, natomiast ostatni etap oznacza nie tylko dobrze rozwinięte dziedziny produkcji dóbr materialnych, ale również usługi, do których, oprócz handlu, List zaliczał naukę, oświatę i wychowanie (Daszkowska, 1998). Charakterystyka tego stadium skłoniła niektórych ekonomistów do uznania Lista za prekursora teorii trzech sektorów, którą rozwinęli Fisher (1935), Clark (1957) i Fourastié (1954), a także Wolfe (1955). List uważał, że wraz z przechodzeniem do wyższego stadium rozwoju gospodarczego spada znaczenie rolnictwa, a wzrasta najpierw przemysłu, a później handlu. Zmienia się zatem procentowy udział

zatrudnienia w poszczególnych działach gospodarki. Pogląd ten jest zbieżny z tezami głoszonymi przez Surowieckiego, jednak List jako pierwszy zwrócił uwagę, że w krajach wysoko rozwiniętych zaawansowany poziom rozwoju produkcji materialnej wiąże się z silnie rozwiniętą produkcją niematerialną (List, 1922; Flejterski, Klóska, Majchrzak, 2012).

Od czasów Lista, przez dziesięciolecia problematyka prawidłowości rozwoju poszczególnych działów gospodarki znajdowała się na marginesie zainteresowań ekonomistów⁷⁶. Ponowny wzrost popularności takich rozważań i badań nastąpił dopiero na początku XX wieku. Można tu przywołać m.in. prace Hobsona, który zaobserwował tendencje do zmniejszania się znaczenia rolnictwa i zwiększania się znaczenia produkcji niematerialnej w gospodarce (Hobson, 1927; Kwiatkowski, 1980), ale nie próbował, tak jak jego następcy, stworzyć szerszej teorii przemian znaczenia poszczególnych działów gospodarki. Podjął się tego dopiero w latach 30. XX wieku Fisher, a następnie Clark, Fourastié i Wolfe.

Fisher, obcując z realiami wielkiego kryzysu gospodarczego, dopatrywał się jego przyczyn w niewłaściwym rozwiązywaniu tzw. ekonomicznych problemów produkcji. Istotę tych problemów sprowadzał do *dostarczania we właściwym porządku i odpowiednich proporcjach dóbr i usług, które społeczeństwo chce nabywać w miarę wzrostu dochodów realnych* (Fisher, 1935; Kwiatkowski, 1980). Wymaga to stałego dostosowywania struktury produkcji do zmieniającej się struktury popytu, co jest uwarunkowane przepływem zasobów czynników produkcji (pracy i kapitału) między dziedzinami gospodarki (Fisher, 1935; Kwiatkowski, 1980). Brak takich transferów wywołuje w gospodarce kryzys. Zgodnie z takim tokiem rozumowania, kryzys gospodarczy jest wynikiem słabej, z punktu widzenia pożądanych zmian w strukturze produkcji, efektywności przepływów czynników produkcji (Kwiatkowski, 1980; Flejterski, Klóska, Majchrzak, 2012). Poszukując rozwiązań antykryzysowych, Fisher podjął badania dotychczasowych kierunków transferów czynników produkcji, by następnie przewidzieć kierunki przyszłe, pożądane w procesie postępu ekonomicznego. W tym celu wyodrębnił w gospodarce trzy sektory: rolniczy, przemysłowy i usługowy oraz wysunął tezę, że w procesie rozwoju gospodarczego występuje tendencja do spadku znaczenia sektora rolniczego i wzrostu znaczenia sektora usługowego (Fisher, 1945; Kwiatkowski, 1980). W odniesieniu do sektora przemysłowego wykazywał wzrost jego znaczenia w początkowej fazie postępu ekonomicznego, natomiast w późniejszych etapach – spadek na korzyść sektora usługowego (Fisher, 1933, 1939; Flejterski, Klóska, Majchrzak, 2012). Teoria ta nie stała się jednak podstawą do ustalenia terapii antykryzysowej i wyznaczenia kierunków pożądanych transferów czynników produkcji, a teza o odpowiednio szybkim ich przenoszeniu do właściwych dziedzin, choć prawdziwa, byłaby trudna do zrealizowania w warunkach gospodarki kapitalistycznej. Przyczyny tych trudności tkwiły – zdaniem Fishera – nie tyle w istocie gospodarki, a w postawach jednostek gospodarczych, dążących do zapewnienia sobie bezpieczeństwa ekonomicznego, postrzeganego jako brak konieczności zmiany zawodu i miejsca pracy oraz możliwość otrzy-

⁷⁶ Por. Fisher (1952), Daszkowska (1998), Rück (2000), Flejterski, Klóska, Majchrzak (2012).

mania odpowiedniego dochodu i zapewnienia bytu (Fisher, 1945; Kwiatkowski, 1980). Jednocześnie, wraz z postępem ekonomicznym rośnie intensywność zmian w strukturze spożycia i popytu, co wymaga szybszych procesów przystosowawczych po stronie produkcji. Podmioty podejmujące się tych zmian i realizujące niezbędne transfery czynników produkcji narażone są przy tym na rosnące ryzyko, co z kolei sprawia, że coraz wyżej cenią one sobie korzyści wynikające z bezpieczeństwa. I tu – według Fishera – ujawnia się sprzeczność pomiędzy postępem ekonomicznym a bezpieczeństwem. Z jednej strony rośnie bowiem potrzeba dokonywania zmian w gospodarce, a z drugiej – niechęć do nich. W koncepcji Fishera niemożliwa jest równoległa realizacja postępu ekonomicznego i bezpieczeństwa. Postęp musi oznaczać rezygnację z bezpieczeństwa, a przyznanie prymatu bezpieczeństwu tworzy barierę dla postępu (Kwiatkowski, 1980). W opinii Fishera, pokonanie barier rozwojowych może zapewnić aktywna polityka państwa w zakresie przewidywania i popierania pożądanych kierunków przepływów czynników produkcji w gospodarce, co można potraktować jako teoretyczne uzasadnienie celowości prowadzenia polityki interwencjonizmu państwowego.

Pod koniec lat 30. XX wieku problematykę rozwoju trzech sektorów gospodarki podjął Clark. Uważał on, że w początkowych etapach rozwoju gospodarczego dominujące znaczenie odgrywa sektor rolniczy, na wyższych etapach rozwoju – przemysłowy, a w krajach najbardziej rozwiniętych – usługowy (Clark, 1957; Flejterski, Klóska, Majchrzak, 2012). Zaznaczał przy tym, że poszczególne sektory gospodarki odznaczają się niejednakową dynamiką wydajności pracy i twierdził, że przyspieszenie rozwoju gospodarczego może być rezultatem transferu siły roboczej z mniej do bardziej wydajnych sektorów gospodarki (Clark, 1957; Kwiatkowski, 1980). Zdając sobie sprawę z konieczności przekształceń struktur gospodarczych, a zarazem zawodności samoczynnych mechanizmów rynkowych w realizacji tych procesów, podkreślał rolę aktywnej ingerencji państwa w procesy gospodarcze, dzieląc w tym zakresie poglądy Keynesa.

Tezy Clarka dotyczące tercjalnego rozwoju gospodarki rozwinął Fourastié. W swojej koncepcji trzech sektorów wyodrębnił w gospodarce sektor rolniczy, przemysłowy i usługowy i podobnie, jak jego poprzednicy dostrzegł prawidłowość, że *procesy ewolucji ekonomicznej związane są ze spadkiem znaczenia sektora rolniczego w gospodarce, ze wzrostem, a później ze spadkiem znaczenia sektora przemysłowego oraz ze wzrostem znaczenia sektora usługowego* (Fourastié, 1954). Ponadto stwierdził, że ewolucja ta wywołuje nie tylko implikacje gospodarcze, ale wpływa także na kształtowanie procesów o charakterze socjologicznym, takich jak zmiany warunków, stylu i sposobu życia ludności oraz rozwój osobowości ludzkiej, który w stadium cywilizacji usługowej może być najpełniejszy, co jest efektem zarówno rosnącej skali czasu wolnego, jak i rozwoju gałęzi usługowych zapewniających jego wykorzystanie (Fourastié, 1954). W odróżnieniu od Fishera i Clarka, Fourastié był przekonany o szkodliwości aktywnej ingerencji państwa w sferę życia gospodarczego, argumentując, że może ona utrudniać właściwe kierunki migracji siły roboczej oraz sprzyjać utrzymywaniu przedsiębiorstw przestarzałych z punktu widzenia

nowoczesnych przemian struktury produkcji i zatrudnienia⁷⁷. Istotnym elementem koncepcji Fourastiégo było również akcentowanie korzystnych właściwości kryzysów gospodarczych, które – w jego mniemaniu – pomagają dostosować strukturę produkcji do zmian zachodzących w strukturze konsumpcji, co w dodatku odbywa się w sposób żywiołowy, niewymagający ingerencji państwa (Kwiatkowski, 1980; Flejterski, Klóska, Majchrzak, 2012). Należy jednak zaznaczyć, że takie stanowisko budzi zastrzeżenia i niejednokrotnie było przedmiotem krytyki, podobnie jak przekonanie, że przyczyną kryzysów jest działanie postępu technicznego (Fourastié, 1954).

Według Wolfego (1955) przy podziale gospodarki na trzy sektory dominujące znaczenie miała produktywność. Do sektora I zaliczył przedsiębiorstwa, dla których barierą wzrostu produktywności jest ograniczoność zasobów naturalnych, do II – ograniczone przez kapitał i technologie, a do sektora III te, których produktywność zależy od kapitału ludzkiego.

W poglądach twórców teorii trzech sektorów istniały pewne różnice, dotyczące dziedzin zaliczanych do poszczególnych sfer. Według Fishera, w sektorze I znalazły się dziedziny wytwarzające dobra podstawowe, wśród których najważniejszą rolę pełni rolnictwo, pasterstwo i kopalnictwo. Do sektora II zaliczył przemysł przetwórczy, natomiast do sektora III dziedziny działalności gospodarczej, zajmujące się świadczeniem usług, tj.: handel, transport, komunikację, gastronomię, usługi osobiste, rozrywkowe, muzykę, sztukę, ochronę zdrowia, ubezpieczenia i wychowanie (Fisher, 1933, 1935; Daszkowska, 1987).

Clark nie był jednak konsekwentny w stosowaniu sformułowanych definicji trzech sektorów. W pierwszym wydaniu swojej pracy *The Conditions of Economic Progress* oraz w *The Economics of 1960* w ramach sektora I wymieniał rolnictwo, leśnictwo, rybołówstwo i myślistwo, w sektorze II – przemysł przetwórczy, kopalnictwo, budownictwo i wytwarzanie energii elektrycznej, a w sektorze III – pozostałe dziedziny zajmujące się głównie świadczeniem usług (Clark, 1940, 1944; Kwiatkowski, 1980). W trzecim wydaniu *The Conditions...* zrezygnował natomiast z pojęć sektor I, II i III, wprowadzając podział na sektor rolniczy, przemysłowy i usługowy. Kopalnictwo włączył do sektora rolniczego, z kolei budownictwo do usługowego, wyodrębniając w nim również transport i komunikację, handel i finanse, usługi zawodowe, administrację publiczną, obronę narodową oraz usługi osobiste (Clark, 1957; Daszkowska, 1987).

O ile u Fishera i Clarka trójsektorowy podział gospodarki oparty był na klasyfikacji gałęziowej, o tyle u Fourastiégo wyrósł na gruncie klasyfikacji zawodowej. Poszczególne sektory nie były więc określone przez przyporządkowanie im gałęzi (a właściwie zatrudnionych w tych gałęziach), a przez przyporządkowanie zatrudnionych, wykonujących określony zawód (Kwiatkowski, 1980). I tak, sektor II nie obejmował pracowników umysłowych, którzy byli zaliczani do sektora III, niezależnie od tego, w jakiej gałęzi pracowali. Z powodu braku odpowiednich danych statystycznych, koncepcja podziału gospodarki

⁷⁷ Zob. Budziński (1965).

bazująca na klasyfikacji zawodowej pozostała postulatem teoretycznym, a sam Fourastié w badaniach struktury zatrudnienia stosował podział odwołujący się do klasyfikacji gałęziowej (Fourastié, 1957).

Z przedstawionych rozważań wynika, że we wszystkich wersjach trójsektorowego podziału gospodarki rolnictwo było przyporządkowane do sektora I, przemysł przetwórczy do sektora II, a najważniejsze dziedziny usługowe do sektora III. Różnice dotyczyły klasyfikowania kopalnictwa, budownictwa oraz transportu i komunikacji, co było spowodowane przyjmowaniem przez poszczególnych autorów odmiennych kryteriów podziału gospodarki (tab. 12).

Fisher za kryterium delimitacji uznał wskaźnik dochodowej elastyczności popytu⁷⁸, do sektora I zaliczając gałęzie, których produkty charakteryzują się współczynnikiem elastyczności niższym od 0,5, do sektora II – działalności wytwarzające produkty o elastyczności zawierającej się w przedziale $<0,5; 1>$, a do sektora III – gałęzie, których produkty mają elastyczność wyższą niż 1 (Fisher, 1952; Kwiatkowski, 1980; Daszkowska, 1987; Corsten, 1990; Maleri, 1994). Jak słusznie zauważył Kwiatkowski (1980), takie podejście budzi pewne wątpliwości, choćby dlatego, że przy konsekwentnym stosowaniu kryterium dochodowej elastyczności popytu, „znikają” z gospodarki dziedziny działalności wytwarzające środki produkcji oraz usługi, które są świadczone nieodpłatnie. Poza tym, w miarę wzrostu dochodów realnych zmieniają się wskaźniki elastyczności popytu na produkty poszczególnych sektorów, co mogłoby prowadzić, zarówno w czasie, jak i przestrzeni, do powstawania różnic w zakresie dziedzin włączanych do omawianych sfer i uniemożliwiać wykonywanie poprawnych analiz statystycznych, dotyczących długookresowych przekształceń strukturalnych w gospodarce.

Clark przyjął za podstawę podziału gospodarki charakter rezultatów pracy. Sektor III wyodrębnił, mając na uwadze niematerialność wytwarzanych w nim produktów, które nie dają się transportować i w związku z tym nie mogą być przedmiotem wymiany międzynarodowej (Clark, 1957; Kwiatkowski, 1980; Daszkowska, 1987, 1998; Corsten, 1990; Maleri, 1994). Taka formalna koncepcja agregacji gospodarki została skrytykowana przez Fourastiégo, który zastosował kryterium dynamiki postępu technicznego, mierzonej dynamiką wydajności pracy. Jego zdaniem, sektor I tworzyły gałęzie, w których dynamika postępu technicznego jest umiarkowana, sektor II – gałęzie o silnej dynamice postępu technicznego, a sektor III – gałęzie, w których postęp techniczny jest słaby lub w ogóle nie występuje (Fourastié, 1954). W takim ujęciu granice między sektorami są płynne, ponieważ postęp techniczny działa na poszczególne dziedziny z niejednakową siłą. Nie można też założyć, że niektóre dziedziny gospodarki, a zwłaszcza usługi, z natury są niepodatne na działanie postępu technicznego. Fourastié, definiując sektor I jako rolnictwo, II jako przemysł, a III jako usługi, przyjmował, że postęp techniczny w rolnictwie jest słabszy niż

⁷⁸ Badania na temat dochodowej elastyczności popytu na usługi prowadzili także Summers (1985), Bergstrand (1991) oraz Falvey i Gemmell (1991).

Tabela 12. Trójsektorowy podział gospodarki według Fishera, Fourastiégo, Wolfego i Clarka
 Table 12. Three-sector division of the economy according to Fisher, Fourastié, Wolfe and Clark

Wyszczególnienie		Twórca i kryterium podziału			
		A. Fisher (1935): Dochodowa elastyczność popytu	J. Fourastié (1954): Dynamika postępu technicznego	M. Wolfe (1955): Dominujące znaczenie dla produktywności	C. Clark (1957): Dynamika zatrudnienia
Sektor I	Charakterystyka	Przedsiębiorstwa wytwarzające dobra niezbędne do życia; wskaźnik elastyczności dochodowej popytu $E < 0,5$	Branże o przeciętnym wzroście postępu technicznego	Dominacja czynnika ziemia; przedsiębiorstwa, dla których barierą wzrostu produktywności jest ograniczoność zasobów naturalnych (zasobów ziemi i uwarunkowań przyrodniczych)	Przedsiębiorstwa o zmniejszającym się zatrudnieniu i dochodzie w okresie intensywnego wzrostu dochodu narodowego
	Zakres działalności	Rolnictwo, pasterstwo, kopalnictwo	Rolnictwo, leśnictwo, rybołówstwo		Rolnictwo, kopalnictwo
Sektor II	Charakterystyka	Przedsiębiorstwa wytwarzające dobra, o wyższej dochodowej elastyczności popytu ($0,5 \leq E \leq 1$), których nie można określić jako niezbędne do życia	Branże o wysokim postępie technicznym, dużym zróżnicowaniu kosztów wytwarzania (mierzonym wysokością zarobków) w krajach o zróżnicowanym poziomie rozwoju gospodarczego	Dominacja kapitału; przedsiębiorstwa, dla których barierą wzrostu produktywności są kapitał i technologie (brak możliwości inwestowania w nowe technologie, maszyny i urządzenia)	Przedsiębiorstwa o dużej dynamice wzrostu zatrudnienia w początkowej fazie wzrostu, a następnie stagnacji i niewielkim spadku zatrudnienia oraz dochodu
	Zakres działalności	Przemysł przetwórczy	Górnictwo, energetyka, gazownictwo, rzemiosło		Sektor przemysłowy

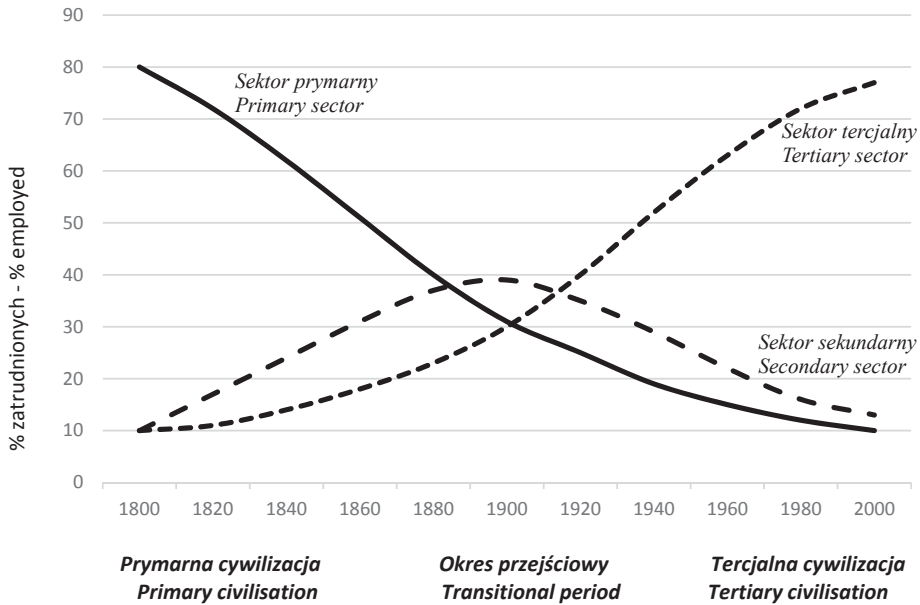
Tabela 12. cd.
Table 12. cont.

Sektor III	Charakterystyka	Przedsiębiorstwa wytwarzające nowe dobra zaspokajające elastyczny względem dochodu popyt ($E > 1$), których produkcja jest możliwa w wyniku postępu technicznego	Działalność gospodarcza o niskim postępie technicznym, zbliżonych kosztach wytwarzania w krajach o podobnym poziomie rozwoju	Dominacja czynnika praca; przedsiębiorstwa, dla których barierą wzrostu produktywności jest ograniczoność kapitału ludzkiego (określonego przez takie cechy siły roboczej, jak m.in.: sprawność, praktyczne umiejętności wytwórcze, doświadczenie)	Przedsiębiorstwa o stałym i powolnym wzroście zatrudnienia, wytwarzające dobra niematerialne
	Zakres działalności	Handel, transport, komunikacja, gastronomia, usługi osobiste, rozrywkowe, ochrona zdrowia, ubezpieczenia, muzyka, sztuka, wychowanie	Budownictwo, usługi		Usługi: budownictwo, transport, komunikacja, handel, finanse, doradztwo, administracja publiczna, obrona narodowa, usługi osobiste

Źródło: Opracowanie własne na podstawie: Fisher (1935); Fourastié (1954); Wolfe (1955); Clark (1957); Pohl (1970); Decker (1975); Meyer (1983); Corsten (1990); Maleri (1994); Rogoziński (2000); Rudawska, red. (2009).

w przemyśle, a w usługach jeszcze słabszy niż w rolnictwie (Budziński, 1965; Kwiatkowski, 1980; Daszkowska, 1987).

Chociaż twórcy teorii trzech sektorów stosowali różne kryteria podziału gospodarki, to byli zgodni co do prawidłowości rozwoju tych sfer. Wszyscy bowiem wysunęli tezę, że wraz z rozwojem gospodarczym zmniejsza się znaczenie sfery rolnictwa w gospodarce, rośnie, następnie stabilizuje, a ostatecznie zmniejsza się znaczenie sektora przemysłu i budownictwa, natomiast systematycznie zwiększa się znaczenie sektora usług (rys. 5). Przyczyn powyższych prawidłowości Fisher upatrywał w zmianach struktury spożycia i popytu, Clark – w zmianach struktury zatrudnienia, a Fourastié – w działaniu postępu technicznego (Corsten, 1990; Daszkowska, 1998).

Rys. 5. Rozwój sektorów według J. Fourastiégo

Źródło: Fourastié (1967).

Fig. 5. Development of sectors according to J. Fourastié

Source: Fourastié (1967).

Przedstawione powyżej poglądy twórców teorii trzech sektorów pozwalają stwierdzić, że miała ona dość ogólny charakter i formułowała zalecenia co do przyszłych przemian w makrostrukturze gospodarki. Sektor usług, ze względu na dużą liczbę gałęzi (branż, rodzajów) usług pełniących różne funkcje, jest jednak niejednorodny (Daszkowska, 1987, 1998). Niewadzi (1982), konstatuje to pisząc: *Heterogeniczny charakter sektora usług wynika przede wszystkim stąd, że łączy on w sobie działalność o charakterze gospodarczym i pozagospodarczym, co jest konsekwencją nadania temu sektorowi charakteru rezydualnego (tzn. takiego, który obejmuje poza dziedzinami zaliczonymi do sektora I i II wszystkie pozostałe przejawy życia społeczno-gospodarczego i pozagospodarczego). Wyodrębniony na zasadzie „reszty” sektor III spełnia w tej koncepcji podziału gospodarki narodowej rolę przysłowiowego „worka”, do którego wrzucono wszystko to, czego zgodnie z kryterium rzeczowego efektu pracy w sferze produkcji o charakterze rolniczym i przemysłowym nie można było sklasyfikować w ramach sektora I i II.*

Heterogeniczność sektora usług stała się podstawową przesłanką podjęcia wysiłków zmierzających do udoskonalenia teorii przemian struktury gospodarczej w układzie trójsektorowym, co znalazło wyraz w dezagregacji sektora III. Menz (1965), wydzielając

z sektora III oświatę oraz działy zapewniające wykorzystanie czasu wolnego, przedstawił koncepcję czterech sektorów gospodarki. Za wyodrębnieniem tego sektora przemawiały – jego zdaniem – ważne funkcje spełniane przez te gałęzie we współczesnej gospodarce. W sytuacji, gdy pogłębiają się „zubożające” osobowość człowieka procesy podziału pracy i specjalizacji produkcji, należy bowiem rozwijać te usługi, które, zapewniając wykorzystanie czasu wolnego i kształcenie, rozwijają osobowość jednostki (Kwiatkowski, 1980).

Inni ekonomiści wyróżniali w ramach sektora III kilka grup gałęzi usługowych. Na uwagę zasługuje tu m.in. propozycja Triantis i Katouziana. Ten pierwszy wydzielił trzy grupy gałęzi, z których pierwszą stanowiły gałęzie wytwarzające usługi nabywane bezpośrednio przez konsumenta, drugą – gałęzie ułatwiające ruch dóbr w czasie i przestrzeni oraz transfer czynników produkcji, a trzecią – pozostałe usługi publiczne (Triantis, 1953; Kwiatkowski, 1980). Koncepcja Katouziana (1970) opierała się z kolei na dezagregacji działalności usługowych zaliczanych do sektora III na usługi nowe, komplementarne i stare. Wśród usług nowych Katouzian wymieniał oświatę, ochronę zdrowia i różnego rodzaju rozrywki, do usług komplementarnych – te, które rozwijają się wraz z rozwojem produkcji, tj. transport, handel, finanse i banki, a do usług starych zaliczał te dziedziny, których znaczenie maleje wraz z rozwojem społeczno-gospodarczym, jako przykład podając niektóre usługi rzemieślnicze i usługi służby domowej⁷⁹.

Teoria trzech sektorów ma istotne znaczenie dla wskazania kierunków zmian strukturalnych w gospodarce, szczególnie w państwach znajdujących się na wcześniejszym etapie rozwoju gospodarczego. Jednak obok elementów racjonalnych występują w niej również te, które nie mają już odniesienia do czasów współczesnych. Szukalski (2001, 2011) zauważa, że wiele założeń teorii trzech sektorów uległo już zdezaktualizowaniu, np. teza Fourastiégo o odporności sektora usług na dyfuzję postępu technicznego, teza Fishera o roli popytu gospodarstw domowych jako głównego czynnika sprawczego zmiany struktury gospodarki, czy teza o gospodarce zamkniętej. Biorąc pod uwagę to, że według Fourastiégo postęp techniczny w rolnictwie jest słabszy niż w przemyśle, a w usługach jeszcze mniejszy niż w rolnictwie, należy wnioskować, że Fourastié ściśle łączył pojęcie postępu technicznego ze zmianami w produkcji materialnej. Współczesna rewolucja naukowo-techniczna sprawiła natomiast, że teza ta nie daje się już obronić, gdyż obecnie wiele nowych rozwiązań technicznych związanych jest z usługami. Fisher w swoich rozważaniach jako podstawowy wskazywał impuls popytowy pochodzący ze strony konsumentów, pomijał jednak popyt ze strony przedsiębiorstw. Tym samym nie został uwzględniony późniejszy, występujący na skutek postępu technicznego, dynamiczny rozwój usług skierowanych do sektora I i II. Ponadto autorzy oceniali prawidłowości rozwojowe gospodarki w warunkach gospodarki zamkniętej, natomiast w warunkach

⁷⁹ Próby badania zmian strukturalnych gospodarki podejmowali także polscy ekonomiści, w tym m.in. Kabaj i Niewadzi. Szerzej na ten temat zob. rozdział 2.2.

globalizacji i postępu technologicznego usługi – w coraz większym wymiarze – stają się przedmiotem międzynarodowej wymiany.

Poszczególne sektory gospodarki, a zwłaszcza II i III, są stosunkowo dużymi agregatami, obejmującymi różnorodne dziedziny działalności i spełniającymi wiele różnych funkcji. Wyodrębnienie przez twórców teorii trzech sektorów w miarę jednorodnych sfer działalności stanowi zatem – z konieczności – znaczne uproszczenie rzeczywistości gospodarczej, a ograniczenie badań strukturalnych gospodarki wyłącznie do podziału trójsektorowego zmniejsza możliwość interpretacji faktycznych przekształceń strukturalnych. Wniosek ten nie powinien jednak umniejszać walorów przyjętego podziału, umożliwiającego prowadzenie analiz przeobrażeń struktur gospodarczych, co jest istotne dla dokonania postępu w naukowym rozpoznaniu procesów rozwojowych⁸⁰. Stosowane z rozwagą uproszczenia rzeczywistości są w naukach ekonomicznych konieczne, ponieważ ułatwiają jej zrozumienie. Równocześnie, w przypadku analiz dotyczących szeroko rozumianego agrobiznesu, to uproszczenie rzeczywistości można uznać za zbyt daleko idące, co implikuje konieczność prowadzenia analiz w szerszym kontekście (choć tutaj również podział trójsektorowy może niekiedy okazać się pomocny). Tak więc, uznając użyteczność uproszczonego, trójsektorowego obrazu gospodarki nie wolno zapominać, że jest to tylko pewien układ odniesienia do badania prawidłowości jej rozwoju, a wnioskowanie w wykorzystujących go analizach wymaga uwzględniania szerszego, wielowymiarowego obrazu rzeczywistości, nie tylko gospodarczej.

Wobec zmieniającej się rzeczywistości społeczno-gospodarczej warto podjąć próbę modyfikacji klasycznego podziału trójsektorowego, a mówiąc bardziej precyzyjnie – dostosować charakterystykę poszczególnych sektorów do współczesnych uwarunkowań. Propozycję klasyfikacji zawierającą taką specyfikację przedstawiono w tabeli 13. Uwzględniono parametry stosowane przez klasyków teorii trzech sektorów: dynamikę postępu technicznego, dominujące znaczenie dla produktywności i dynamikę zatrudnienia. Pominięto jednak dochodową elastyczność popytu, ponieważ każdy z trzech opisanych sektorów wytwarza dobra charakteryzujące się różnymi współczynnikami tej elastyczności: od niskich dla dóbr i usług niezbędnych do życia, do wysokich w przypadku innych dóbr (choć i takie założenie nie zawsze się sprawdza). Współcześnie dobrami pierwszej potrzeby jest nie tylko żywność, ale też energia, niektóre produkty przemysłu, a także niektóre usługi. Również dobra luksusowe mogą być żywnościowe, usługowe lub przemysłowe. Poszukiwanie uniwersalnych różnic między sektorami w tym zakresie jest więc nieuzasadnione.

Przyjęty podział gospodarki na sektory jest bliski intuicyjnemu rozumieniu: sektor I związany jest przede wszystkim z ziemią, zasobami naturalnymi i dostarczaniem żywności (tab. 13). Obejmuje rolnictwo, leśnictwo i rybołówstwo. Dynamika postępu technologicznego w tym sektorze jest zróżnicowana w zależności od poziomu rozwoju gospo-

⁸⁰ Por. Kwiatkowski (1980).

darczego poszczególnych krajów. Kraje lepiej rozwinięte charakteryzują się dość dobrym tempem kreowania i przyswajania postępu, zarówno w zakresie biologicznym (np. przez wprowadzanie nowych odmian), jak i technologicznym (organizacja i sposoby produkcji). Umożliwia im to lepsze wykorzystanie ograniczonych zasobów naturalnych, przede wszystkim ziemi. Kraje słabo rozwinięte napotykać na uwarunkowane kulturowo lub politycznie, a także wywoływane niedostatkami kapitału bariery, dotyczące możliwości przyswajania nowości, co powoduje, że postęp jest w nich wolniejszy. W skrajnych przypadkach stosowane są tam takie same metody produkcji, jak kilkaset lat wcześniej (np. w niektórych krajach afrykańskich). W dłuższej perspektywie czasowej powoduje to narastanie skali problemu niedożywienia i umacnia bariery ograniczające postęp. Problemem wspólnym dla wysoko rozwiniętych i zapóźnionych krajów jest relatywnie malejący dochód z działalności rolniczej (choć przyczyny tego zjawiska są w nich różne). W krajach wysoko rozwiniętych może on być uzupełniany przez transfery ze środków publicznych (np. w ramach WPR w UE), jednak w przypadku braku takiego dofinansowania, malejące dochody będą stymulowały procesy koncentracji i uprzemysławiania produkcji rolniczej oraz skłaniały do intensywnego (lub rabunkowego) eksploataowania lasów i łowisk. W krajach skrajnie zapóźnionych malejące dochody rolnicze powodują pogłębianie obszarów niedostatku, wyjąłwanie i porzucanie ziemi, a w dalszej kolejności utrwalanie biedy i głód. W takich warunkach niemożliwe jest wdrożenie jakichkolwiek innowacji bez ingerencji silnego kapitału i politycznie podmiotu spoza gospodarstwa. W krajach wysoko i średnio rozwiniętych stymulatorem wzrostu produktywności ziemi może być korzystanie z wyspecjalizowanych usług produkcyjnych, uzupełniających lub zastępujących nakłady kapitału, zarówno w sytuacji jego niedostatku, jak również wtedy, gdy nakłady kapitałowe są ekonomicznie nieuzasadnione⁸¹. W krajach najslabiej rozwiniętych jest to także możliwe, ale dopiero po przekroczeniu pewnej „bariery niemocy”, czyli wówczas, gdy występuje przynajmniej niewielka nadwyżka z działalności i przynajmniej minimalna skłonność do absorpcji innowacji. Postęp technologiczny powoduje zmniejszanie zapotrzebowania na pracę, co może wywoływać przejściowe zjawisko występowania nadmiernego, niewykorzystanego efektywnie zatrudnienia (bezrobocia ukrytego) (Kołodziejczak, Wysocki, 2010). O tym, na ile to zjawisko jest trwałe, decydują zwykle czynniki demograficzne i tempo absorpcji nadwyżek siły roboczej z rolnictwa do sektora II i III.

Sektor II (tab. 13) to przemysł, produkcja energii i wydobywanie surowców naturalnych. Charakterystyczne dla tego sektora jest wysokie tempo postępu technicznego (które determinuje siłę konkurencyjną w dłuższym okresie), a także duże zróżnicowanie kosztów wytwarzania w krajach o różnym poziomie rozwoju gospodarczego i różnym stopniu zrównoważenia ekonomiczno-społeczno-przyrodniczego. Poziom kosztów wytwarzania determinowany jest przede wszystkim przez zaawansowanie technologiczne

⁸¹ W pewnym zakresie można to osiągnąć również przez wspólne nabywanie i użytkowanie droższych maszyn, jednak, głównie ze względu na ograniczenia w zakresie *know how*, nie jest to forma całkowicie substytucyjna wobec korzystania z usług.

Tabela 13. Propozycja klasyfikacji sektorowej gospodarki i charakterystyka sektorów
 Table 13. Proposal of sector classification of the economy and characteristics of sectors

Wyszczególnienie	Kryterium podziału			
	Zakres działalności	Dynamika postępu technicznego	Dominujące znaczenie dla produktywności	Dynamika zatrudnienia i dochodów
1	2	3	4	5
Sektor I	Rolnictwo, leśnictwo, rybołówstwo	Zróżnicowane tempo postępu technicznego, zmiany w technologii wytwarzania postępują szybciej w krajach lepiej rozwiniętych gospodarczo, o wyższym stopniu zrównoważenia ekonomiczno-społeczno-przyrodniczego.	Dominacja czynnika ziemia; barierą wzrostu produktywności jest ograniczoność zasobów naturalnych, natomiast wykorzystanie ograniczonych zasobów naturalnych zależy od dostępu do wiedzy i technologii oraz kapitału.	Przedsiębiorstwa o zmniejszającym się zatrudnieniu i dochodzie z działalności podstawowej, który może być uzupełniany przez transfery środków publicznych; w wyniku postępu technologicznego może przejściowo występować zatrudnienie nieefektywne (bezrobocie ukryte).
Sektor II	Przemysł, produkcja energii i wydobycie surowców naturalnych	Wysokie tempo postępu technicznego, duże zróżnicowanie kosztów wytwarzania w krajach o różnym poziomie rozwoju gospodarczego i różnym stopniu zrównoważenia ekonomiczno-społeczno-przyrodniczego.	Dominacja kapitału; barierą wzrostu produktywności są kapitał i technologie, w dalszej kolejności zasoby pracy, zwłaszcza w ujęciu jakościowym (kwalifikacje niezbędne do stosowania nowoczesnych technologii).	Przedsiębiorstwa o dużej dynamice wzrostu zatrudnienia w początkowej fazie wzrostu, a następnie stagnacji i spadku zatrudnienia oraz dochodu nisko wykwalifikowanych pracowników oraz wzroście zatrudnienia i dochodów wysoko wykwalifikowanych pracowników. Postępujący proces automatyzacji i robotyzacji procesów produkcji przyczynia się do redukcji zatrudnienia.

Tabela 13. cd.
Table 13. cont.

1	2	3	4	5
Sektor III	Usługi, np.: budownictwo, transport, komunikacja, handel, finanse, doradztwo, administracja publiczna, obrona narodowa, usługi osobiste, IT, outsourcing	Zróżnicowane tempo postępu technicznego, w zależności od przedmiotu działalności, rosnące znaczenie informatyzacji, automatyzacji i robotyzacji, rosnące znaczenie wiedzy i <i>know how</i> .	Dla usług tradycyjnych: dominacja czynnika praca i kapitału ludzkiego, w dalszej kolejności kapitału finansowego i rzeczowego; dla usług utomatyzowanych dominacja kapitału i technologii.	Przedsiębiorstwa o zróżnicowanym tempie zmian zatrudnienia, wytwarzające dobra niematerialne. Dla usług prostych wysoka płynność zatrudnienia i relatywnie niskie dochody; dla usług specjalistycznych – niska płynność zatrudnienia i wysokie dochody.

Źródło: opracowanie własne.

i organizacyjne, które zwykle wynika z dostępności kapitału i umiejętności jego wykorzystania. Ważne są również zasoby pracy, jednak należy przez to rozumieć coraz częściej jakość tych zasobów i ich zdolność do pracy w nowocześnie zorganizowanych, stosujących zaawansowane technologie przedsiębiorstwach, a nie samą dostępność siły roboczej. Konsekwencją tego jest zróżnicowanie w zakresie zmian zatrudnienia i poziomu dochodów pomiędzy nisko wykwalifikowanymi i wykonującymi proste czynności robotnikami, których można łatwo zastąpić innymi, a specjalistami, których wiedza i umiejętności są cenne dla przedsiębiorstw (są elementem kształtującym ich przewagę na rynku). Wśród nisko wykwalifikowanych pracowników zwykle występuje dość duża płynność zatrudnienia, zwłaszcza w okresach gorszej koniunktury. Ich praca jest jednym z elementów, dla których przedsiębiorstwa będą poszukiwały oszczędności w zakresie wynagrodzeń lub redukując liczbę etatów, alternatywnie mogą przenosić swą działalność do krajów o niższych kosztach pracy. W przypadku specjalistów, pozyskanie ich wiedzy i umiejętności wiąże się zwykle z koniecznością poniesienia dość dużego kosztu, są oni również atrakcyjnymi pracownikami dla innych przedsiębiorstw. Dlatego przedsiębiorstwa dążą częściej do stabilizacji zatrudnienia specjalistów i zachęcają ich do budowania karier w ramach jednej organizacji, np. oferując wyższe wynagrodzenia i możliwości rozwoju zawodowego. Coraz częściej praca ludzka zastępowana jest przez pracę maszyn, np. przez automatyzację linii produkcyjnych, co umożliwia ograniczanie zatrudnienia, redukcję kosztów, wzrost wydajności produkcji oraz poprawę jakości (i powtarzalności) produkowanych dóbr.

Sektor III stanowią usługi. Zamieszczony w tabeli 13 katalog usług należy uważać za otwarty, zwłaszcza że sama definicja usług jest dyskusyjna i wobec dynamicznie zmieniającej się rzeczywistości, aby była przez dłuższy czas aktualna, musi być dość ogólna⁸². Przede wszystkim usługi – jakkolwiek by je definiować – nie są jednorodne. Występuje wiele rodzajów usług, które w zależności od dostarczanej użyteczności przybierają różne formy i wymagają współdziałania różnych czynników wytwórczych, w różnych proporcjach i na różnym poziomie zaawansowania technicznego i technologicznego. Dla usług „tradycyjnych”, takich jak np. sprzątanie, ochrona mienia, charakterystyczna jest wysoka płynność zatrudnienia i relatywnie niewielkie wynagrodzenie pracy. Wraz ze stopniem skomplikowania wykonywanych czynności, zwiększa się poziom wynagrodzeń i zmniejsza płynność zatrudnienia. Podobnie, wraz ze zwiększaniem się stopnia zaawansowania technicznego i technologicznego, rośnie znaczenie kapitału i *know how*. Może to skutkować niemal całkowitym wyłączeniem człowieka i czynnika „praca” z procesu świadczenia usługi, ponieważ czynności usługodawców (dostarczających określone użyteczności dla usługobiorców) mogą być wykonywane przez automaty lub roboty (np. działające w Internecie automatyczne usługi analizy danych i dostarczania spersonalizowanych treści informacyjnych, m.in. wyszukiwarki internetowe).

3.4. Usługi a wzrost i rozwój gospodarczy

We wczesnym stadium rozwoju gospodarki kapitalistycznej wartość dodana była generowana głównie dzięki posiadaniu kapitałowi. Stopniowe wyczerpywanie możliwości przyspieszania tempa wzrostu gospodarczego na drodze działalności produkcyjnej i coraz większa konkurencja w skali międzynarodowej zmusiły posiadaczy środków produkcji do poszukiwania innych niż ziemia i kapitał rzeczowy (angażowany w przemysł) czynników wzrostu gospodarczego i zwiększania przewagi konkurencyjnej. Duże znaczenie miały również występujące w latach 70. XX wieku gwałtowne wzrosty cen paliw i innych surowców oraz podniesienie znaczenia koncepcji proekologicznych w planach i strategiach rozwojowych, formułowanych przez organizacje międzynarodowe i rządy poszczególnych państw. Tak więc, z przyczyn ekonomicznych i politycznych, rola przemysłu w generowaniu wzrostu gospodarczego zaczęła się zmniejszać, natomiast coraz większe znaczenie uzyskiwał czynnik ludzki, który decydował o efektywności zaangażowanego kapitału rzeczowego (nazwany później „kapitałem ludzkim”) (Flejterski, Klóska, Majchrzak, 2012). Rozwinięte gospodarki z upływem czasu uzupełniły niedobory produktów, a gospodarstwa domowe osiągały coraz wyższy standard życia i w większym stopniu zaspokajały potrzeby konsumpcyjne. W ślad za tym zmieniały się ich preferencje

⁸² Więcej na ten temat zob. rozdz. 2.1.

w kierunku poprawy jakości życia również w wymiarze pozaekonomicznym (np. wzrosła skłonność do wybierania czasu wolnego i jego wykorzystania na wypoczynek, zamiast dodatkowej konsumpcji dóbr przemysłowych). Postęp techniczny i organizacyjny wymusił większą specjalizację, wzrastało także znaczenie wiedzy. Dla przedsiębiorstw stawało się bardziej opłacalne zlecenie firmom zewnętrznym niektórych czynności, niezwiązanych bezpośrednio z profilem ich działalności. W wyniku tego nieustannie zwiększało się znaczenie sektora usług. Rozwój sektora usług jest jednak nie tylko konsekwencją rozwoju gospodarczego, ale przede wszystkim jednym z warunków tego rozwoju (Bożyk, 2008). Zróżnicowanie poziomu i tempa rozwoju oraz wewnętrznej struktury sektora usług w poszczególnych państwach może decydować o sile ich gospodarek, podatności na kryzysy ekonomiczne i zamożności mieszkańców⁸³.

Wzrost roli usług jest prawidłowością ekonomiczną oraz pewnym wymogiem rozwoju cywilizacyjnego we współczesnym świecie. Należy przy tym zastanowić się, dlaczego taka prawidłowość ekonomiczna występuje. Pewnych wskazówek mogą dostarczyć prace Lista (1909), który twierdził, że zmniejszanie znaczenia przemysłu w krajach rozwiniętych będzie konsekwencją wzrostu skali i ułatwienia wymiany handlowej w skali międzynarodowej, które spowoduje przenoszenie produkcji do państw słabiej rozwiniętych, ze względu na ich przewagę kosztową. Oczywiście jest kwestią dyskusyjną, jak wpłynęło to na bogactwo poszczególnych krajów, jednak warto w tym miejscu przypomnieć poglądy Smitha (2007), który postulował zniesienie barier w handlu międzynarodowym jako receptę na szybszy wzrost bogactwa, ale jednocześnie twierdził, że bogactwo tworzone jest jedynie przez produkty materialne. Usługi – już z definicji – nie mogą mieć charakteru tożsamego z dobrami materialnymi. Deindustrializacja krajów wysoko uprzemysłowionych nie spowodowała wprawdzie załamania gospodarczego (przyniosła nawet przyspieszenie wzrostu PKB), ale w ujęciu Smitha, ich obecne bogactwo ma w znacznej (opartej na usługach) części charakter nierealny i nietrwały⁸⁴. List nie negował całkowicie tej myśli Smitha, wskazując jedynie na jej konsekwencje dla krajów mniej i bardziej rozwiniętych. Istotą problemu jest w tym przypadku rozróżnienie pomiędzy bogactwem nominalnym i realnym, a w konsekwencji konieczność poszukiwania odniesienia teorii usług do coraz większego rozdziwisku, występującego pomiędzy wartościami wskaźników gospodarczych

⁸³ Na wzrost znaczenia sektora usług mają również wpływ przemiany demograficzne, społeczne, gospodarcze oraz przemiany polityczne i zmiany w prawodawstwie (Rosa, 2012).

⁸⁴ Osobną kwestią jest wiarygodność szacunków bogactwa narodowego. Ze względu na niejednorodność kryteriów stosowanych do jego pomiaru w poszczególnych krajach i latach oraz niepewność co do właściwego, wolnego od wpływów politycznych doboru wag stosowanych podczas obliczania wskaźników makroekonomicznych, do wszelkich porównań należy podchodzić z daleko idącą ostrożnością. Za przykład mogą posłużyć stosowane przy szacunkach inflacji i PKB indeksy hedonizmu (por. Tomczyk, Widłak, 2010), które zakładają że podobne dobro w różnych latach może zdrożeć bez zwiększania inflacji ponieważ ze względu na postęp technologiczny jest ze swej natury więcej warte – a więc wzrost jego ceny nie zostanie w pełni ujęty w statystykach jako inflacja. Co więcej, to „pominięcie” wzrostu ceny przy szacunkach inflacji, zupełnie inaczej interpretowane jest podczas obliczania PKB, kiedy dobro może być wycenione powyżej rzeczywistej ceny sprzedaży, przyczyniając się do fikcyjnego wzrostu wartości PKB (dodatkowe pieniądze, które dodaje się do wartości dobra powyżej ceny rzeczywistej transakcji nigdy nie istniały) (zob. Kokoski, Waehrer, Rozaklis, 2001; Liegey, 2003).

a rzeczywistym bogactwem narodów⁸⁵. Zwłaszcza postępująca finansyzacja gospodarek i zwiększająca się nierównomierność podziału wytworzonej w gospodarkach narodowych wartości dodanej, skłaniają do ponownego postawienia pytania Smitha: jakie są źródła bogactwa narodów⁸⁶? Ożywają również problemy stawiane przez Marksa (2013), zwłaszcza zagadnienie sprawiedliwości podziału wartości dodanej⁸⁷.

Pomimo tych wątpliwości, obecnie niemal powszechnie przyjmuje się, że stopniowy rozwój sektora usług jest prawidłowością ekonomiczną, która – według twórców teorii trzech sektorów – polega na tym, że wraz z rozwojem gospodarczym systematycznie zmniejsza się rola sektora pierwszego, tj. rolnictwa, wzrasta, stabilizuje się, a następnie maleje rola sektora drugiego, czyli przemysłu oraz stale rośnie znaczenie sfery usług, określanej mianem sektora trzeciego⁸⁸. Wskazanim przeobrażeniom towarzyszą zmiany alokacji czynników produkcji, które przejawiają się ich zasadniczą absorpcją kolejno przez trzy wyodrębnione sfery działalności (Kowalczyk, 1983; Iwan, Mogilnicki, 1985; Bell, 1989; Zalewski, 1989; Corsten, 1990; Daszkowska, 1998; Häussermann, Siebel, 2011; Jensen, 2011; Flejterski, Klóska, Majchrzak, 2012; Hamm, 2012). Genezy takiego trójsektorowego ujęcia gospodarki można się doszukiwać już w merkantyлизmie, w poglądach Petty'ego, a ponadto Smitha, Surowieckiego, Skarbkę i Lista. W literaturze pojawiają się również poglądy krytycznie oceniające rolę usług w gospodarce. Według Ratajczaka (2013) *Rozwijająca się na tle ostatniego kryzysu dyskusja o potrzebie reindustrializacji czołowych gospodarek rynkowych jest w jakiejś mierze wyrazem końca fascynacji ideą teorii trzech sektorów i wiary w to, że sektor usług, a zwłaszcza sektor usług finansowych mogą w sposób trwały i autonomiczny zapewnić rozwój*. Problem słuszności lub jej braku, w przypadku autorów krytycznie oceniających rolę usług w generowaniu rozwoju gospodarczego jest ważny, zwłaszcza w kontekście pytania o przyszłość gospodarki Polski i Unii Europejskiej. Na pewno nie jest właściwe bezkrytyczne akceptowanie usług jako głównego źródła rozwoju gospodarczego. Oczywiście, usługi mogą być (i często są) motorem wzrostu PKB i postępu, jednak niekoniecznie i nie zawsze jest to równoznaczne z rozwojem gospodarczym i wzrostem bogactwa w rozumieniu Smitha. Należy także odróżnić pojęcia rozwoju i wzrostu⁸⁹. Pierwsze z nich jest znacznie szersze i dotyczy nie tylko „suchych” wartości wskaźników ekonomicznych, których bieżący, rejestrowany poziom, sam w sobie nie musi oznaczać gwarancji przenoszenia dobrobytu na następne okresy. W przypadku wielu krajów, dynamiczny rozwój sektora usług i zwiększanie jego udziału w tworzeniu PKB, został poprzedzony deindustrializacją (Rodrik, 2011). Było to w pewien sposób zgodne ze sfor-

⁸⁵ Por. Wilkin (2013, 2016).

⁸⁶ Problem ten porusza także Wilkin (2013) w artykule pt. *Dlaczego ekonomia straciła duszę*, wskazując na zawodność przyjętego powszechnie sposobu myślenia o naukach ekonomicznych i ich odarciu z pierwiastka człowieczeństwa.

⁸⁷ Por. Wilkin (2013), Piketty (2014).

⁸⁸ Taka konstatacja jest pośrednio konsekwencją, zbyt uproszczonego, uznawania PKB za uniwersalny miernik rozwoju ekonomicznego i dobrobytu.

⁸⁹ Por. Kołodko (2013).

mułowanymi przez Lista już w 1841 roku tezami (List, 1909), że otwarcie rynków pomiędzy państwami o różnym poziomie rozwoju spowoduje deindustrializację w państwach wyżej rozwiniętych i rozwój produkcji, zwłaszcza towarów mniej przetworzonych, w państwach biedniejszych (późniejsze doświadczenia wskazują jednak, że to przeniesienie produkcji dotyczyło również wysoko przetworzonych produktów). Oczywiście jest, że usługi wypełniły lukę powstałą na skutek osłabienia znaczenia przemysłu. Jednak trzeba pamiętać, że to nie usługi same w sobie spowodowały deindustrializację w państwach rozwiniętych. Głównymi przyczynami takiego stanu rzeczy były ograniczenia po stronie popytu na produkowane towary, wynikające z nasycenia rynku i zmiany preferencji konsumentów, kolejne kryzysy oraz wzrastająca konkurencja ze strony gospodarek wschodzących i rozwijających się. Za przykład może posłużyć kryzys przemysłu samochodowego w Stanach Zjednoczonych w czasie dynamicznego rozwoju tego przemysłu w Japonii i przejmowania rynku przez producentów japońskich w latach 60. i 70. XX wieku oraz obserwowany od co najmniej kilkunastu lat wzrost udziału Chin w światowej produkcji przemysłowej i zwiększanie się ich znaczenia w handlu zagranicznym.

Pewien niepokój może budzić również podejrzenie swoistej „sztuczności” i nietrwałości wzrostu generowanego przez sektor usług. Zgodnie z poglądami Smitha (2007) usługi jako dobra niematerialne przestają istnieć w momencie spełnienia ich świadczenia, a więc szczególną uwagę trzeba zwrócić na ich oddziaływanie na tworzenie dóbr materialnych, których wartość może przenosić się z okresu na okres. O ile w danym momencie usługi same w sobie są ujmowane w bilansie PKB, to jednak dostarczane przez nie „użyteczności”⁹⁰, pozbawione interakcji pomiędzy wytwarzaniem dóbr materialnych, mogą być „sztucznymi” działaniami (nawet jeżeli ich świadczenie wynika z potrzeb rynku), kreowanymi po to, by gospodarka nie zeszła ze ścieżki wzrostu (często również tylko nominalnego). Szczególnie wyraźnie można to dostrzec w przypadku usług finansowych (i transakcji na rynkach finansowych), które same w sobie nie tworząc realnych, pozapieniężnych wartości materialnych zdobywają dominujące znaczenie dla określania kondycji gospodarek poszczególnych krajów. Przy tym usługi finansowe ujmowane są w statystykach (i wliczane do PKB) przez kreowane przez nie wartości nominalne, a będąc cennymi z punktu widzenia zachowania możliwości dalszego wzrostu sfery realnej, uzależniają ją od siebie (co ma w dużej mierze związek z fiducyjną naturą pieniądza). Jeżeli przyjąć za Smithem, że prawdziwe bogactwo stanowią dobra realne, użyteczne dla działalności gospodarczej i ludności, to nieunikniona staje się konstatacja, że rola usług i rynków finansowych może być dwojaka: jeżeli służą powstawaniu dóbr realnych, są długookresowo korzystne dla gospodarki i społeczeństwa, lecz jeśli „wysysają” pieniądź ze sfery realnej, to stają się raczej pasożytem żerującym na bogactwie przedsiębiorstw i gospodarstw domowych (zastępując realną użyteczność dóbr sfery realnej iluzją bogactwa w postaci aktywów, których wartość oparta jest jedynie na wierze inwestorów lub ich niedoskonałej informacji).

---

⁹⁰ Por. rozdz. 2.1.

Tak zwany „kryzys finansowy” w roku 2008 pokazał, że usługi finansowe, chociaż w założeniu miały być motorem wzrostu gospodarczego i sposobem na pozyskiwanie środków przeznaczanych na rozwój sfery realnej gospodarek poszczególnych krajów, stały się swoistym nowotworem, który kreując własny wzrost pożera zasoby potrzebne sferze produkcyjnej i pozostałym usługom⁹¹. Między innymi z tego powodu ważny jest nie tyle wzrost wartości nominalnych wartości PKB (zwłaszcza jego części wytworzonej przez usługi), ile jego struktura, podział i „osiadanie” oraz interakcje z otoczeniem: ekonomicznym, społecznym, środowiskowym i instytucjonalnym.

3.5. Znaczenie usług w gospodarce – przykład krajów UE

Współlistnienie znacznego udziału sektora usług⁹² w strukturze zatrudnienia i wysokiego poziomu WDB i PKB *per capita* można obserwować na przykładzie krajów Unii Europejskiej. Stanowią one jeden z ważniejszych podmiotów gospodarki światowej i rywalizują na arenie międzynarodowej ze Stanami Zjednoczonymi, Chinami i Japonią⁹³. Poszerzenie Unii Europejskiej o państwa Europy Środkowo-Wschodniej w istotny sposób zmieniło jej geografę gospodarczą. Znaczącym problemem były i są nadal dysproporcje w poziomie rozwoju gospodarczego pomiędzy tymi krajami a tzw. „starą” Unią Europejską (UE-15), nawet w porównaniu z dotychczas najuboższymi państwami członkowskimi UE-15⁹⁴ (Poczta, Kołodziejczak, 2008; M. Kołodziejczak, W. Kołodziejczak, Pawlak, 2010). Analiza struktury wartości dodanej brutto (WDB), według rodzajów działalności w przekroju międzynarodowym, wskazuje zdecydowanie na dominującą rolę sektora usług. Niektóre z państw członkowskich UE są w czołówce najbogatszych państw świata, natomiast dla niektórych krajów zbliżenie się do nich w niedalekiej perspektywie jest nierealne⁹⁵. Poszczególne kraje są nie tylko zróżnicowane pod względem zajmowanej powierzchni, liczby ludności i warunków geograficznych, lecz także potencjału gospodarczego czy stopnia rozwoju ekonomicznego. Nierówności w znaczeniu usług w gospodarce pomiędzy pań-

⁹¹ Zdaniem Wilkina (2013): *Strukturalnym źródłem wielu patologii współczesnej gospodarki jest rynek finansowy. Jego rozrost nie wynika z potrzeb rozwijającego się rynku produktów i usług. Jeszcze w latach 70. XX w. wartość rynku finansowego (tj. wyemitowanych akcji, obligacji, instrumentów pochodnych itp.) niewiele przekraczała wartość globalnego PKB. W 2007 r. przekroczyła ją czterokrotnie. Potęga sektora finansowego wynika m.in. z olbrzymiej koncentracji kapitału na rynku pełnym korporacji, o których mówi się, że są za duże, by upaść.*

⁹² Sektor usług rozumiany jest w tym podrozdziale zgodnie ze statystyczną klasyfikacją działalności gospodarczej w Unii Europejskiej (NACE Rev.2, 2018), zob. rozdział 1.2.

⁹³ Warto jednak zwrócić uwagę, że pomimo znacznych obrotów handlu zagranicznego, w przypadku krajów Unii Europejskiej większość ogólnej wartości transakcji dotyczy wymiany wewnętrznej, pomiędzy członkami UE. Każde to patrzeć z nieco większym dystansem na optymistyczne informacje o wysokiej konkurencyjności gospodarki UE. Zob. Pawlak (2013).

⁹⁴ Kołodziejczyk i Gospodarowicz (2011) zwracają także uwagę na działania mające prowadzić do zmniejszenia dysproporcji w rozwoju społeczno-gospodarczym między obszarami wiejskimi a miejskimi.

⁹⁵ Według Rosa (2012), w krajach „Triady”, czyli Unii Europejskiej, Stanach Zjednoczonych i Japonii, w sektorze usług wytwarza się ponad 2/3 wartości dodanej oraz generuje się 2/3 miejsc pracy.

stwami wyrażane są między innymi przez udział zatrudnionych w sektorze usług w liczbie zatrudnionych ogółem w gospodarce narodowej, a także udział usług w strukturze tworzenia wartości dodanej brutto. Wysokie wartości tych wskaźników pozwalają przypuszczać, że sytuacja ekonomiczna w sektorze usług determinuje konkurencyjność gospodarek (Kłosiński, 2007). Dlatego też pomiaru zróżnicowania społeczno-ekonomicznego sektora usług w przekroju państw Unii Europejskiej dokonano na podstawie syntetycznego miernika rozwoju serwicyzacji gospodarki⁹⁶. Cechami diagnostycznymi były:

- gęstość zaludnienia (liczba mieszkańców/km²)
- udział zatrudnionych w sektorze III w zatrudnionych ogółem (%)
- udział sektora III w tworzeniu wartości dodanej brutto ogółem w gospodarce narodowej (%)
- WDB *per capita*, wytwarzana przez sektor III (euro).

W roku 2016 klasyfikacja państw różniących się pod względem wartości wskaźników społeczno-ekonomicznych przedstawiała się następująco (tab. 14):

- klasa I – Luksemburg, Holandia, Belgia, Wielka Brytania
- klasa II – Dania, Francja, Niemcy, Włochy, Austria, Hiszpania
- klasa III – Szwecja, Grecja, Portugalia, Finlandia, Łotwa, Irlandia, Estonia, Słowacja, Litwa, Słowenia, Polska, Węgry, Czechy
- klasa IV – Bułgaria i Rumunia.

W 2016 roku do pierwszej klasy należały cztery wysoko rozwinięte kraje Europy Zachodniej. Są to państwa o bardzo wysokiej gęstości zaludnienia, która zdecydowanie sprzyja rozwojowi sektora III. Dla państw z tej grupy charakterystyczny był najwyższy, spośród wszystkich powstałych klas, udział sektora III w strukturze zatrudnienia oraz udział sektora III w strukturze wartości dodanej brutto (WDB), przy czym najwyższe wartości wskaźników występowały w Wielkiej Brytanii i Holandii (udział sektora usługowego w zatrudnieniu ogółem wynosił po 83%) oraz w Luksemburgu (udział sektora usługowego w tworzeniu WDB wynosił prawie 93%). Uwzględniając wartości bezwzględne, wartość dodana brutto *per capita*, wytworzona przez sektor III, we wszystkich państwach w tej klasie poza Luksemburgiem, kształtowała się w przedziale od 24 tys. euro w Wielkiej Brytanii do 28 tys. euro w Holandii, natomiast w Luksemburgu wynosiła 64 tys. euro. W tym kraju występował także najwyższy poziom PKB na osobę (prawie 77 tys. euro). Państwa sklasyfikowane w tej grupie wyróżniały się najniższym poziomem zatrudnienia w sektorze I. Można zauważyć, że w tej klasie znalazły się między innymi kraje będące czołowymi eksporterami i importerami usług zarówno w Europie, jak i na świecie⁹⁷.

Grupę drugą utworzyły Dania, Francja, Niemcy, Włochy, Austria i Hiszpania, dla których charakterystyczny był wysoki udział sektora III w zatrudnieniu, wynoszący średnio 76%. Udział sektora usługowego w tworzeniu wartości dodanej brutto kształtował się na

⁹⁶ Szczegółowy opis metodyki przeprowadzonego badania zamieszczono w rozdziale 1.2.

⁹⁷ Por. Kołodziejczak (2013).

Tabela 14. Wybrane cechy charakteryzujące społeczno-ekonomiczne zróżnicowanie krajów UE w latach 2000 i 2016
 Table 14. Selected features characterizing socio-economic diversification of EU member countries in the years 2000 and 2016

Kraje	Gęstość zaludnienia (liczba mieszkańców/km ²)	Liczba zatrudnionych ogółem ^a (tys.)	Udział zatrudnionych w zatrudnionych ogółem ^a			Struktura wartości dodanej brutto			WDB per capita ^b wytwarzana przez (euro):			PKB per capita ^b (euro)	Syntetyczny miernik serwicyzacji gospodarki
			sektor I	sektor II	sektor III	sektor I	sektor II	sektor III	sektor I	sektor II	sektor III		
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14
2000													
Klasa I													
Holandia	446,6	8210,5	2,8	19,0	78,2	2,5	19,3	78,2	622	4807	19500	27786	0,670
Luksemburg	167,4	264,0	1,8	25,1	73,1	0,7	12,6	86,7	304	5484	37800	48787	0,648
Belgia	335,4	4108,9	2,0	23,0	75,0	1,3	22,7	76,0	287	4970	16654	24547	0,584
Wielka Brytania	240,8	27483,5	1,3	21,6	77,1	0,9	19,2	79,9	180	3976	16501	23037	0,562
ŚREDNIA	297,6	10016,7	2,0	22,2	75,9	1,3	18,4	80,2	348	4809	22614	31039	x
Klasa II													
Niemcy	230,1	39917,3	1,9	28,5	69,6	1,1	25,8	73,1	228	5568	15788	23927	0,479
Włochy	188,9	23021,3	4,6	27,8	67,6	2,8	22,3	74,8	604	4736	15876	23683	0,464
Francja	110,3	25670,7	3,7	20,6	75,7	2,3	18,4	79,2	486	3822	16426	23102	0,446
Dania	123,7	2730,8	3,4	22,0	74,6	2,5	22,0	75,5	541	4766	16362	25153	0,431
Austria	95,4	3756,5	6,2	26,4	67,4	1,8	24,2	74,0	424	5562	17008	25767	0,388
Grecja	81,7	4312,8	16,0	19,0	65,0	6,1	14,0	79,9	932	2141	12244	17146	0,368
Hiszpania	80,0	16691,0	5,9	29,6	64,5	4,1	20,6	75,2	707	3542	12907	18909	0,343
ŚREDNIA	130,0	16585,8	6,0	24,8	69,2	3,0	21,1	76,0	560	4305	15230	22527	x
Klasa III													
Portugalia	111,5	5041,9	12,6	33,2	54,2	3,5	20,3	76,2	516	2949	11090	16611	0,325
Szwecja	19,7	4300,9	2,8	23,4	73,8	1,9	25,7	72,4	432	5834	16431	25680	0,309

Tabela 14. cd.
Table 14. cont.

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14
Irlandia	53,7	1695,8	7,5	28,3	64,2	2,8	28,3	68,9	667	6691	16316	26629	0,292
Polska	122,4	14516,6	20,2	29,0	50,8	3,5	24,3	72,2	289	2014	5977	9331	0,241
Czechy	130,3	4859,3	4,6	39,0	56,4	3,4	30,8	65,8	441	3973	8474	14151	0,229
Słowenia	98,0	914,4	11,7	36,8	51,5	3,3	28,5	68,2	458	3939	9425	15821	0,224
Łotwa	36,9	923,7	14,6	24,7	60,7	5,1	19,6	75,3	320	1223	4705	6983	0,220
Finlandia	15,3	2298,3	6,0	27,4	66,6	3,4	30,0	66,6	694	6155	13671	23458	0,220
Słowacja	110,1	2024,8	6,2	34,2	59,6	4,4	28,9	66,7	392	2560	5917	9930	0,212
Węgry	109,9	4237,0	12,5	31,8	55,7	5,7	26,5	67,7	507	2355	6010	10394	0,212
Estonia	31,0	585,1	6,6	32,8	60,6	4,8	21,9	73,3	356	1608	5387	8228	0,209
Litwa	53,8	1399,2	18,6	26,4	55,0	6,3	23,6	70,1	412	1549	4600	7382	0,178
ŚREDNIA	74,4	3566,4	10,3	30,6	59,1	4,0	25,7	70,3	457	3404	9000	14550	x
Klasa IV													
Bulgaria	73,8	3239,2	24,1	27,8	48,1	12,6	20,9	66,5	615	1021	3255	5573	0,123
Rumunia	94,2	10771,6	44,9	26,9	28,2	12,0	27,7	60,2	556	1282	2786	5146	-0,030
ŚREDNIA	84,0	7005,4	34,5	27,4	38,2	12,3	24,3	63,4	585	1152	3020	5360	x
2016													
Klasa I													
Luksemburg	222,1	395,6	1,2	19,5	79,4	0,3	7,2	92,5	186	5025	64204	76630	0,717
Holandia	448,9	8738,3	2,2	14,9	82,9	1,8	15,2	82,9	618	5152	28020	37624	0,614
Belgia	368,8	4549,3	1,3	18,3	80,4	0,7	16,8	82,5	211	5131	25146	34154	0,573
Wielka Brytania	263,9	30723,0	1,4	15,6	83,0	0,6	14,0	85,4	170	3943	24078	31634	0,536
ŚREDNIA	325,9	11101,6	1,5	17,1	81,4	0,8	13,3	85,8	296	4813	35362	45011	x
Klasa II													
Dania	132,2	2765,3	2,6	17,2	80,2	0,9	18,6	80,5	293	5902	25498	36592	0,420
Francja	121,6	27310,8	2,8	17,6	79,6	1,6	14,1	84,3	446	3818	22904	30392	0,415
Niemcy	229,3	42703,0	1,5	24,6	73,9	0,6	25,7	73,7	199	8336	23865	35971	0,410
Włochy	201,4	24340,2	3,7	23,9	72,4	2,1	19,1	78,8	527	4812	19813	28018	0,406

Tabela 14. cd.
Table 14. cont.

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14
Austria	103,5	4268,5	4,4	23,0	72,5	1,2	21,4	77,4	411	7093	25710	37288	0,362
Hiszpania	93,2	17963,0	4,0	17,7	78,2	2,8	17,9	79,4	670	4321	19211	26672	0,340
ŚREDNIA	146,9	19891,8	3,2	20,7	76,1	1,5	19,5	79,0	424	5714	22833	32489	x
Klasa III													
Szwecja	21,9	4735,1	2,3	20,6	77,1	1,3	18,6	80,1	418	5976	25791	36404	0,317
Grecja	81,7	3962,6	12,3	13,8	73,9	4,0	13,8	82,2	668	2328	13855	19336	0,304
Portugalia	116,4	4513,1	11,3	22,8	65,9	2,2	18,3	79,5	426	3563	15482	22394	0,301
Finlandia	16,3	2498,5	4,5	22,4	73,1	2,7	20,3	77,0	731	5541	21051	31764	0,261
Łotwa	30,1	876,7	7,4	23,7	68,8	3,9	16,0	80,0	644	2625	13101	18818	0,233
Irlandia	66,9	1914,4	5,7	18,3	76,0	1,0	36,6	62,4	488	17868	30521	52764	0,214
Estonia	29,0	605,8	3,7	28,8	67,4	2,6	20,9	76,5	478	3891	14244	21674	0,214
Słowacja	110,7	2223,2	3,3	31,1	65,6	3,7	26,9	69,4	747	5469	14096	22470	0,211
Litwa	44,2	1317,8	9,2	24,7	66,1	3,3	22,2	74,5	649	4333	14571	21734	0,210
Słowenia	101,8	929,6	8,3	29,3	62,4	2,2	27,1	70,7	460	5736	14986	24454	0,209
Polska	121,0	15731,0	11,5	30,2	58,3	2,7	26,5	70,8	486	4797	12785	20414	0,189
Węgry	105,7	4240,8	6,7	27,5	65,8	4,4	26,8	68,8	733	4466	11473	19722	0,187
Czechy	133,8	5109,2	3,3	36,8	59,9	2,5	32,1	65,4	567	7435	15128	25722	0,168
ŚREDNIA	75,3	3742,9	6,9	25,4	67,7	2,8	23,5	73,7	577	5695	16699	25975	x
Klasa IV													
Bulgaria	64,5	3434,2	19,4	25,0	55,6	4,7	24,4	70,9	574	2982	8667	14167	0,116
Rumunia	82,7	8637,8	29,4	28,6	42,0	4,3	25,7	70,0	669	3958	10786	17171	0,047
ŚREDNIA	73,6	6036,0	24,4	26,8	48,8	4,5	25,0	70,4	622	3470	9726	15669	x

^a Dane dotyczą roku 2014; ^bwedług Parytetu Siły Nabywczej;

Źródło: Economy and finance (2016); Population and social... (2016); Rocznik statystyczny (2007, 2015); obliczenia własne.

nieznacznie wyższym poziomie i wynosił średnio 79%. Sektor III w państwach znajdujących się w tej klasie wytwarzał wartość dodaną brutto *per capita* na poziomie 22,8 tys. euro, natomiast poziom wytwarzanego PKB na osobę wynosił 32,5 tys. euro. Państwa z tej grupy odznaczały się gęstością zaludnienia na poziomie 147 mieszkańców na km².

Klasa III była najliczniejsza, a utworzyły ją: Szwecja, Grecja, Portugalia, Finlandia i Irlandia oraz osiem państw Europy Środkowo-Wschodniej, wśród których znalazła się między innymi Polska⁹⁸. Można zauważyć, że większość państw tego regionu charakteryzowała się niskim udziałem sektora III w strukturze zatrudnienia – najniższy występował w Polsce i wynosił 58,3%. Z kolei najwyższy odsetek zatrudnionych w sektorze usług (77%) cechował Szwecję. Udział usług w tworzeniu wartości dodanej brutto kształtował się w tej grupie państw od 62% w Irlandii do 82% w Grecji. W Polsce udział sektora III w tworzeniu wartości dodanej brutto wynosił 71%⁹⁹. W wielu krajach skupionych w tej klasie istotne znaczenie w generowaniu wartości dodanej brutto miał sektor II. Jednocześnie państwa z tej grupy (poza Finlandią, Szwecją i Irlandią, gdzie wartość dodana brutto *per capita* wytworzona przez sektor III wyniosła odpowiednio 21,1; 25,6 i 30,5 tys. euro) charakteryzowały się niskim poziomem wartości dodanej brutto *per capita* tworzonej przez sektor usług, który oscylował od 11,5 tys. euro do 15,5 tys. euro. Najwyższy poziom PKB *per capita*, wynoszący ponad 50 tys. euro, występował w Irlandii, natomiast najniższy kształtujący się na poziomie 18,8 tys. euro na Łotwie. Można zatem stwierdzić, że sektor usług w krajach Europy Środkowo-Wschodniej i w państwach wysoko rozwiniętych dzieli duży dystans rozwoju. Szansę rozwoju stwarza jednak położenie geograficzne tych państw oraz nadal tania i często dobrze wykwalifikowana siła robocza¹⁰⁰. W połączeniu ze wsparciem przez kapitał zagraniczny i nowoczesne technologie pozwala to stworzyć optymistyczny scenariusz rozwoju sektora usług w regionie Europy Środkowo-Wschodniej.

W klasie czwartej znalazły się dwa państwa, które do Unii Europejskiej przystąpiły w 2007 roku (Bułgaria i Rumunia). W krajach tych występował najmniejszy udział sektora III w strukturze zatrudnienia (najniższy, na poziomie 42% występował w Rumunii) oraz najniższa wartość dodana brutto *per capita* wytwarzana przez sektor usług, natomiast kraje te charakteryzowały się zbliżonym poziomem udziału usług w strukturze wartości dodanej brutto (70%). Poziom WDB wytwarzanej przez sektor usługowy i PKB *per capita* w badanych państwach wynosił średnio odpowiednio: 9,7 tys. euro oraz 15,7 tys. euro. Ponadto w Rumunii w 2000 roku sytuacja społeczno-ekonomiczna w badanym zakresie była wyraźnie gorsza w porównaniu z pozostałymi państwami (świadczy o tym ujemna

⁹⁸ Jak wynika z badań przeprowadzonych przez Growiec i in. (2014) w Polsce – podobnie jak w wysoko rozwiniętych krajach świata – zachodzi proces systematycznej realokacji zatrudnienia z przemysłu do usług, to jednak pod względem udziału tego sektora w wartości dodanej brutto, jak i zatrudnieniu, sektor usług nadal pozostaje mniejszy niż przeciętnie w UE.

⁹⁹ Pomimo iż pod względem udziału usług w tworzeniu wartości dodanej, Polskę dzieli relatywnie duży dystans od wysoko rozwiniętych państw UE, to jednak zwiększenie udziału usług od 1995 roku o około 17 p.p. pozwoliło na znaczne zmniejszenie tej różnicy (Rocznik statystyczny 2007).

¹⁰⁰ Por. Flejterski, Klóska, Majchrzak (2012).

wartość syntetycznego miernika rozwoju oraz bardzo duża odległość od przyjętego wzorca) (tab. 14).

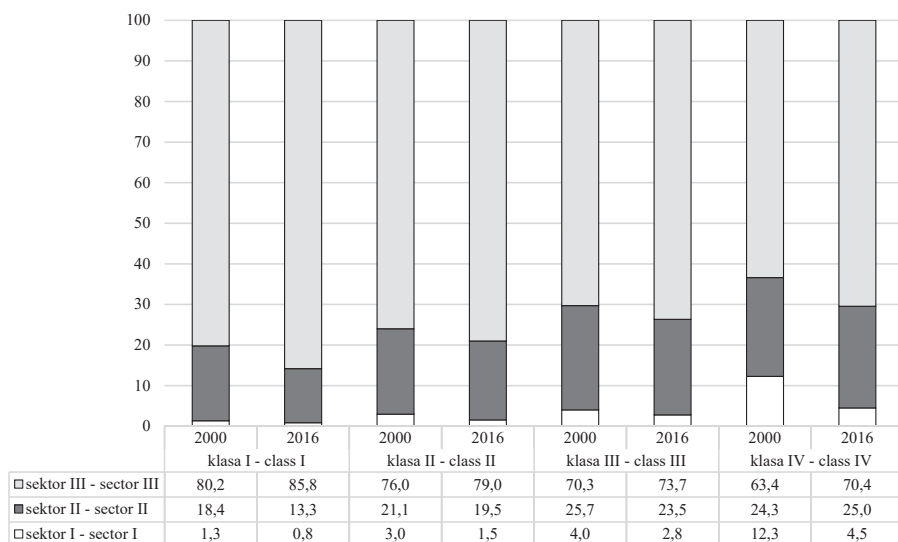
Pomiędzy poszczególnymi krajami występowały istotne rozpiętości w poziomie rozwoju gospodarczego, a sektor usług charakteryzował się dużym zróżnicowaniem pomiędzy poszczególnymi państwami w zakresie zatrudnienia i wartości dodanej brutto. Korzystniejsza sytuacja występowała w państwach Europy Zachodniej o dużej gęstości zaludnienia. W krajach tych usługi posiadały dominujący udział w strukturze zatrudnienia w gospodarce narodowej oraz w tworzeniu wartości dodanej brutto. Duże dysproporcje między państwami UE-15 a krajami Europy Środkowo-Wschodniej można też zauważyć w odniesieniu do PKB *per capita*, tj. wskaźnika ściśle związanego z poziomem rozwoju gospodarczego lub uważanego za główną determinantę jego rozwoju. Z kolei państwa, które wstąpiły w struktury Unii Europejskiej po 2004 roku cechował niski udział usług w strukturze zatrudnienia oraz, w przypadku niektórych państw z tej grupy, również w strukturze wartości dodanej brutto¹⁰¹. We wszystkich państwach zauważyć jednak można postępującą serwicyzację gospodarki, czyli zwiększanie się roli usług zarówno w strukturze zatrudnienia, jak i w tworzeniu wartości dodanej brutto. Przyczyn wzrostu znaczenia sektora usług, mimo wolniejszego wzrostu produktywności pracy w sektorze usługowym niż w produkcji dóbr materialnych, należy upatrywać w (Baumol, 1967; Baumol, Blackman, Wolff, 1989; Melvin, 1995):

- szybszym wzroście popytu na usługi niż na dobra materialne¹⁰²
- częstszym zlecaniu usług/czynności wykonywanych wcześniej w gospodarstwach domowych producentom dóbr materialnych
- znaczącym wzroście popytu na usługi traktowane jako nakład w procesie produkcyjnym.

Klasyfikację państw różniących się pod względem wartości wskaźników społeczno-ekonomicznych przeprowadzono na podstawie danych z 2000 i 2016 roku. Można zauważyć, że pomimo relatywnie długiego okresu pomiędzy kolejnymi grupowaniami, skład poszczególnych grup typologicznych zmienił się w niewielkim stopniu. Jedynie Grecja

¹⁰¹ Łatwo ulec pokusie sformułowania wniosku, że w krajach regionu Europy Środkowo-Wschodniej konieczne są dalsze przekształcenia strukturalne, zmierzające do zwiększenia znaczenia gospodarczego sektora usług, przy jednoczesnym ograniczaniu liczby pracujących w przemyśle i rolnictwie. Nawet jeżeli to prawda, to konieczne jest uwzględnienie realności, wyrażanego przez wskaźnik PKB *per capita* bogactwa tworzonego przez usługi. Jak zaznaczono wcześniej, PKB jako miara zamożności i dobrobytu jest zawodny i nie uwzględnia podziału wytworzonej wartości dodanej oraz możliwości jej przenoszenia na kolejne okresy. Taki wniosek – chociaż logiczny – wydaje się wobec tego zbyt uproszczony.

¹⁰² Fisher (1954) zwraca uwagę, że zapotrzebowanie na usługi rośnie wraz ze wzrostem dochodów. Ludzie o niskich dochodach są bardziej skłonni większą część swojej działalności gospodarczej poświęcać na produkcję dóbr podstawowych, takich jak żywność, odzież i zaspokajanie potrzeb mieszkaniowych. Niewiele czasu pozostaje im na inne czynności. W związku z tym we wspólnotach o bardzo niskich przeciętnych dochodach prawie każdy jest pierwotnym producentem. Wraz ze wzrostem dochodów większa część wysiłków społeczeństwa jest poświęcana produkcji wtórnej: przemysłowej, budowlanej, użyteczności publicznej. Jeszcze wyższy poziom dochodów sprawia, że coraz większą część kapitału i pracy danej społeczności przyciąga sektor usługowy, który obejmuje szeroki zakres działalności, np. transport, handel, działalność artystyczną, wynalazczą i rozważania filozofów.

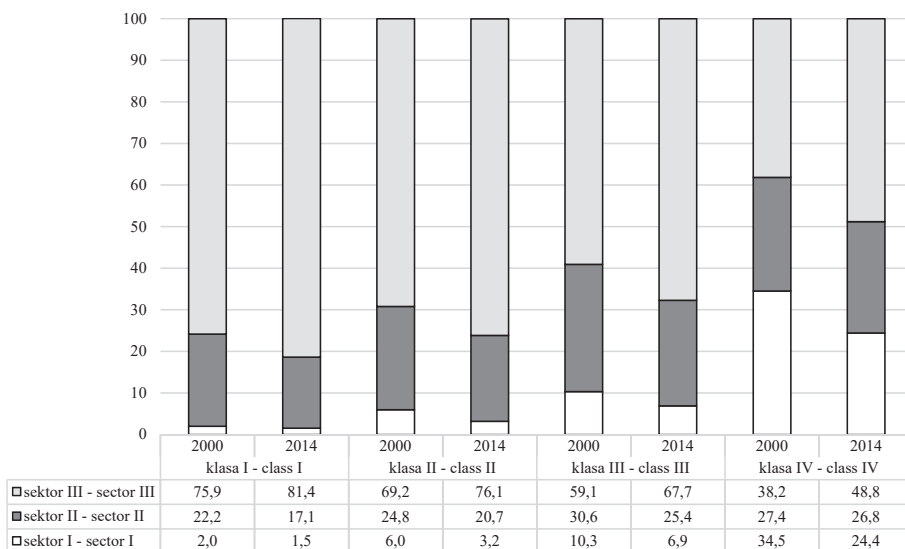

Rys. 6. Struktura wartości dodanej brutto w gospodarce narodowej według klas typologicznych w latach 2000 i 2016 (%)

Źródło: Economy and finance (2017); obliczenia własne.

Fig. 6. Structure of gross added value in national economy according to typological classes in 2000 and 2016 (%)

Source: Economy and finance (2017); the author's calculations.

Rys. 7. Struktura zatrudnionych w gospodarce narodowej według klas typologicznych w latach 2000 i 2016 (%)

Źródło: Population and social... (2016); obliczenia własne.

Fig. 7. Structure of employment in national economy according to typological classes in 2000 and 2016 (%)

Source: Population and social... (2016); the author's calculations.

należąca w 2000 roku do klasy typologicznej II, w 2016 roku sklasyfikowana została w klasie III (tab. 14). W badanym okresie we wszystkich klasach typologicznych zwiększyła się średnia wartość PKB *per capita*, a jej największy wzrost nastąpił w klasie I. Wpływ na to miało zwiększenie PKB *per capita* w Luksemburgu o około 40% oraz w pozostałych państwach o około 30%. Również we wszystkich klasach typologicznych wzrosła wartość dodana brutto na jednego mieszkańca wytwarzana przez sektor III i II, natomiast zmniejszeniu w klasie typologicznej I i II uległa WDB *per capita* wytwarzana przez sektor I. W badanym okresie zmniejszył się udział rolnictwa w tworzeniu wartości dodanej brutto, przede wszystkim w grupie państw należących do klasy typologicznej IV (o 8 p.p.). W klasach typologicznych I, II i III zmalał także udział przemysłu w tworzeniu WDB, w tych też klasach oraz w grupie typologicznej IV nastąpił wzrost znaczenia sektora usługowego (od 3 do 7 p.p.) (rys. 6).

Rosnące znaczenie sektora usługowego można wyraźnie zauważyć, gdy przeanalizuje się zmieniającą się w minionym okresie strukturę zatrudnienia (rys. 7). W ostatnich siedemnastu latach, we wszystkich klasach typologicznych zmniejszeniu uległ udział zatrudnionych w sektorze I i II, natomiast zwiększył się w sektorze III. Można zauważyć, że w klasach typologicznych I i II to zwiększenie udziału zatrudnionych w usługach dzieje się kosztem, przede wszystkim, zmniejszania udziału zatrudnienia w gospodarce narodowej w sektorze przemysłowym, gdyż udział zatrudnionych w rolnictwie w tych klasach typologicznych jest już od wielu lat na niskim poziomie. W pozostałych klasach typologicznych, ze względu na występowanie w nich wszystkich państw z regionu Europy Środkowo-Wschodniej, istotne znaczenie w zwiększaniu się znaczenia sektora usługowego w strukturze zatrudnienia w gospodarce ma sektor rolniczy (tak jak ma to miejsce w IV klasie typologicznej) oraz rolniczy i przemysłowy (III klasa typologiczna), co jest zgodne z prawidłowościami dotyczącymi rozwoju teorii trzech sektorów.

Przeprowadzona w tym rozdziale analiza potwierdza opisywany w literaturze związek poziomu rozwoju gospodarczego ze stopniem serwicyzacji gospodarki. Sektor usługowy zwiększał w badanym okresie swój udział zarówno w strukturze tworzenia wartości dodanej brutto, jak również w strukturze zatrudnienia. Taka obserwacja jest zgodna z opisanymi we wcześniejszych rozdziałach założeniami teorii trzech sektorów.

4. SPECYFIKA USŁUG W ROLNICTWIE

4.1. Teoria trzech sektorów a koncepcja agrobiznesu

Zrozumienie uwarunkowań dotyczących miejsca i funkcji usług w gospodarce oraz ich znaczenia wobec zmieniającej się rzeczywistości gospodarczej pozwala na podjęcie dalszych rozważań, dotyczących ważnej z punktu widzenia gospodarki i społeczeństwa, kwestii produkcji i dostarczania żywności konsumentom. Zagadnieniem, któremu należy poświęcić nieco więcej uwagi jest aktualność teorii trzech sektorów wobec koncepcji agrobiznesu. Jak już zaznaczono wcześniej, ograniczenie badań strukturalnych wyłącznie do trójsektorowego podziału gospodarki jest zbyt daleko idącym uproszczeniem i w konsekwencji stwarza niebezpieczeństwo pominięcia w prowadzonych analizach ważnych zależności ekonomicznych.

Według klasycznej formuły, agrobiznes jest częścią systemu gospodarczego, który zajmuje się produkcją żywności i dostarczaniem surowców z gospodarstwa rolnego do konsumentów (Kuhn, 1970; Mrówczyńska-Kamińska, 2013). Agrobiznes jest definiowany także jako: *suma wszystkich operacji związanych z produkcją i dystrybucją surowców rolnych; operacji produkcyjnych w gospodarstwie rolnym; przechowywania, przetwarzania i dystrybucji towarów oraz produktów z nich wykonanych* (Davis, Goldberg, 1957)¹⁰³.

Według Wosia (1996, 1998) agrobiznes można rozpatrywać jako: 1) wyodrębniony subsystem gospodarki narodowej, 2) dziedzinę aktywności podmiotów gospodarczych, 3) dziedzinę wiedzy i badań naukowych. Powstał on w sposób naturalny, na skutek procesu rozwoju gospodarczego dotyczącego zwłaszcza gałęzi gospodarki związanych z wyżywieniem ludności. W wyniku społecznego podziału pracy od tradycyjnego rolnictwa zaczęły oddzielać się poszczególne gałęzie (np. rzemiosło, przetwórstwo surowców żywnościowych, handel żywnością), jednak nadal funkcjonowały one w jednym organizmie

---

¹⁰³ Tomczak (2004) podkreśla, że są to ważne elementy, które wiążą rolnictwo z jego otoczeniem, a rozwój rolnictwa w decydującym stopniu zależy od charakteru i siły tych powiązań. Zauważa także, że ważnym problemem jest optymalizowanie proporcji pomiędzy rolnictwem a tymi działaniami, które wytwarzają dla niego środki produkcji i świadczą mu usługi, a także tymi gałęziami, które zajmują się przetwarzaniem produktów pochodzenia rolniczego oraz kształtowaniem konsumpcji żywności.

społecznym i były integrowane środkami polityki ekonomicznej. Techniczne rozczłonkowanie procesu produkcji żywności z jednej strony, a z drugiej ekonomiczne integrowanie wyodrębnionych ogniw, w wyniku długotrwałego procesu, przyczyniło się do powstania nowoczesnego agrobiznesu.

Kowalczyk (2010) podaje, że agrobiznes to *określona forma integracji podmiotów rynkowych związanych z żywnością w następstwie procesów rozwojowych, zdobyczy postępu technicznego oraz poszukiwania efektywnych z mikroekonomicznego punktu widzenia form działania*.

Agrobiznes może być postrzegany również jako szereg powiązanych ze sobą subsektorów, które współpracują ze sobą, formalnie i nieformalnie, w celu wytwarzania dóbr i usług (Sonka, Hudson, 1989), a podmioty funkcjonujące we wszystkich ogniwach agrobiznesu muszą uwzględniać problem zrównoważenia ekonomicznego, społecznego i środowiskowego (Gunderson i in., 2014).

Firlej (2006) definiuje agrobiznes jako wszystkie łącznie operacje rolnicze wraz z produkcją i dystrybucją całego strumienia zaopatrzenia gospodarstw w środki produkcji i usługi świadczone przez tzw. biznes, a także wszystkie operacje dotyczące obrotu, przechowywania, przetwórstwa i dystrybucji produktów rolniczych, natomiast Scholten (2014) uważa agrobiznes za globalny system w produkcji, dystrybucji i konsumpcji żywności. Agrobiznes obejmuje więc wszystkie przedsiębiorstwa zajmujące się produkcją rolną i zlokalizowane wokół rolnictwa, począwszy od wytwarzania środków produkcji w rolnictwie (w tym maszyn rolniczych) przez towary (w różnych formach) aż do odbiorców końcowych. Agrobiznes obejmuje wiele aspektów gospodarki, w tym producentów rolnych, firmy, które zapewniają dostawy i usługi dla producentów, firmy, które dodają wartości do produktów rolnych (procesorów), oraz te, które ułatwiają wprowadzanie do obrotu produktów rolnych (Jamandre, 2004).

Zgodnie z założeniami teorii trzech sektorów, w badaniach należałoby traktować odrębnie przemysł, usługi i rolnictwo. Jednak już z samej definicji agrobiznesu można wnioskować, że taki podział ma charakter umowny i nie oddaje w sposób właściwy istoty zachodzących procesów gospodarczych. O ile w przypadku klasycznego modelu rolnictwa industrialnego, oddzielenie przemysłu, usług i rolnictwa znajdowało podstawy w odrębnej naturze każdego z tych sektorów, to w nowoczesnej myśli ekonomicznej, opartej na paradygmacie rozwoju zrównoważonego i koncepcji agrobiznesu, traci on swoje uzasadnienie. Dążenie do zaspokojenia podstawowej potrzeby człowieka, jaką jest jego wyżywienie, wymaga obecnie współdziałania przemysłu, usług i rolnictwa. Przemysł z jednej strony dostarcza środków do produkcji rolniczej, a z drugiej zapewnia przetwarzanie produktów rolnych z postaci pierwotnej do formy, jakiej oczekują konsumenci. Rolnictwo wykorzystuje produkty przemysłowe oraz korzysta z tworzonej dzięki współpracy z przemysłem infrastruktury, począwszy od odbioru produktów od rolników po współpracę w doskonaleniu jakości materiału genetycznego. Usługi natomiast pojawiają się zarówno w przemyśle, jak i w rolnictwie, zwiększając efektywność, obniżając koszty i poprawiając jakość. Po-

nadto, poza zaspokojeniem potrzeb żywieniowych rolnictwo, zgodnie z założeniami rozwoju zrównoważonego, powinno zaspokajając także potrzeby wyższego rzędu: środowiskowe, żywieniowe, rekreacyjne, alternatywnych źródeł energii, lokalizacyjne (w sensie szeroko rozumianej przestrzeni życiowej), kultywowania tradycji i dziedzictwa kulturowego oraz behawioralne (w sensie realizacji potrzeby szeroko rozumianej wolności) (B. Czyżewski, 2013). Tak rozumiana, złożona rola rolnictwa i usług oddala jeszcze bardziej perspektywę spojrzenia badacza od tradycyjnego, trójsektorowego podziału gospodarki.

4.2. Usługi w rolnictwie a paradygmat zrównoważonego rozwoju

Koncepcja rozwoju zrównoważonego, chociaż akcentuje silnie kwestie pozaekonomiczne, powstawała w tych samych warunkach, co nowe koncepcje rozwoju gospodarki (albo modyfikacje starych koncepcji, dostosowujące je do zmieniającego się otoczenia). Z czasem stała się integralną częścią systemu społecznego i gospodarczego oraz obowiązującym paradygmatem ekonomicznym i politycznym na poziomie międzynarodowym. U jej podstaw legło kilka, uświadamianych z czasem, założeń. Człowiek jako jednostka, społeczeństwo i gatunek musi korzystać z zasobów naturalnych i przekształcać je tak, aby możliwe było istnienie cywilizacji. Zasoby naturalne są ograniczone, a rozwój gospodarczy na drodze wzrostu produkcji napotyka na bariery związane z dostępem do środków produkcji i popytem na wytwarzane dobra. Pomocne w przyspieszeniu społecznej akceptacji tego faktu były tzw. „szoki naftowe” i wywołane przez nie kryzysy, które dotykały przede wszystkim energochłonnych, rozwiniętych gospodarek (Burda, Wyplosz, 1995). Konieczne zatem stało się odnalezienie, doskonalszej niż ekspansywna, ścieżki rozwoju gospodarczego i cywilizacyjnego. Odpowiedzią na to zapotrzebowanie jest koncepcja zrównoważonego rozwoju, która ewoluując od nieformalnej myśli do naukowego pojęcia, stała się jednym z najważniejszych paradygmatów współczesnej ekonomii. Jednym z głównych założeń zrównoważonego rozwoju, jest jego oparcie na racjonalnym użytkowaniu i odnawianiu zasobów. Jest to także próba „obejścia”, tzw. „żelaznej reguły ekonomii” Malthusa (1798), zakładającej jako aksjomat nieodwracalne zużywanie zasobów w związku ze wzrostem gospodarczym.

Oczywiście problem zauważono znacznie wcześniej. Chociaż idea zrównoważonego rozwoju zyskała popularność dopiero w drugiej połowie XX wieku, to została wyartykułowana po raz pierwszy w pracy naukowej na początku XVIII wieku przez Hansa Carla von Carlowitza (von Carlowitz, 1713) i dotyczyła gospodarki leśnej. Von Carlowitz postulował ograniczenie wielkości wycinki drzew do takiej liczby, jaka może w to miejsce urosnąć, aby je zastąpić, co miało zapewnić trwałość istnienia lasów. W odniesieniu do gospodarki leśnej idea nieeksploatowania środowiska ponad możliwości odtwarzania

zasobów była opisywana wcześniej, a w średniowieczu istniała w formie ustnych przekazów i zaleceń (Mantel, 1990). Zagadnienie ograniczonych zasobów zostało zauważone nie tylko w zakresie gospodarki leśnej. Do najbardziej wyrazistych w tej kwestii należały poglądy Malthusa. Stworzona przez niego statyczna teoria zasobów opierała się na założeniu, że pomiędzy geometrycznym wzrostem liczby ludności a arytmetycznym wzrostem produkcji żywności zachodzi niemożliwy do pogodzenia rozdzźwięk (Malthus, 1798). Malthus postulował bezwzględną konieczność ograniczenia wzrostu liczby ludności, aby uchronić ją przed kolejnymi katastrofami umieralności, wywołanymi bezpośrednio przez brak wystarczających zasobów ziemi do produkcji żywności, bądź też przez konflikty zbrojne związane z zaostrzającą się rywalizacją o rzadkie dobra, przede wszystkim o miejsce do produkcji rolniczej. Teoria Malthusa, pomimo relatywnie dobrego dopasowania do rzeczywistości rewolucji przemysłowej, szybko napotkała zdecydowaną krytykę. Głównymi argumentami przeciwników Malthusa było nieuwzględnienie w jego modelu postępu technicznego, umożliwiającego zwiększanie produkcji żywności bez konieczności pozyskiwania nowych zasobów ziemi oraz rozrodzności malejącej wraz ze wzrostem dochodów i ewolucją postaw społecznych (prawidłowości opisanej między innymi przez twórców teorii przejścia demograficznego) (Holzer, 1999; Okólski, 2005).

Ponieważ problem dostarczenia żywności w ilości wystarczającej do wyżywienia wzrastającej liczby ludności został od strony technologicznej w dużej mierze rozwiązany przez postęp agrotechniczny i organizacyjny (przynajmniej w państwach rozwiniętych, co nie oznacza likwidacji ograniczeń o charakterze ekonomicznym, politycznym, instytucjonalnym i kulturowym), argumenty Malthusa straciły na popularności. Jednak samo zagadnienie ograniczonych zasobów i ich zużywania w związku ze wzrostem gospodarczym i demograficznym nie utraciło aktualności, ale znalazło nowy wymiar. Zauważono, że w przemysłowych gospodarkach XX wieku pojawiają się zagrożenia związane ze zużywaniem nieodnawialnych zasobów surowców, a samo funkcjonowanie cywilizacji przemysłowej i industrialnej powoduje pogarszanie się stanu środowiska naturalnego. Problem ten był eksponowany w XX wieku wielokrotnie. Do najważniejszych publikacji akcentujących to zagadnienie można zaliczyć raport *Granice wzrostu* przygotowany na zlecenie Klubu Rzymskiego w roku 1972. Autorzy raportu opracowali trzy scenariusze rozwoju sytuacji na świecie (standardowy, stabilny i z pełnym wykorzystaniem technologii) w związku z produkcją przemysłową *per capita*, liczebnością populacji i jej wzrostem, żywnością *per capita*, nieodnawialnymi zasobami naturalnymi i zanieczyszczeniem środowiska, rozwojem gospodarczym i wyczerpywaniem się zasobów naturalnych. W konkluzji stwierdzili, że: *jeśli obecne trendy wzrostowe światowej populacji, industrializacji, zanieczyszczenia, produkcji żywności i zużycia zasobów zostaną utrzymane, to w ciągu najbliższych stu lat osiągnięte zostaną granice wzrostu tej planety. Najbardziej prawdopodobnym skutkiem będzie raczej gwałtowny i niekontrolowany spadek zarówno liczebności populacji, jak i produkcji przemysłowej* (Meadows i in., 1972). W raporcie zaproponowano model oparty na następujących założeniach: powszechnym dostępie ludności do skutecznych metod kon-

troli urodzeń, średniej pożądanej liczbie potomstwa w rodzinie wynoszącej dwójkę dzieci oraz systemie ekonomicznym, utrzymującym średnią produkcję przemysłową *per capita* na poziomie z 1975 roku (nadmiarowe zdolności produkcyjne są wykorzystywane do wytwarzania dóbr konsumpcyjnych zamiast zwiększania poziomu inwestycji kapitałowych w przemyśle powyżej poziomu deprecjacji)¹⁰⁴.

Obawa przed wyczerpaniem zasobów, degradacją środowiska i „nadmiernym” wzrostem liczebności populacji przyczyniła się do wzrostu popularności idei ekologicznych i postulujących ograniczenie rozwoju zarówno gospodarczego, jak i demograficznego. Jednak ze względu na często skrajny charakter ruchów propagujących te idee, nie zyskały one powszechnego uznania społecznego. Dopiero po pewnym złagodzeniu postulatów i zaakcentowaniu wartości rozwoju oraz poziomu życia trafiły do oficjalnych programów i dokumentów organizacji międzynarodowych. Jedną z najważniejszych prób pogodzenia radykalizmu ruchów ekologicznych z prawami ekonomii oraz potrzebami ludzkości stała się koncepcja zrównoważonego rozwoju, która w miejsce postulatów deindustrializacji, depopulacji i „zerowego wzrostu” wprowadziła względną równorzędność środowiska, gospodarki i potrzeb ludzkich, co więcej, nie stawiając ich w opozycji do siebie nawzajem, lecz postulując ich symbiotyczne współlistnienie.

W 1967 roku na XXIII Sesji Zgromadzenia Ogólnego Narodów Zjednoczonych (Kafel, 2007) stwierdzono, że wobec gwałtownego rozwoju technologii i postępującej dewastacji środowiska *jest (...) sprawą palącą rozpatrzenie problemów zagrożenia środowiska umożliwiającego człowiekowi realizowanie jego najwyższych aspiracji oraz podjęcie kroków dla zapobieżenia temu niebezpieczeństwu*. Troska ta znalazła wyraz w opublikowanym w 1968 roku raporcie Sekretarza Generalnego ONZ S. U Thanta pt. *Człowiek i jego środowisko* (U Thant, 1968). Kolejne konferencje ONZ służyły doprecyzowaniu sposobu postrzegania tak postawionego problemu, jak również poszukiwaniu skutecznych rozwiązań w skali globalnej.

W 1987 roku opublikowano raport The World Commission on Environment and Development, w mediach przedstawianej jako „Komisja Brundtland”¹⁰⁵, pt. *Nasza wspólna przyszłość* (Our Common Future, 1987). W tym dokumencie po raz pierwszy przedstawiono definicję zrównoważonego rozwoju, stwierdzając że: *jest to rozwój, który zapewnia zaspokojenie potrzeb obecnych pokoleń, nie przekreślając możliwości zaspokojenia potrzeb pokoleń następných* (Kafel, 2007)¹⁰⁶.

Nie podejmując się oceny słuszności (lub jej braku) w odniesieniu do koncepcji rozwoju zrównoważonego, należy stwierdzić, że jest ona obecnie jednym z najważniejszych wyznaczników kierunków polityki gospodarczej i ludnościowej w skali świata. Szczególnie

¹⁰⁴ Co w praktyce oznaczało między innymi postulat deindustrializacji.

¹⁰⁵ Komisja została powołana w 1983 roku przez Gro Harlem Brundtland na zaproszenie ówczesnego Sekretarza Generalnego ONZ.

¹⁰⁶ Kafel (2007) podaje, że już w roku 1989 istniało równoległe ponad 60 definicji zrównoważonego rozwoju. Zob. także: Borys (2009), Gospodarowicz i in. (2014).

wyraźnie można to zauważyć w polityce Unii Europejskiej, której kolejne dokumenty programowe silnie akcentują kwestie środowiskowe i społeczne. Nie sposób jednak nie dostrzegać pewnych punktów wspólnych z myślą Marksa, dotyczącą niewydolności gospodarki kapitalistycznej. W przypadku rozwoju zrównoważonego uzasadnienie słuszności jego paradygmatu także wiąże się z obiektywną koniecznością dziejową oraz niemożnością utrzymania dotychczasowej ścieżki rozwoju, chociaż używa się tutaj innego aparatu pojęciowego i argumentacji. Trzeba też wspomnieć o sprzeczności, jaka występuje pomiędzy założeniami koncepcji rozwoju zrównoważonego a pogłębiającym się procesem polaryzacji bogactwa, między wąską elitą najbogatszych i masami ludzkimi żyjącymi w ubóstwie, nędzy i głodzie¹⁰⁷. Warto w tym miejscu wspomnieć również o przywołanym w rozdziale 3.2 problemie dychotomii, występującej pomiędzy koncepcjami równoważenia a konstrukcją światowego systemu ekonomiczno-finansowego, którego „dobrostan” opiera się na nieustającym wzroście (a nie rozwoju) gospodarczym (Martenson, 2011). Można się obawiać, że wobec niemożności zejścia ze ścieżki wzrostu służącego przede wszystkim skoncentrowanemu kapitałowi, próby systemowego rozwiązania problemu nierówności ekonomicznych w skali globalnej i równoważenia we wszystkich trzech aspektach (ekonomicznym, społecznym i środowiskowym) skazane są na niepowodzenie lub mogą być traktowane instrumentalnie, jako „wytrych” uzasadniający osiągnięcie korzyści ekonomicznych lub politycznych przez najsilniejsze podmioty międzynarodowe.

Wobec przemian gospodarczych w skali gospodarek krajowych i międzynarodowej, szczególne znaczenie ma paradygmat zrównoważonego rozwoju w odniesieniu do rolnictwa, czyli sektora gospodarki bezpośrednio związanego z dostarczaniem żywności, podstawowego dobra niezbędnego do przetrwania ludzkości. Jest to ważne w kontekście pytania o przyszłość, zarówno w zakresie bezpieczeństwa żywnościowego w skali poszczególnych krajów i globalnej, a także z uwagi na zachowanie jakości środowiska i walorów obszarów wiejskich oraz poziomu i jakości życia ludności zamieszkującej te obszary.

Formalizacja zasad zrównoważonego rozwoju rolnictwa i obszarów wiejskich (Sustainable Agriculture and Rural Development – SARD) nastąpiła na konferencji ONZ w sprawie Środowiska i Rozwoju Gospodarczego w Rio de Janeiro w 1992 roku. Propozycje sposobów opracowywania i wdrażania programów zrównoważonego rozwoju do praktyki gospodarczej opisano w przyjętym na tej konferencji dokumencie programowym Agenda 21 (Roszkowska-Mądra, 2009). Idea rozwoju zrównoważonego została przyjęta również w Polsce i znalazła swoje umocowanie w art. 5. Konstytucji Rzeczypospolitej

¹⁰⁷ Nawet, jeżeli uznać za przedstawicielami austriackiej szkoły ekonomii, że nierówności dochodowe i w zakresie podziału bogactwa nie szkodzą gospodarce (Woods, 2009; De Soto, 2010), to sam proces ich powstawania jest szkodliwy. Kryzys w roku 2008 pokazał, w jaki sposób usługi i rynki finansowe służą transferowaniu majątku od biedniejszych do bogatych. Oprócz jawnej niesprawiedliwości tego procesu (wynikającej z wykorzystywania uprzywilejowanej pozycji *too big to fail*), dalsze pogłębianie nierówności może prowadzić do zachwiania stabilności systemu, już nie tylko gospodarczego, ale także politycznego i społecznego, a w konsekwencji postawi pod znakiem zapytania możliwość wdrażania jakichkolwiek postulatów zrównoważonego rozwoju. Wobec wzrostu poziomu nierówności, odżywają także na nowo myśli Marksa dotyczące podziału wartości dodanej (a w dalszej konsekwencji walki najbiedniejszych z bogatą elitą).

Polskiej (1997), który stanowi, że: *Rzeczpospolita Polska strzeże niepodległości i nienaruszalności swojego terytorium, zapewnia wolności i prawa człowieka i obywatela oraz bezpieczeństwo obywateli, strzeże dziedzictwa narodowego oraz zapewnia ochronę środowiska, kierując się zasadą zrównoważonego rozwoju*. Również w Polsce założenia tej koncepcji przeniesiono na grunt rolnictwa. Wśród polskich publikacji dotyczących rozwoju zrównoważonego w zakresie rolnictwa wymienić można między innymi pracę Wosia i Zegara (2002) pt. *Rolnictwo społecznie zrównoważone*, w której dokonano implementacji założeń rozwoju zrównoważonego na grunt rolnictwa. Według Zegara (2012) zrównoważone rolnictwo to takie, które ma zdolność do *pomnażania dobrobytu przez dostarczanie efektywnego kwantum żywności oraz innych produktów i usług w sposób ekonomicznie efektywny, społecznie odpowiedzialny i zgodny z wymogami ochrony środowiska*¹⁰⁸. Rozwój zrównoważonego rolnictwa jest także ściśle związany z rozwojem zrównoważonym obszarów wiejskich. Zachowanie porównywalnego poziomu życia między teraźniejszymi i przyszłymi pokoleniami wymaga podtrzymywania i rozwijania zasobów środowiskowych, kapitału ekonomicznego i społecznego przy poszanowaniu środowiska naturalnego, walorów krajobrazowych i dziedzictwa kulturowego (Żmija, 2016).

Rolnictwo, ze względu na swoje specyficzne cechy, nie może być traktowane tak samo jak sektory pozarolnicze. Poza specyfiką produkcji, wynikającą z zależności od warunków przyrodniczych, należy zwrócić uwagę przynajmniej na dwie kwestie. Po pierwsze, produkcja rolnicza jest niezbędna do zaspokojenia podstawowej potrzeby, jaką jest wyżywienie społeczeństwa. Po drugie, w produkcji rolniczej użytkuje się ograniczony zasób, jakim jest ziemia. Jak podaje B. Czyżewski (2013) za Foldvarty (2008), *czynnik ziemi wyróżnia się tym, że oferuje przestrzeń, w której są lokowane wszystkie pozostałe czynniki. Nie sposób więc go zastąpić, podczas gdy praca i kapitał są substytucjami*. Użycie ziemi jako czynnika produkcji implikuje po pierwsze ograniczenie wielkości jej zasobu wykorzystywanego dla celów środowiskowych i krajobrazowych, po drugie – z samego procesu produkcji rolniczej może wynikać pogarszanie jakości tego środowiska. B. Czyżewski (2013) zauważa, że *akumulacja zdolności wytwórczych jednocześnie może pozbawić konsumenta wielu pożądanых użyteczności związanych z tzw. dobrostanem wsi, walorami zdrowotnymi żywności, usługami wypoczynkowymi, równowagą ekosystemu oraz wytwarzaniem alternatywnych źródeł energii*. Dalej stwierdza, że *rzadkość ziemi i przymus konsumpcji jej szeroko rozumianych produktów ujawniają nowe potrzeby konsumentów (...)*. *Rosnąca rzadkość ziemi względem innych czynników produkcji wymusza wzrost wydajności tego czynnika w produkcji żywności, a ogólnie dóbr „obarczonych” przymusem konsumpcji. Jest to możliwe dzięki*

¹⁰⁸ W tym miejscu konieczne jest ponowne zaakcentowanie różnicy znaczenia pojęcia „rozwój” i „wzrost”. Przede wszystkim „rozwój” może się przejawiać przez poprawę parametrów jakościowych równoległe z poprawą wartości klasycznie rozumianego bogactwa i dobrobytu, natomiast „wzrost” w przyjmowanym powszechnie rozumieniu oznacza przede wszystkim zwiększanie ekonomicznie mierzalnych parametrów, takich jak produkcja, dochody, a zwłaszcza poziom PKB w skali gospodarki lub w przeliczeniu na mieszkańca (co samo w sobie jest ułomne, ponieważ poziom PKB na mieszkańca nie oznacza jeszcze, że faktycznie taką wartość bogactwa mieszkańiec posiada).

postępowi technicznemu, który jest kluczowym czynnikiem rozwoju tzw. industrialnego modelu rolnictwa. Tyle, że postęp techniczny wciąż podnosi granice wzrostu wydajności. W warunkach rynkowych proces ten podlega przede wszystkim kryterium mikroekonomicznej efektywności, które nie uwzględnia dóbr o charakterze publicznym. W ten sposób konsumenci są pozbawiani użyteczności, które dotychczas były wolne i nie miały ceny. W tym sensie, w miarę postępującej rzadkości czynnika ziemi rodzą się nowe potrzeby, a właściwie konsument uświadamia sobie istnienie potrzeb i użyteczności, które dotychczas były ogólnie dostępne (B. Czyżewski, 2013)¹⁰⁹.

Wynika z tego, że tradycyjny model rolnictwa opartego na wzroście wydajności i efektywności produkcji nie jest wystarczający, bowiem nie akcentuje dość wyraźnie wartości środowiska i innych niż żywieniowe potrzeb konsumentów. Koncepcja, a później paradygmat zrównoważonego rolnictwa stanowi odpowiedź na tę lukę. Według Zegara (2012), jedną z przyczyn niezdolności klasycznego modelu rolnictwa do zaspokojenia potrzeb dotyczących jakości życia na wsi był malejący udział standardowej nadwyżki bezpośredniej w cenie produktów, wynikający z postępującej koncentracji skupu i przetwórstwa. A. Czyżewski (2013a) zauważa, że w klasycznym modelu rolnictwa przemysłowego występuje zawodność rynku, sprzyjająca rozrastaniu się struktur oligo- i monopolistycznych w relacjach dostawca-odbiorca. Ta zawodność działania mechanizmów rynkowych powoduje, że nie jest możliwe zabezpieczenie parytetu dochodów rolniczych (silna pozycja skoncentrowanych pośredników i przetwórców powoduje przejmowanie przez nich większej części wartości dodanej). Ponadto model rolnictwa industrialnego deprecjonował warunki środowiskowe, co wprost prowadziło do naruszania dobrostanu środowiska i równowagi ekologicznej, przy braku mechanizmów internalizacji zewnętrznych kosztów produkcji rolnej¹¹⁰.

Odpowiedzią na niedoskonałość klasycznego modelu rolnictwa jest również koncepcja wielofunkcyjnego rozwoju obszarów wiejskich, która jest zgodna z postulatami rozwoju zrównoważonego. Hopfer, Bajerowski i Suchta (2000) wyróżnili dwa aspekty takiego rozwoju: racjonalne wykorzystanie czynników wytwórczych na wsi oraz właściwe rozmieszczenie działalności społeczno-gospodarczej, które wynika z procesów planowania i zagospodarowania przestrzennego. Racjonalność ta polega, podobnie jak w klasycznym modelu rolnictwa, między innymi na zmniejszeniu zatrudnienia w rolnictwie (przez rozwój nowych przedsięwzięć i pozarolnicze zatrudnienie) oraz stworzeniu popytu ze strony rolnictwa na przetwórstwo i usługi specjalistyczne, co oznacza, że praca substytuowana zostaje przez kapitał, kooperację i integrację w agrobiznesie (Adamowicz, Zwolińska-Ligaj, 2009). Właściwe rozmieszczenie działalności społeczno-gospodarczej wymaga racjonalne-

¹⁰⁹ Matuszczyk (2013) zwraca uwagę na konieczność uwzględnienia aspektów środowiskowych już na bardzo wczesnym etapie rozwoju gospodarczego. Wskazuje, że jednostronna, często nieefektywna eksploatacja zasobów naturalnych prowadzi do powstawania barier dla wzrostu produkcji na wyższych etapach rozwoju gospodarki i implikuje konieczność ponoszenia dodatkowych, wysokich kosztów dla powstrzymania degradacji środowiska i przywrócenia mu pierwotnego potencjału.

¹¹⁰ Szerzej Zegar (2004).

go wykorzystania lokalnych warunków przyrodniczych, zasobów surowcowych oraz zasobów siły roboczej, co w drodze specjalizacji może wpłynąć na wyższą efektywność gospodarowania. Postrzeganie obszarów wiejskich jako przestrzeni wielofunkcyjnej prowadzi do powstawania i rozwijania innych niż rolnicza funkcji obszarów wiejskich, w tym działalności usługowej (Kostrowicki, 1976). Wielofunkcyjny rozwój obszarów wiejskich obejmuje zatem funkcje rolnicze, produkcyjne, społeczno-gospodarcze, środowiskowe i kulturowe, jednak najważniejszym składnikiem wielofunkcyjności jest rolnictwo, a realizacja idei ich wielofunkcyjności polega przede wszystkim na dywersyfikacji działalności społeczno-ekonomicznej wsi, realizowanej w celu wzbogacenia źródeł i zwiększenia dochodów poza gospodarstwami rolniczymi na obszarach wiejskich. Taka koncepcja ma związek z teorią wzrostu egzogenicznego, która zakłada, że rozwój regionalny i lokalny powinien być kształtowany przez autonomiczne samorządy terytorialne, bazujące na przedsiębiorczości i innowacyjności środowisk lokalnych (Roszkowska-Mądra, 2009).

Wdrażanie koncepcji rolnictwa zrównoważonego i wielofunkcyjnego rozwoju obszarów wiejskich wiąże się z koniecznością przebudowy procesów produkcyjnych, podwyższenia reżimów technologicznych oraz ponoszonymi z tego tytułu kosztami. Często celowe jest wyłączenie pewnych gruntów (np. złej jakości) z produkcji rolniczej i wykorzystanie ich przyrodniczo (np. przez zalesianie). Tam gdzie produkcja jest kontynuowana, nacisk został położony na zmniejszanie negatywnego oddziaływania na środowisko oraz reorientację w zakresie celów: z wyłącznie żywnościowego, na zaspokojenie szerszej grupy potrzeb konsumentów. B. Czyżewski (2013) wyróżnia następujące potrzeby konsumentów, które powinny być zaspokajane przez rolnictwo zrównoważone: środowiskowe, żywieniowe, rekreacyjne, alternatywnych źródeł energii, lokalizacyjne (w sensie szeroko rozumianej przestrzeni życiowej), kultywowania tradycji i dziedzictwa kulturowego oraz behawioralne (w sensie realizacji potrzeby szeroko rozumianej wolności, np. dostarczanie zdrowej żywności, współistnienie funkcji krajobrazowych z produkcyjnymi itd.). Oczywiście zaspokajanie tych potrzeb nie jest możliwe w przypadku rolnictwa industrialnego, a gospodarstwa potrzebują pomocy zarówno finansowej, jak i w zakresie wiedzy, organizacji i potencjału rzeczowego, co możliwe jest w znacznej mierze dzięki korzystaniu z usług.

Zmiana koncepcji funkcjonowania rolnictwa z industrialnej na zrównoważoną¹¹¹ i akceptacja koncepcji wielofunkcyjnego rozwoju obszarów wiejskich wymusza najpierw zmianę sposobu myślenia¹¹², a następnie przyjęcie odpowiednich regulacji prawnych

¹¹¹ Szerzej A. Czyżewski (2013b).

¹¹² Legiędź (2012), pisze: (...) rynki działają niedoskonale, informacja na temat wymiany jest niepełna, a koszty transakcji są znaczące, zaś uczestnicy działający na tych rynkach działają zgodnie ze swoimi historycznie odziedziczonymi i ukształtowanymi przez istniejące ideologie, subiektywnymi modelami mentalnymi. Zatem tak, jak ma to często miejsce w rzeczywistości, obrana ścieżka rozwoju może pozostać nieefektywna na dłużej. Zmiana obranego kursu może nastąpić jedynie w wyniku przekształceń w percepcji jednostek, a ten proces jest wynikiem powolnej ewolucji formalnych i nieformalnych zasad. Taki pogląd jest zgodny zarówno z poglądami Hayeka (1948) na temat roli pozaekonomicznych motywów zachowań ludzkich w podejmowaniu decyzji alokacyjnych, jak również z opisywanym przez Kraciuka (2015) procesem ewolucji uczestników rynku od *homo oeconomicus* do *homo sustinens*. Por. Siebenhüner (2000, 2001), Horodecka (2012, 2014), Kielczewski (2016).

i stworzenie warunków do jej wdrożenia. Kolejnym etapem jest podejmowanie działań, które wcześniej nie były praktykowane lub upowszechnianie działań stosowanych dawniej przez nieliczne gospodarstwa. Aby to osiągnąć, trzeba po pierwsze znaleźć źródła finansowania zmian, a po drugie przeprowadzić czynności, mające na celu spełnienie postulatów koncepcji zrównoważonego rolnictwa. W skali makro wymaga to działań politycznych i systemowych, natomiast w skali poszczególnych gospodarstw ważna jest przede wszystkim zdolność adaptacji nowej koncepcji i możliwości techniczne. W tym miejscu pomocne, a często niezbędne (ze względu na ograniczony potencjał gospodarstw lub rachunek ekonomiczny) staje się korzystanie z usług. Można więc stwierdzić, że usługi dla rolnictwa są integralnym, a często niezbędnym elementem rolnictwa zrównoważonego, chociaż nie wykluczają innych ścieżek dążenia do tego modelu rolnictwa¹¹³.

Wśród trzech grup usług produkcyjnych dla rolnictwa¹¹⁴ (rolniczych, weterynaryjnych i pośrednictwa finansowego) każda pełni inną rolę i jest odpowiedzią na inne zapotrzebowanie rolnictwa zrównoważonego. Usługi rolnicze ułatwiają spełnienie wymagań jakościowych i środowiskowych, a przez wykorzystanie wiedzy i potencjału usługodawców mogą podnosić efektywność produkcji, chronić rzadkie zasoby naturalne i ograniczać jej negatywny wpływ na środowisko. Usługi weterynaryjne umożliwiają zachowanie dobrostanu zwierząt i pomagają zapewnić bezpieczeństwo produkowanej żywności. Usługi pośrednictwa finansowego stanowią pomoc w finansowaniu przejścia do modelu rolnictwa zrównoważonego oraz w finansowaniu działalności podmiotów w ramach rolnictwa zrównoważonego. Poza tym ważne jest szeroko rozumiane doradztwo, które powinno dotyczyć już nie tylko produkcji, ale przede wszystkim dążenia do zmiany orientacji gospodarstw z typowo produkcyjnej na mieszaną, produkcyjno-usługową oraz w zakresie ich adaptacji do modelu rolnictwa wielofunkcyjnego.

Oczywiście, sam fakt korzystania z usług nie przesądza o prowadzeniu działalności rolniczej, zgodnej z koncepcją rolnictwa zrównoważonego. Jednak w połączeniu z właściwymi regulacjami prawnymi i racjonalnie skonstruowanym systemem instrumentów ekonomicznych, usługi mogą wносить nowe wartości do procesu budowy rolnictwa zrównoważonego, a ich świadczenie będzie się przyczyniać do lepszego zaspokajania potrzeb ludzkich, dobrostanu środowiska i ograniczania zużycia zasobów.

¹¹³ A. Czyżewski (2013a) podaje, że *przeistawienie zwrotne rozwoju rolnictwa z industrialnego na model zrównoważony jest w długim okresie nieuniknione, a nałożenie na mechanizm industrialnego rozwoju rolnictwa hamulców etycznych i społecznych staje się bieżącą koniecznością. W sytuacji upowszechnienia paradygmatu rolnictwa zrównoważonego i ograniczeń podaży łatwiej będzie pokonać barierę popytu na żywność. Oczywiście nie zniknie jego sztywność i ograniczenia, a elastyczność wobec dochodów będzie nadal niska. Niemniej mechanizm adaptacyjny rolnictwa w większym stopniu będzie nastawiony na alokację czynników produkcji w zgodzie z wymogami naturalnego środowiska i jego dobrostanu (...). Wystąpić mogą jednakże różne formy rolnictwa zrównoważonego ze względu na łączenie jego funkcji produkcyjnej z wielofunkcyjnością gospodarstw, ich rodzinnym charakterem, ekologiczną produkcją, wspomaganiem żywotności wsi, podnoszeniem jakości żywności czy symbiozą z naturalnym środowiskiem.*

¹¹⁴ Szerzej na ten temat zob. rozdział 4.3.

4.3. Usługi produkcyjne w rolnictwie

Usługi dla rolnictwa są odpowiedzią na zapotrzebowanie dotyczące technologicznego, ekonomicznego i środowiskowego wymiaru działalności rolniczej. Ich rola i znaczenie zmieniały się w czasie, od konieczności uzupełnienia luki technologicznej, przez zwiększenie racjonalności gospodarowania, do unowocześniania działalności gospodarstw i dostosowania jej do standardów obowiązujących w Unii Europejskiej oraz założeń rolnictwa zrównoważonego. W tym procesie szczególnie ważne są usługi wspierające produkcję rolniczą na wszystkich jej etapach: od tworzenia warunków do czynności produkcyjnych, wspierania produkcji od strony finansowej i technologicznej, aż po przetworzenie i dystrybucję wytworzonej żywności. Jak już wspomniano wcześniej, trudno znaleźć bardziej wieloznaczne i trudne do zdefiniowania słowo niż „usługa”. Wobec tego warto przyrzeć się różnym próbom sprecyzowania, czym są usługi produkcyjne w odniesieniu do rolnictwa i zaprezentować, przynajmniej niektóre, z istniejących klasyfikacji tych usług.

Pojęcie usług produkcyjnych powstało później, niż pojawiły się takie usługi. Formalizacja aparatu pojęciowego w tym zakresie była wynikiem konieczności opisanie istniejącej rzeczywistości dla potrzeb działalności rolniczej i badań naukowych. Wynikała także z potrzeby pozyskiwania informacji dla celów planistycznych (planowanie centralne). Szczególna sytuacja występowała w Polsce – kraju socjalistycznym, a równocześnie jedynym obok Jugosławii państwie bloku wschodniego, dopuszczającym istnienie prywatnej własności ziemi rolniczej¹¹⁵. W wyniku tego rozwój usług produkcyjnych w rolnictwie zawierał elementy charakterystyczne zarówno dla państw kapitalistycznych, jak również dla socjalistycznych. Był zatem wynikiem zapotrzebowania zgłaszanego przez gospodarstwa i decyzji podejmowanych na poziomie centralnym (państwa). Różniły się także formy świadczenia usług: od nieformalnej (odpłatnej lub nieodpłatnej) pomocy sąsiedzkiej, przez formy spółdzielcze i zrzeszenia (np. kółka rolnicze), do usług świadczonych przez podmioty uspołecznione (np. państwowe ośrodki maszynowe). Właściwie każde z państw europejskich posiadało własną, nieco inną niż pozostałe, ścieżkę rozwoju usług produkcyjnych w rolnictwie. Ich cechą wspólną jest jednak podstawowa przyczyna, dla której takie usługi się pojawiły: w warunkach tradycyjnej i przemysłowej produkcji rolniczej, najważniejszym wyznacznikiem wydajności efektywności była intensyfikacja i mechanizacja produkcji. Pozostałe, omówione dalej czynniki miały znaczenie (w uproszczeniu) wtórne wobec konieczności zwiększania wydajności produkcji (plonów, mleczności, mięsności) i wydajności ekonomicznej (poprawy opłacalności). Mechanizacja i chemizacja produkcji roślinnej, a także intensywna produkcja zwierzęca nie byłyby możliwe, gdyby potencjał poszczególnych gospodarstw nie został uzupełniony pracą nowoczesnych maszyn, ochroną roślin, obsługą weterynaryjną, wydajnym transportem i efektywną siecią dystrybucji.

¹¹⁵ W pozostałych państwach bloku socjalistycznego prawo posiadania ziemi, jeżeli występowało, to było ograniczone do niewielkich działek socjalnych.

Rogoziński (1993) zdefiniował usługi produkcyjne opierając się na Klasyfikacji usług GUS (1985) pisząc, że są to *czynności będące współdziałaniem w procesie produkcji (...), polegające na powiększeniu wartości użytkowej przedmiotów wytwarzanych przez przedsiębiorstwa bądź polegające na obsłudze procesu produkcyjnego*¹¹⁶. Próby zdefiniowania i klasyfikacji usług produkcyjnych w rolnictwie były podejmowane także wcześniej. Tomczak (1974) do usług produkcyjnych dla rolnictwa zaliczył *działalność stanowiącą część produkcji rolnej wyodrębnioną i będącą przedmiotem usługowej działalności osób lub instytucji znajdujących się poza gospodarstwem*¹¹⁷. Podobnie pojęcie usług produkcyjnych dla rolnictwa definiowała Śniegowska (1981), wskazując że obejmują one *wyodrębnione czynności oddziałujące na proces produkcji rolnej, świadczone na rzecz gospodarstw rolnych przez wszystkie jednostki gospodarcze leżące poza nim (niezależnie od ich organizacyjnej przynależności do określonych działów czy gałęzi gospodarki)*. Nieco węższe rozumienie usług produkcyjnych dla rolnictwa zaproponował Woś (1975), który opisał je jako część powiązań zewnętrznych rolnictwa, płynących razem ze strumieniem dóbr materialnych do rolnictwa jako całości z działów i gałęzi pozarolniczych (wyklucza to usługi świadczone w ramach rolnictwa, np. przez odpłatną pomoc sąsiedzką). We wszystkich przytoczonych definicjach przyjęto kryterium związku usług z produkcją rolniczą lub fazami procesu gospodarowania w rolnictwie w warunkach pogłębiania się społecznego podziału pracy i rosnącej w tym dziale gospodarki narodowej specjalizacji (Wojciechowska, 1979)¹¹⁸. Z jednej strony było to spowodowane rosnącą skłonnością gospodarstw rolnych do powierzenia coraz większej ilości różnych czynności związanych z produkcją rolą podmiotom spoza gospodarstwa, z drugiej – zważywszy na przyrodniczy charakter produkcji rolniczej i brak możliwości techniczno-organizacyjnego wydzielenia z niej wielu operacji, szczególnie bezpośrednio związanych z ziemią – postęp w upraszczaniu produkcji w dużym stopniu zdeterminowany jest korzystaniem z usług produkcyjnych (Radwan, 2001). Ponadto mniejsza niż w innych działach gospodarki narodowej mobilność czynników produkcji w rolnictwie powoduje, że producenci rolni, dążący do zwiększenia siły produkcyjnej swoich gospodarstw, zmuszeni są poszukiwać sposobów racjonalizacji struktury czynników produkcji, a usługi produkcyjne mogą być elementem eliminującym lub przynajmniej łagodzącym skutki niedoborów czynnika znajdującego się w minimum (Dietl, Gregor, 1977; Gregor, 1987; Radwan, 2001). Ujawnia się tu rola usług produkcyjnych dla rolnictwa w procesie substytucji czynników produkcji i intensyfikacji rolnictwa. Z kolei intensyfikacja stymulowana między innymi przez usługi, staje się czynnikiem stymulującym dalsze rozszerzanie zakresu działalności usługowej w gospodarstwach rolnych. Oczywiście, świadczenie usług może być (zwłaszcza w przypadku produkcji rolniczej) sposo-

¹¹⁶ Zob. Ilnicki (2009).

¹¹⁷ Gospodarstwem, które jest odbiorcą usług. Nie wyklucza to świadczenia takich usług przez inne gospodarstwo rolne lub na rzecz innego gospodarstwa rolnego.

¹¹⁸ Takie podejście wpisywało się także w założenia gospodarki planowej i – wobec braku znaczących usługodawców prywatnych, nie licząc usług „odpłatnej pomocy sąsiedzkiej” – marginalizacji znaczenia sektora prywatnego.

bem na bardziej efektywne wykorzystanie posiadanych przez gospodarstwo rolne maszyn i urządzeń (co jednak nie mieści się w części spośród definicji usług produkcyjnych ze względu na umiejscowienie usługodawcy „wewnątrz” rolnictwa). Przytoczone powyżej definicje powstawały w czasie, kiedy miarą nowoczesności i postępu w rolnictwie była intensyfikacja i mechanizacja produkcji. Dlatego silnie akcentowano w nich związek z gospodarką materiałową i samym (rozumianym fizycznie) procesem produkcji.

Jednak już w latach 70. XX wieku zauważono, że usługi produkcyjne mogą być wykorzystywane do substytucji ekonomicznej czynników produkcji w gospodarstwach rolnych – substytucji pracy kapitałem, przedmiotów pracy pochodzenia rolniczego przedmiotami pochodzenia przemysłowego (np. zastąpienie nawozów naturalnych mineralnymi) oraz żywej siły pociągowej mechaniczną siłą pociągową¹¹⁹. Można ich użyć jako narzędzia minimalizacji łącznych nakładów produkcyjnych pod warunkiem, że czynniki usługowe substytuujące własne czynniki produkcji gospodarstw rolnych będą relatywnie tańsze (Kopeć, 1974; Wojciechowska, 1979)¹²⁰.

Rozważając zależność między intensywnością produkcji a usługami produkcyjnymi zauważono, że na pewnym szczeblu rozwoju gospodarczego podstawowym warunkiem postępu w rolnictwie staje się uproszczenie produkcji. Jest ono jednak możliwe tylko do granic określonych skłonnością innych jednostek gospodarki żywnościowej do przejścia funkcji produkcyjnych, wykonywanych wcześniej przez gospodarstwo (Wojciechowska, 1979). Andreae (1967) przez uproszczenie produkcji rozumie ograniczenie jej wielostronności do niezbędnego minimum. Innymi słowy, jest to skoncentrowanie produkcji na niewielkiej liczbie gałęzi, dzięki czemu zwiększa się skalę produkcji i pogłębia specjalizację (Andreae, 1967; Tomczak, 1981). W sytuacji ograniczonych możliwości kooperacji z partnerami zewnętrznymi, gospodarstwo zostaje zmuszone do utrzymania dotychczasowego, wielostronnego charakteru produkcji, a tym samym do rezygnacji z korzyści wynikających ze specjalizacji i koncentracji produkcji (Wojciechowska, 1979). Na tej podstawie przyjęto, że niedostateczny rozwój usług produkcyjnych stanowi jedną z istotnych barier wzrostu intensywności produkcji rolnej. Wraz z postępującymi procesami upraszczania produkcji i pogłębiania specjalizacji pojawia się natomiast konieczność podjęcia wysiłków zmierzających do pełnego wykorzystania możliwości, jakie niesie ze sobą integracyjna funkcja usług produkcyjnych. Uproszczenie produkcji

¹¹⁹ W rolnictwie europejskim ten rodzaj substytucji ma już dzisiaj raczej wymiar historyczny. Pojawiają się jednak nowe prace, które postulują – w aspekcie ważności wymiaru ekologicznego produkcji rolnej – powrót do wykorzystania żywej siły pociągowej. Zob. Herold, Schlechter, Scharnholz (2009), Topczewska, Rogowska, Ormian (2016).

¹²⁰ Funkcja intensyfikacyjna usług wyraża się głównie w tym, że będąc nośnikiem dodatkowego strumienia czynników wytwórczych do gospodarstw rolnych, przyczyniają się do zwiększenia ich potencjału produkcyjnego, a w konsekwencji do wzrostu produkcji rolnej. Jak zauważa Śniegowska (1981), *zwiększenie produkcji artykułów rolnych i żywnościowych jest ściśle związane z poziomem rozwoju gałęzi obsługujących rolnictwo i przemysł spożywczy*. Pozostaje to w zgodzie ze stwierdzeniem Wosia i Grochowskiego (1979), że *główne siły i czynniki rozwoju rolnictwa leżą poza nim i tkwią przede wszystkim w rozwoju przemysłu, m.in. wytwarzającego środki produkcji dla rolnictwa*.

prowadzi bowiem do zacieśniania związków kooperacyjnych zarówno o charakterze integracji poziomej, jak i pionowej – pomiędzy gospodarstwami rolnymi i pozostałymi ogniwami gospodarki żywnościowej. Usługi produkcyjne powinny kształtować stosunki kooperacyjne tak, aby determinować wzrost efektywności produkcji w sektorze rolnym (Wojciechowska, 1979).

Dość wcześnie zauważono także, że usługi produkcyjne dla rolnictwa pełnią funkcję innowacyjną, przejawiającą się w przyspieszaniu i rozpowszechnianiu postępu technicznego w rolnictwie. Zakłada się przy tym, że postęp techniczny polega na *doskonaleniu środków produkcji, metod wytwarzania i samego produktu, którego rezultatem jest (...) wzrost wydajności pracy i poprawa efektywności nakładów* (Ratajczak, 1969; Wojciechowska, 1979). Ponieważ niektóre specjalistyczne usługi produkcyjne reprezentują relatywnie wyższy organiczny skład kapitału niż techniki produkcji stosowane w gospodarstwach rolnych, ich wykorzystanie poprawia relację między techniką pracochłonną i kapitałochłonną w produkcji rolniczej na korzyść tej ostatniej. Jest to jedna z prawidłowości rozwoju każdej dziedziny gospodarowania, a w rolnictwie ma szczególne znaczenie w warunkach zmniejszania zasobów pracy i ziemi użytkowanej rolniczo, kiedy wzrost produkcji rolnej można osiągnąć jedynie przez jej intensyfikację kapitałochłonną (Wojciechowska, 1979). Korzystanie z usług rolniczych łagodzi trudności towarzyszące wdrażaniu postępu technicznego do gospodarstw rolnych. Z racji małej podzielności większości technicznych środków produkcji rolnej i stosunkowo krótkiego okresu ich używania w ciągu roku, korzystanie z usług zmniejsza ryzyko względnego przeinwestowania gospodarstw, stanowiącego jedną z możliwych przyczyn ich niewydolności dochodowej. Dotyczy to zwłaszcza gospodarstw drobnotowarowych, w których prawie cały proces mechanizacji produkcji oraz transport produktów rolnych do zakładów przetwórczych wiąże się z wykorzystaniem sprzętu jednostek usługowych. Można przy tym zaznaczyć, że poza wpływem na wzrost intensywności produkcji rolnej, usługi przyczyniają się do bardziej racjonalnego wykorzystania czasu pracy pracujących w rolnictwie (Śniegowska, 1981).

Od początku swego istnienia, usługi produkcyjne w rolnictwie stanowiły nośnik postępu technicznego i przyczyniały się do ogólnego wzrostu poziomu oświaty i kultury producentów rolnych oraz odgrywały ważną rolę w regulowaniu dochodów ludności rolniczej, wpływając tym samym na poprawę warunków jej pracy i życia¹²¹. Dochodotwórcza funkcja usług jest istotna z punktu widzenia pobudzania rozwoju rolnictwa i wzrostu konsumpcji, które zależą nie tylko od poziomu akumulacji wewnętrznej i wydajności pracy w rolnictwie, ale także od wielkości dochodu narodowego ogółem. Docierający do gospodarstw rolnych, za pośrednictwem usług produkcyjnych, strumień nowoczesnych środków produkcji i technik wytwarzania prowadził (i nadal prowadzi)

¹²¹ Zasoby wiedzy wykorzystywane kreatywnie, przyczyniają się do rozwoju społeczeństw i gospodarek, ale również pozwalają na uzyskanie wzrostu konkurencyjności (Firlej, Żmija, 2014).

do racjonalizacji struktury czynników produkcji i wzrostu produkcji, a w rezultacie do wzrostu dochodów rolniczych i funduszu akumulacji, przeznaczanego przede wszystkim na inwestycje stymulujące wzrost potencjału produkcyjnego gospodarstw. Poza tym, rozwijający się sektor usługowy, oferując miejsca pracy członkom rodzin rolniczych, staje się alternatywnym źródłem ich dochodów, a przejmując część nie w pełni wykorzystanej w gospodarstwach siły roboczej determinuje wzrost wydajności pracy pozostałych zatrudnionych w nich osób. Usługi produkcyjne, pełniąc funkcję dochodotwórczą, sprzyjają nie tylko wzrostowi siły ekonomicznej gospodarstw i poprawie warunków bytu ludności rolniczej, ale także zwiększają zainteresowanie rolników wspólnymi przedsięwzięciami i przyspieszają procesy integracji poziomej w rolnictwie, stwarzającej możliwość zbiorowego negocjowania cen oraz wspólnego użytkowania technicznych środków produkcji, co zapewnia korzyści w postaci obniżki jednostkowych kosztów wytwarzania i wzrostu dochodów indywidualnych. Wprowadzenie do gospodarstw rolnych postępu technicznego i organizacyjnego umożliwia przekształcenie dotychczasowego warsztatu produkcyjnego w bardziej nowoczesny, eliminuje pracę ciężką i szkodliwą oraz podnosi komfort pracy, a przez zmianę jej charakteru i zwiększenie atrakcyjności zawodu rolnika oddziałuje na korzystne kształtowanie się struktury zatrudnionych w gospodarstwach rolnych zarówno pod względem wieku, jak i wykształcenia¹²².

Współcześnie, w warunkach dążenia do rolnictwa zrównoważonego, usługi produkcyjne zachowały większość z przypisywanych im w przeszłości znaczeń. Dodatkowo, korzystanie z nich stymuluje zmiany w gospodarstwach, w kierunkach zgodnych z ideą zrównoważenia: mniejszej szkodliwości dla środowiska naturalnego, większego bezpieczeństwa produkowanej żywności, zachowania walorów środowiskowych oraz zapewnienia kulturowego i przyrodniczego charakteru obszarów wiejskich. Dzieje się tak za sprawą, uzyskiwanej dzięki usługom, poprawy jakości i efektywności (technicznej i ekonomicznej) produkcji rolniczej, co sprzyja poprawie jakości życia na wsi i ochronie jej walorów przyrodniczych oraz ze względu na rolę, jaką usługi pełnią w kształtowaniu nowego, bliższego idei zrównoważenia, kształtu obszarów wiejskich.

Podsumowując powyższe rozważania można stwierdzić, że usługi produkcyjne dla rolnictwa są ważnym instrumentem przemian technicznych, ekonomicznych i społecznych w rolnictwie a także elementem wspomagającym proces przekształceń w kierunku rolnictwa zrównoważonego. Zauważalna jest również konieczność sformułowania uniwersalnej, adekwatnej do współczesnego kształtu rolnictwa, definicji usług produkcyjnych w rolnictwie. Wydaje się, że możliwe jest to jedynie przez oparcie jej na dwóch kryteriach: właściwości wykonawcy i związku wykonywanej czynności z procesem produkcji. Czynności związane z produkcją rolniczą:

- nie są usługami, jeżeli są wykonywane w gospodarstwie przez posiadacza tego gospodarstwa rolnego lub jego pracowników

¹²² Por. Wojciechowska (1979).

- są usługami, jeżeli są świadczone na rzecz gospodarstwa przez osoby lub podmioty niebędące posiadaczem lub pracownikami tego gospodarstwa.

Taka definicja ma oczywiście dość ogólny charakter. W związku z zachodzącymi dynamicznymi przemianami na rynku usług rolniczych oraz zróżnicowaniem rozwoju i struktury rolnictwa w poszczególnych krajach i rejonach świata, dalsza próba uszczegółowienia tak sformułowanej definicji niesie ze sobą niebezpieczeństwo szybkiej utraty jej aktualności i nieadekwatności do stanu faktycznego. Należy również zaznaczyć, że tak rozumiana definicja nie zawęży pojęcia usług do czynności świadczonych odpłatnie i obejmuje zarówno usługi o charakterze rynkowym, jak również świadczone nieodpłatnie lub w zamian za świadczenie niepieniężne (np. pomoc sąsiedzka), nie wymaga także udziału człowieka w procesie świadczenia usługi.

Dynamiczny wzrost sektora usług produkcyjnych jest determinowany zmianami społecznego podziału pracy, który uwidacznia się na rynku w rosnącym popycie na usługi produkcyjne. Zmiany technologiczne, przede wszystkim w sektorze technologii informacyjno-telekomunikacyjnych oraz rozwój transnarodowych sieci przedsiębiorstw usługowych, powodują też pojawianie się nowych rodzajów usług produkcyjnych oraz przyspieszają proces substytucji samoobsługi w tym zakresie usługami zewnętrznymi. Poza determinantami kosztowymi i quasi-kosztowymi do czynników stymulujących popyt na usługi produkcyjne należą: brak wykwalifikowanej kadry w przedsiębiorstwie, konieczność dopasowania struktury produkcji do zmieniającej się struktury popytu, konieczność pozyskania informacji rynkowej oraz konieczność kompleksowego i skoordynowanego zarządzania działalnością na szczeblu krajowym i międzynarodowym (Beyers, Lindhal, 1996).

Rozwój usług produkcyjnych dla rolnictwa jest bezpośrednio związany z rozwojem produkcji rolnej, a ich zakres wraz z rozwojem społeczno-gospodarczym kraju ulega poszerzeniu. Zachwianie proporcji pomiędzy rozwojem produkcji rolnej i usług dla tej produkcji może skutkować zarówno obniżeniem tempa wzrostu produkcji rolnej, jak i ograniczeniem wykorzystania produktów rolnych w przemyśle przetwórstwa żywności (Śniegowska, 1981). Według Zalewskiego (1987), *serwicyzacja rolnictwa jest wynikiem pogłębiania się procesów integracji pionowej, a usługi są czynnikiem stymulującym przemiany, będąc niejako nerwem integrującym wiele działań typu produkcyjnego. System sterowania działalnością usługową wymaga (...) odpowiedniego poziomu wyposażenia*. Zalewski (1987) zwraca także uwagę na regionalny charakter rynku usług rolniczych, który implikuje daleko idącą dekoncentrację oraz zbliżenie do odbiorców. Jego zdaniem, podstawowa zależność rozwoju rolnictwa od usług wynika z ich wpływu na zaopatrzenie i rozmiary towarowości. Aby usługi oddziaływały w sposób korzystny, powinny być efektywne, a to z kolei zależy od ich dostępności, ceny, terminowości i niezawodności oraz od zaufania usługobiorcy do usługodawcy.

Usługi produkcyjne dla rolnictwa mogą występować we wszystkich fazach gospodarowania w rolnictwie. Ogół usług produkcyjnych dla rolnictwa można określić jako system

obsługi produkcyjnej rolnictwa, w skład którego wchodzi (Wojciechowska, 1979; Iwan, Mogilnicki, 1985; rys. 8)¹²³:

- usługi przedprodukcyjne, obejmujące czynności usługowe związane ze strumieniem nakładów na produkcję rolniczą
- usługi produkcyjne, tj. czynności związane bezpośrednio z produkcją rolniczą
- usługi poprodukcyjne, na które składają się czynności związane ze strumieniem surowców wytworzonych w rolnictwie.

Przez pojęcie przedprodukcyjnej obsługi rolnictwa rozumie się produkcję środków wytwarzania dla rolnictwa, inwestycje bezpośrednio i pośrednio rolnicze, zaopatrzenie w środki produkcji oraz świadczenie związanych z tym usług (np. transportowych), kredytowanie gospodarstw rolnych i kontraktację produktów rolnych. Poprodukcyjna obsługa rolnictwa obejmuje skup produktów rolnych łącznie z handlowymi elementami kontraktacji, transport i uszlachetnianie skupionych produktów rolnych oraz przechowywalność i przetwórstwo produktów rolnych (Tomczak, 1981; rys. 9). Wymienione elementy poprodukcyjnej obsługi rolnictwa mogą mieć charakter usługi, jeżeli produkty rolne pozostają własnością wytwarzającego je rolnika. Usługi produkcyjne dla rolnictwa to z kolei – zdaniem Mierzejewskiego (1967) – czynności bezpośrednio umożliwiające produkcję (naprawa i konserwacja sprzętu rolniczego oraz instalacji, usługi budowlane, zabiegi w zakresie ochrony roślin i zwierząt, melioracje i zaopatrzenie w wodę itp.), wszelkie czynności ułatwiające i warunkujące produkcję (transport, zbył i zaopatrzenie, działalność kredytowa) oraz finalizujące proces produkcyjny rozpoczęty w gospodarstwie (suszenie, konserwacja i mieszalnictwo pasz, wstępny przerób i przechowywanie produktów rolnych), mające na celu wzrost produkcji rolniczej oraz poprawę warunków życia ludności wiejskiej i warunków pracy w rolnictwie¹²⁴.

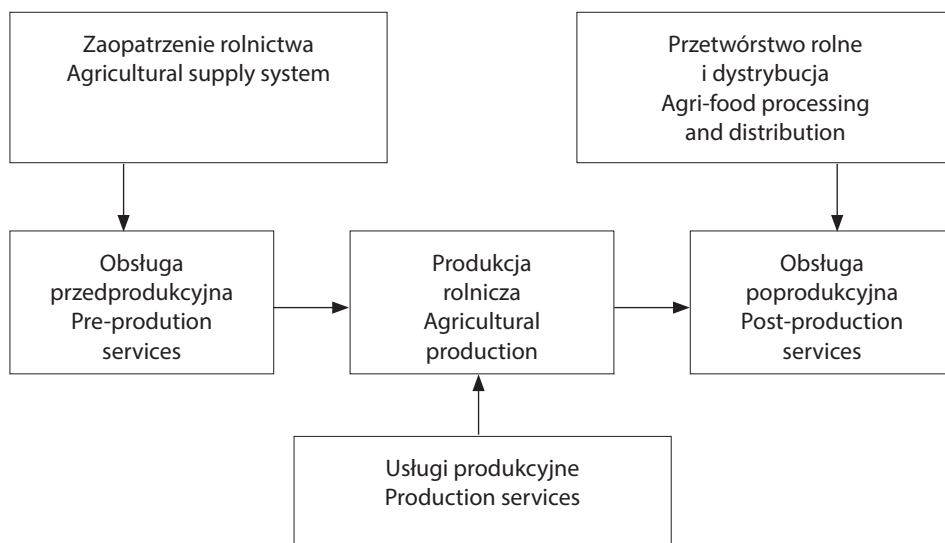
Klasyfikację usług można także przeprowadzić na podstawie kryterium działalności, w której dana usługa spełnia swoje zadania. Zgodnie z takim podejściem, poza usługami związanymi z prowadzeniem gospodarstwa domowego, można wyróżnić (Tomczak, 1981):

- usługi związane z produkcją rolną: wypożyczanie maszyn i narzędzi rolniczych, ogrodniczych oraz sprzętu do walki ze szkodnikami roślin, naprawy maszyn i sprzętu rolniczego, przewóz towarów, naprawy i konserwacje urządzeń elektrycznych, czyszczenie zbóż i nasion, przechowywanie i przetwórstwo warzyw i owoców, przetwórstwo roślin technicznych, usługi kowalskie i ślusarskie, rozlewanie wody amoniakalnej, rozsiew wapna nawozowego i środków ochrony roślin, poradnictwo agrotechniczne itp.

¹²³ Według Tomczaka (1981) terminem produkcyjna obsługa rolnictwa można objąć:

- system usług produkcyjnych świadczonych rolnictwu
- działalność handlową związaną z rolnictwem (odbiór i skup produktów rolnych, zaopatrzenie produkcyjne i konsumpcyjne ludności rolniczej)
- działalność przemysłu rolno-spożywczego w relacji przemysł-rolnictwo
- funkcje infrastruktury itp.

¹²⁴ Według Kukuły (1989) takie określenie usług produkcyjnych w rolnictwie nie może być uznane za ich pełną definicję, ponieważ opisany zbiór czynności nie jest wyczerpujący.

Rys. 8. Podstawowe ogniwa systemu produkcyjnej obsługi rolnictwa

Źródło: opracowanie własne na podstawie: Tomczak (1981).

Fig. 8. Basic elements of the production services system in agriculture

Source: the author's study based on: Tomczak (1981).

- usługi związane z budownictwem na wsi: wypożyczanie sprzętu budowlanego, usługi w budownictwie, usługi tartaków i stolarni, poradnictwo budowlane itp.

Ze względu na przejrzystość i aspekt praktyczny, przy gromadzeniu informacji i w badaniach empirycznych usług produkcyjnych dla rolnictwa, najczęściej przyjmuje się jednak klasyfikację stosowaną przez GUS, w której wyodrębnia się cztery grupy usług świadczonych rolnictwu (Radwan, 2010):

1) usługi techniczne:

- czynności naprawcze, remontowe i konserwacyjne dotyczące ciągników i maszyn rolniczych oraz środków transportowych
- czynności kowalsko-ślusarskie

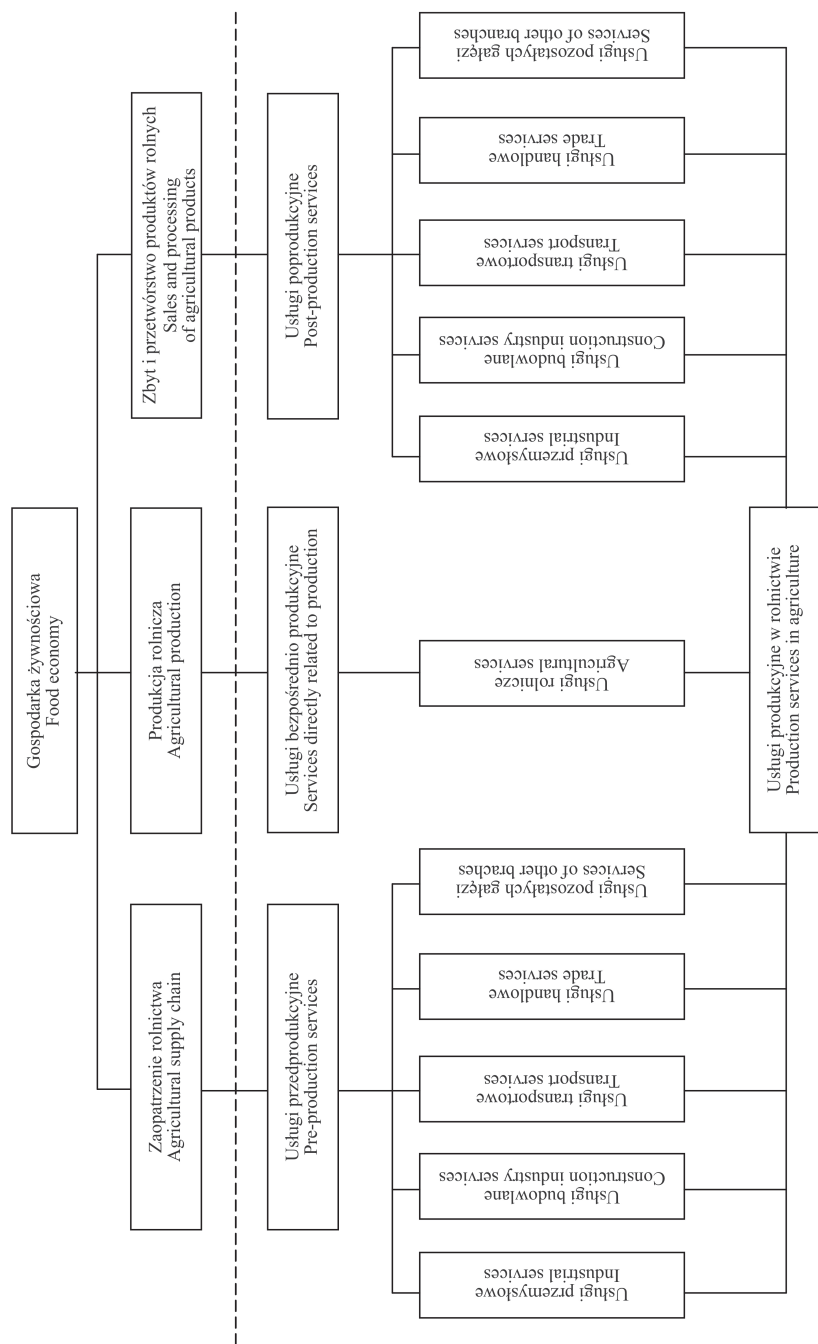
2) usługi budowlane:

- remonty i prace instalacyjne w budynkach i obiektach użytkowych gospodarstw rolnych
- usługi w budowie pomieszczeń oraz obiektów użytkowych, ich konserwacji itp.

3) usługi rolnicze:

- w pracach polowych i ogrodniczych (siew, sadzenie, prace uprawowo-pielęgnacyjne)
- chemizacja rolnictwa (nawożenie mineralne, wapnowanie, ochrona roślin)
- zbiory plonów (koszenie traw i zielonek, zbiory zbóż itp.)

Rys. 9. Uproszczony schemat klasyfikacji usług produkcyjnych dla rolnictwa

Źródło: Wojciechowska (1979).

Fig. 9. A simplified diagram for the classification of production services for agriculture

Source: Wojciechowska (1979).

- usługi w produkcji zwierzęcej (przygotowanie pasz, usługi sanitarno-weterynaryjne itp.)

4) usługi transportowe:

- przewozy samochodami i ciągnikami produktów rolnych oraz środków do produkcji rolniczej
- transport wewnętrzny w gospodarstwie i zewnętrzny poza nim.

Obecnie obowiązuje w Polsce podział usług według Polskiej Klasyfikacji Wyrobów i Usług 2015 (PKWiU), która swoim zakresem obejmuje zarówno usługi pochodzenia krajowego, jak i zagranicznego. Pod pojęciem usług rozumie się, po pierwsze, wszelkie czynności świadczone na rzecz jednostek gospodarczych prowadzących działalność o charakterze produkcyjnym, czyli są to usługi dla celów produkcyjnych, nietworzące bezpośrednio nowych dóbr materialnych. Po drugie, wszelkie czynności świadczone na rzecz jednostek gospodarki narodowej oraz na rzecz ludności, przeznaczone do celów konsumpcji indywidualnej, zbiorowej i ogólnospołecznej. Pojęcie usług nie dotyczy tutaj czynności związanych z wytwarzaniem wyrobów (włączając półfabrykaty, elementy, części, obróbkę elementów) z materiałów własnych przedsiębiorstwa na zlecenie innych jednostek gospodarki narodowej, przeznaczonych do celów produkcyjnych lub do dalszej odsprzedaży oraz nie obejmuje na ogół wytwarzania wyrobów na indywidualne zamówienie ludności z materiałów własnych wykonawcy (Rozporządzenie Rady Ministrów z 2015 roku, Dz.U. poz. 1676). PKWiU 2015 została oparta na siedmiopoziomowym systemie kodowania, przy czym grupowanie siódmego poziomu zostało opracowane wyłącznie na potrzeby krajowe (tab. 15). Pierwsze cztery znaki oznaczają odpowiednio: sekcje, działy, grupy i klasy. Piąty znak oznacza kategorię, szósty podkategorię, a siódmy pozycję. Klasyfikacja PKWiU została oparta na PKD 2007, Statystycznej Klasyfikacji Działalności Gospodarczych w UE (Statistical Classification

Tabela 15. Struktura grupowań Polskiej Klasyfikacji Wyrobów i Usług 2015

Table 15. Structure of classes in the Polish Classification of Products and Services 2015

Poziomy grupowań	Symbole grupowań	Ogólne nazwy grupowań
1	A	sekcja
2	XX	dział
3	XX.X	grupa
4	XX.XX	klasa
5	XX.XX.X	kategoria
6	XX.XX.XX	podkategoria
7	XX.XX.XX.X	pozycja

AA – oznaczenie literowe

XX – oznaczenie cyfrowe

Źródło: Rozporządzenie Rady Ministrów z 2015 roku, Dz.U. poz. 1676.

of Economic Activities in the European Community – NACE, Rev. 2), Klasyfikacji Produktów według Działalności (Classification of Products by Activity – CPA, wersja Rev. 2.1) oraz Nomenklaturze Scalonej obowiązującej w roku 2015 i corocznie aktualizowanej przez Komisję (UE) (Combined Nomenclature – CN), która w sposób obligatoryjny określa zakres i szczegółowość danych statystycznych dotyczących informacji, które obowiązkowo przekazywane są do bazy EUROSTAT. Jakikolwiek zmiany sześciu pierwszych cyfr kodu PKWiU wymagają zgody odpowiednich instytucji Unii Europejskiej. Zgodnie z obowiązującą obecnie klasyfikacją statystyczną PKWiU 2015, usługi związane z rolnictwem mieszczą się w następujących grupowaniach, oznaczonych numerami klasyfikacyjnymi (Rozporządzenie Rady Ministrów z 2015 roku, Dz.U. poz. 1676):

- Sekcja A Produkty rolnictwa, leśnictwa, łowiectwa i rybactwa oraz usługi wspomagające

Dział 01 Produkty rolnictwa i łowiectwa oraz usługi wspomagające

Grupa 01.6 Usługi związane z rolnictwem oraz chowem i hodowlą zwierząt (z wyłączeniem usług weterynaryjnych)

Klasy, kategorie, podkategorie, pozycje (zgodnie z tab. 15)

- 01.61, 01.61.1, 01.61.10, 01.61.10.0 Usługi wspomagające produkcję roślinną
- 01.62, 01.62.1, 01.62.10, 01.62.10.0 Usługi wspomagające chów i hodowlę zwierząt gospodarskich
- 01.63, 01.63.1, 01.63.10, 01.63.10.0 Usługi następujące po zbiorach
- 01.64, 01.64.1, 01.64.10, 01.64.10.0 Usługi związane z obróbką nasion dla celów rozmnażania roślin

- Sekcja M Usługi profesjonalne, naukowe i techniczne

Dział 75 Usługi weterynaryjne

Grupa 75.0 Usługi weterynaryjne

Pozycja 75.00.12.0 Usługi weterynaryjne dla zwierząt gospodarskich.

Taki podział, poza wykorzystaniem do celów statystycznych, służy jako podstawa do interpretacji przepisów podatkowych, zwłaszcza w zakresie podatku VAT (Kielan, Pokora, 2003).

Oprócz obowiązujących regulacji krajowych, należy wspomnieć o zapisach Rozporządzenia Rady (WE) nr 138/2004, z dnia 5 grudnia 2003 roku, dotyczącego rachunków gospodarczych dla rolnictwa we Wspólnocie, według których usługi rolnicze definiowane są jako: *najem maszyn i wyposażenia z odpowiednią robocizną* (pkt. 2.107)¹²⁵. Usługi (wydatki) weterynaryjne to: *lekarstwa, które fakturowane są niezależnie od opłat*

¹²⁵ Usługi rolnicze mogą zostać podzielone na dwie kategorie: 1) *Usługi rolnicze w postaci prac wykonanych na umowę zlecenia, w fazie produkcji (tj. prace rolne wykonane na umowę zlecenia)*, 2) „inne” usługi rolnicze (obsługa systemów nawadniających, projektowanie, sadzenie i pielęgnacja ogrodów, parków, terenów zielonych w obiektach sportowych i temu podobne; przycinanie drzew i strzyżenie żywopłotów itp.). Pojęcie wykonywania pracy na umowę zlecenie może być mylące, jednak jak zostało doprecyzowane: *praca na umowę zlecenia (...) może być wykonywana przez: a) wyspecjalizowanych wykonawców, dla których jest ona działalnością podstawową (wykonawcy w prawdziwym znaczeniu)* Rozporządzenie Rady (WE) nr 138/2004.

weterynarza oraz koszty weterynaryjne, w skład których wchodzi lekarstwa podane bezpośrednio przez służbę weterynaryjną i ujęte łącznie z jego opłatą. Usługi pośrednictwa finansowego (FISIM – Financial Intermediation Services Indirectly Measured) stanowią usługi finansowe, za które opłaty pobierane są w sposób pośredni, wynikający z różnic oprocentowania kredytów i depozytów, a nie w bezpośredni (np. jako prowizja). FISIM obliczany jest wyłącznie od pożyczek udzielonych i depozytów przyjętych przez pośredników finansowych (Notatka informacyjna... 2005)¹²⁶.

4.4. Czynniki kształtujące popyt i podaż usług w rolnictwie

Usługi w rolnictwie tradycyjnym spełniały nieco inne zadania niż w zrównoważonym, a wraz ze zmieniającymi się potrzebami, ewoluowały funkcje i forma usług dla rolnictwa. Ten proces przebiegał także w nieco inny sposób w państwach kapitalistycznych w stosunku do krajów Europy Środkowo-Wschodniej¹²⁷. Również wśród państw socjalistycznych nie można mówić o jednorodności – ze względu na odmienne podejścia do kwestii prywatnej własności ziemi oraz posiadania maszyn i urządzeń, nieuniknione stało się ujawnienie różnych potrzeb i poszukiwanie odmiennych sposobów ich zaspokajania. W tym skomplikowanym zestawieniu w szczególnej sytuacji znalazła się Polska, jako jedyne obok Jugosławii państwo socjalistyczne, w którym została zachowana prywatna własność ziemi rolnej.

W okresie gospodarki centralnie planowanej przyjmowano, że funkcjonowanie działalności usługowej dla rolnictwa zależy przede wszystkim od dwóch elementów, a mianowicie zapotrzebowania na usługi i możliwości rzetelnego zaspokojenia tych potrzeb (Kolbusz, 1980; Śniegowska, 1981). Na deficyt usług w gospodarce centralnie sterowanej wskazuje Kieżun (2013)¹²⁸. Po roku 1989, wraz z przemianami politycznymi, ekonomicznymi i społecznymi, pojawiła się konieczność uwzględniania w produkcji rolniczej nowych czynników, związanych z możliwością zbytu wytworzonych produktów oraz z opłacalno-

¹²⁶ Ten podział i definicje zostały wykorzystane w analizach opisanych w rozdziale 5.

¹²⁷ Por. Chmielecki (2006).

¹²⁸ Ten deficyt mógł wynikać między innymi z przyjętej doktryny ekonomicznej, która zakładała dominującą rolę przemysłu. Zalewski (1987) pisał, że *dziedzina usług nie należy do kierunków opłacalnych, w związku z czym potrzebne jest jej elastyczne i stałe doskonalenie, zarówno w aspekcie ilościowym, jak i jakościowym*. Takie podejście wynikało przede wszystkim ze specyficznych uwarunkowań gospodarki centralnie planowanej i wysokich kosztów generowanych przez świadczące usługi podmioty uspołecznione oraz z niewielkiego znaczenia działających w sposób jawny prywatnych usługodawców. Nie oznaczało to jednak faktycznej nieopłacalności usług w rolnictwie, lecz jedynie nieopłacalność usług sektora uspołecznionego. Poza nieefektywną ekonomicznie działalnością podmiotów uspołecznionych, na wsi rozwijała się ekonomicznie efektywna, prywatna działalność usługowa, której genezy można upatrywać w pomocy sąsiedzkiej. Taka pomoc świadczona była najpierw nieodpłatnie lub na zasadach wzajemności, jednak w sytuacji, kiedy któryś z rolników inwestował znaczne środki w zakup nowoczesnego sprzętu (a później ponosił koszty jego utrzymania), zmieniała formę na usługę odpłatną, chociaż najczęściej nigdzie nieewidencjonowaną.

ścią produkcji¹²⁹. Z upływem lat pojawiały się nowe regulacje, a w związku z tworzeniem mechanizmów osłonowych i kształtowaniem racjonalnej polityki państwa wobec rolnictwa, traciły na znaczeniu krótkookresowe wahania cen i popytu. Sytuacja się stabilizowała, przemiany gospodarcze traciły swą dynamikę w związku z osiągnięciem przez gospodarke punktu względnej równowagi w warunkach rynkowych, natomiast producenci rolni stopniowo przyzwyczajali się do nowych warunków, modyfikując strukturę produkcji i swoje zachowania rynkowe. Okres transformacji i następującej po nim stabilizacji przygotowały w pewnym sensie polską wieś do późniejszej akcesji Polski do Unii Europejskiej. Unowocześniano bazę maszynową, poprawiała się jakość i wydajność produkcji. Nowoczesne maszyny, będące w posiadaniu dużych gospodarstw rolnych, okazywały się znacznie bardziej efektywne nie tylko technicznie, ale również ekonomicznie od przestarzałego parku maszynowego pozostałych rolników. Otworzyło to drogę do korzystania przez nich z usług, świadczonych często jeszcze nieformalnie, chociaż odpłatnie przez posiadaczy nowocześniejszych maszyn. Wyraźnie zmalało znaczenie gminnych spółdzielni, będących wcześniej głównym źródłem pozyskiwania zaopatrzenia rolników w środki obrotowe, ich rolę przejął częściowo drobny prywatny handel (zwłaszcza wśród mniejszych i niskotowarowych gospodarstw) oraz przedsiębiorstwa zaopatrzeniowo-usługowe, specjalizujące się w zaopatrywaniu gospodarstw większych i wysokotowarowych. W przypadku tej drugiej grupy, usługa polegała na precyzyjnym określeniu potrzeb i zapewnieniu ich zaspokojenia (np. na obliczeniu dawek żywieniowych dla zwierząt gospodarskich, doradztwie w doborze pasz, ich przygotowaniu i dostarczeniu do gospodarstwa w ilości optymalnej ze względów technologicznych i logistycznych, w określonym czasie). Nie byłoby to możliwe, gdyby takie usługi nie przynosiły wymiernych korzyści ekonomicznych. Zatem, poza wymienionym przez Kolbusza (1980) i Śniegowską (1981) zapotrzebowaniem na usługi i możliwościami ich rzetelnego zaspokojenia, decydujący stał się trzeci element, a więc opłacalność korzystania z usług wyższa niż możliwa do osiągnięcia w przypadku samodzielnego wykonywania czynności oferowanych przez usługodawców¹³⁰.

Można zaryzykować stwierdzenie, że przedstawione powyżej determinanty korzystania z usług nie straciły aktualności, chociaż zmieniły się uwarunkowania rynkowe i insty-

¹²⁹ Niedzielski i Szlązak (1992) pisali, że *tempo wychodzenia rolnictwa z kryzysu i dostosowywanie się do gospodarki rynkowej jest uzależnione od przemian w całej gospodarce, ale także od jednostkowej i zbiorowej aktywności rolników*. Uważali, że zmiana systemu gospodarczego pozytywnie wpłynie na rozwój różnego rodzaju usług w gospodarce narodowej, w tym m.in. mechanizacyjnych. Przewidywali, że będzie to wynikało z dążenia do obniżenia kosztów produkcji przez pełne wykorzystanie ciągników i maszyn, a usługi skierowane będą do gospodarstw odczuwających niedobór środków technicznych.

¹³⁰ Kamieniem milowym dla rozwoju usług dla rolnictwa w Europie Środkowo-Wschodniej okazało się przystąpienie Polski do Unii Europejskiej. Już proces przedakcesyjny wymusił działania w kierunku poprawy jakości i efektywności produkcji rolniczej. Narzucone administracyjnie wymagania sanitarne i weterynaryjne, które były stopniowo wdrażane przed i po akcesji nie byłyby w wielu przypadkach możliwe do spełnienia bez pomocy usługodawców. Dodatkowo, dążenie do spełnienia tych wymagań było związane z otwarciem rynku UE-15 na produkty z państw wstępujących do Unii Europejskiej, które, aby skutecznie konkurować, musiały cieszyć się zaufaniem wynikającym z ich właściwej jakości, zgodnej z szeroko rozumianymi (nie tylko żywieniowymi, ale także innymi, mieszczącymi się w zakresie teorii rozwoju zrównoważonego) potrzebami konsumentów.

tuczonalne. Po pierwsze, zapotrzebowanie na usługi wynika już nie tylko z potencjału maszynowego gospodarstw i wielkości oraz struktury produkcji rolniczej. Równie ważnym elementem kształtującym to zapotrzebowanie stały się uwarunkowane instytucjonalnie procesy dostosowawcze związane z akcesją Polski do Unii Europejskiej (a więc dążenie nie tylko do większej efektywności, ale również do zrównoważania procesów produkcyjnych). Oczywiście, nie zawsze oznacza to wprost ukierunkowanie na zrównoważony rozwój lub tzw. europejski model rolnictwa (a te odstępstwa, np. nieracjonalne środowiskowo zwiększanie nawożenia mineralnego lub użycia pestycydów i herbicydów wpisują się w szerszą dyskusję, dotyczącą założeń i realizacji Wspólnej Polityki Rolnej). Dla zapotrzebowania na usługi, ale również dla możliwości ich zaspokojenia ważne są środki finansowe, pochodzące z programów pomocowych UE. Z jednej strony ułatwiają one optymalizację procesu produkcji rolniczej, a z drugiej – wspomagają rozbudowę potencjału technicznego i kapitału ludzkiego po stronie usługodawców.

Pozostaje również aktualny, przedstawiony przez Cieślę, Kowalską-Grudzień i Kruczek-Patko (1987), podział czynników kształtujących popyt na usługi produkcyjne w zależności od przyjętego kryterium klasyfikacyjnego. Wyróżnili oni:

- czynniki obiektywne (m.in. ceny i podaż usług oraz cechy ekonomiczne gospodarstwa, wyrażające się przez zasoby takie jak: siła robocza, struktura i sposób użytkowania ziemi, maszyny, urządzenia i narzędzia rolnicze, stan budynków oraz budowli gospodarczych, wielkość produkcji i dochodów, stopień wielokierunkowości lub specjalizacji gospodarstwa) i subiektywne (np. stopień skłonności do korzystania z usług zamiast angażowania własnych technicznych środków produkcji)¹³¹
- czynniki ekonomiczne (ceny usług i substytutów usług, dochody gospodarstwa) i pozaeconomiczne (np. odległość gospodarstwa od podmiotu świadczącego usługę)
- czynniki wewnętrzne z punktu widzenia gospodarstwa (wyposażenie gospodarstwa w czynniki produkcji, intensywność i kierunek prowadzonej produkcji itp.) i zewnętrzne (ceny i dostępna podaż usług, lokalizacja jednostek usługowych).

Do tego podziału należałoby jednak dodać czynniki instytucjonalne, kulturowe i przyrodnicze, przy czym trzeba zaznaczyć, że w swej istocie oddziałują one (podobnie jak w latach 80. XX wieku) na każdą z wymienionych wyżej grup czynników, a różnica może dotyczyć jedynie siły i kierunku ich oddziaływania: pozytywnego lub negatywnego.

Produkcja rolnicza powstaje jako wynik zastosowania trzech czynników produkcji: pracy, ziemi i kapitału, pomiędzy którymi w określonych granicach występuje zjawisko

¹³¹ Do podstawowych czynników determinujących zapotrzebowanie gospodarstw rolnych na usługi należą wielkość i skala produkcji rolnej, uzależnione przede wszystkim od wolumenu i struktury posiadanych zasobów czynników produkcji oraz profilu produkcji. Iwan i Mogilnicki (1985) oraz Zalewski (1987) zwracają uwagę na większą zależność popytu na usługi produkcyjne od czynników produkcyjnych i ekonomiczno-społecznych, a mniejszą od dochodów. Zalewski (1987) podaje, że: *Rynek usług produkcyjnych dla rolnictwa jest częścią poszczególnych rynków branżowych, a w sensie sumarycznym jest elementem komplementarnym i substytucyjnym rynku wiejskiego. Jego skomplikowana struktura i specyfika wynika ze swoistych cech technicznych, ekonomicznych, wysokiego stopnia dekoncentracji oraz organizacji w zakresie poszczególnych rodzajów usług.*

substytucji¹³². Substytucja może zachodzić także pomiędzy elementami składowymi danego czynnika produkcji, czego przykładem jest zastępowanie prac wykonywanych własnym sprzętem rolniczym świadczeniem usługowym. Uogólniając, określony rezultat produkcyjny gospodarstwo może osiągnąć przy różnej kombinacji czynników produkcji i elementów składowych tych czynników, która to kombinacja determinowana jest poziomem cen poszczególnych nakładów, wynikającym z obfitości zasobów właściwych czynników produkcji i ich elementów składowych. Duże zasoby siły roboczej przy niedoborze kapitału sprzyjają przede wszystkim wykorzystaniu czynnika produkcji występującego w obfitości, a więc pracy. Nakłady ponoszone na kapitał, w tym zakup usług, są w tych warunkach mniejsze i często ograniczają się do zabiegów podnoszących wydajność ziemi (np. nawożenie i usługi chemizacyjne). Zmniejszanie zasobów pracy w gospodarstwach i wzrost ich kosztów, wobec konieczności dalszego wzrostu produkcji rolniczej, pociąga za sobą wzrost znaczenia nakładów kapitałowych, szczególnie umożliwiających poprawę wydajności pracy, np. uzbrojenia siły roboczej w maszyny i urządzenia rolnicze. Wzrost wyposażenia gospodarstwa w środki trwałe zwiększa natomiast zapotrzebowanie na usługi produkcyjne związane z tworzeniem, użytkowaniem i zastosowaniem tych środków w produkcji (np. usługi remontowe, naprawcze i konserwacyjne)¹³³. Równocześnie wprowadzenie do produkcji części nakładów kapitałowych w formie usług, a nie własnych środków gospodarstwa, prowadzi do zmniejszenia kosztów produkcji, co jest zgodne z dążeniem do uzyskania efektu korzyści skali produkcji i poprawy efektów ekonomicznych gospodarowania¹³⁴.

Nasilanie się popytu na usługi produkcyjne jest też związane z procesem upraszczania produkcji i pogłębiania specjalizacji gospodarstw rolnych¹³⁵. Po pierwsze, gospodarstwa takie zużywają więcej przemysłowych środków produkcji, co zwiększa zapotrzebowanie na usługi produkcyjne związane głównie z ich przemieszczaniem i użyciem (usługi transportowe i rolnicze). Po drugie, ukształtowanie profilu produkcyjnego gospodarstwa wymaga realizacji inwestycji budowlanych, co pociąga za sobą wzrost zapotrzebowania na usługi budowlane, remontowo-modernizacyjne, instalacyjno-montażowe itp. Po trzecie, rośnie w takich podmiotach popyt na usługi specjalistyczne związane z profilem produkcji (np. usługi weterynaryjne lub usługi w zakresie montażu urządzeń do mechanizacji produkcji zwierzęcej), usługi dotyczące wypożyczenia maszyn rolniczych, usługi remontowo-naprawcze i konserwacyjne, a z racji większego stopnia towarowości produkcji także usługi transportowe. Ponadto, wyższa towarowość produkcji rolniczej zapewnia wyższe przychody, które mogą być przeznaczone m.in. na zakup usług produkcyjnych. Należy przy tym zauważyć, że większa skala gospodarstwa i produkcji ułatwia organizację obsłu-

¹³² Niektóre źródła (np. Marks-Bielska, Babuchowska, 2015) obok tych czynników produkcji podają także przedsiębiorczość lub kapitał ludzki.

¹³³ Ujawnia się tu zjawisko komplementarności nakładów, obserwowane również w sytuacji, gdy rosnące w celu zwiększenia wydajności ziemi zużycie nawozów i środków ochrony roślin wzmagają zapotrzebowanie na prace związane z ich stosowaniem (wykonywane we własnym zakresie lub usługowo).

¹³⁴ Por. Cieśla, Kowalska-Grudzień, Kruczek-Patko (1987), Zalewski (1987).

¹³⁵ Wynika to m.in. z badań Dąbrowskiego (1977).

gi produkcyjnej i zwiększa jej opłacalność, zarówno dla usługobiorcy, co stymuluje popyt, jak i dla usługodawcy, co prowadzi do rozwoju podaży usług¹³⁶. Takie ujęcie było charakterystyczne przede wszystkim dla tradycyjnego modelu rolnictwa, lecz jest w dużej części nadal aktualne. Sadowski (2012) wskazuje, że prowadzenie efektywnej ekonomicznie i uwzględniającej dbałość o środowisko produkcji rolnej jest łatwiejsze w gospodarstwach dysponujących odpowiednio dużym potencjałem produkcyjnym. Żmija (2016) dowodzi, że mała powierzchnia gospodarstwa uniemożliwia efektywne wykorzystanie kapitału rzeczowego. W tym kontekście ujawnia się ponownie korzystne oddziaływanie usług. Mogą one substytuować część własnego potencjału produkcyjnego gospodarstw oraz zwiększać efektywność i racjonalność wykorzystania kapitału rzeczowego. Rozwój usług jest więc z jednej strony skutkiem siły ekonomicznej gospodarstw, a z drugiej stymuluje rozwój gospodarstw słabszych ekonomicznie.

Poza jakością i dostępnością usług, decyzje rolników o zakupie usług produkcyjnych w dużej mierze determinują ceny tych usług oraz relacje między cenami określonych usług a cenami produktów rolnych wytworzonych przy ich użyciu (Śniegowska, 1981).

Tomczak (1981) wskazał trzy warunki, w których zwiększa się skłonność rolników do korzystania z usług:

- niemożność wykonania przez rolnika określonych czynności wyłącznie w oparciu o środki własne
- możliwość takiego obniżenia kosztów produkcji lub wzrostu ekonomicznych efektów produkcji, które z odpowiednią nadwyżką wyrówna koszt skorzystania z usług
- możliwość wykorzystania poza gospodarstwem uwolnionej, dzięki skorzystaniu z usług, siły roboczej lub innych środków w sposób zapewniający odpowiednią efektywność tego manewru.

W warunkach poakcesyjnych można do powyższych punktów dodać kolejny: konieczność spełnienia wymagań technologicznych, jakościowych i środowiskowych wynikającą z uwarunkowań instytucjonalnych (uczestnictwa i uregulowań dotyczących wspólnego europejskiego rynku)¹³⁷.

Warto rozważyć poszerzenie tego krótkiego katalogu o jeszcze jeden czynnik – nie zawsze konieczny, ale wspomagający – transfery środków finansowych do gospodarstw w ramach Wspólnej Polityki Rolnej i programów pomocowych Unii Europejskiej, które ułatwiają wprowadzanie zmian w technologii i organizacji produkcji, a także wspomagają rozwój potencjału usługodawców.

Należy jednak zaznaczyć, że te transfery mogą powodować także zmniejszenie poziomu korzystania z usług produkcyjnych. Rozbudowa i unowocześnienie wyposażenia technicznego gospodarstw rolnych może powodować, że będą one mniej skłonne do zakupu usług, ponieważ maszyny i narzędzia zakupione dzięki dofinansowaniu pozwalają

¹³⁶ Por. Szczurówna (1981), Cieśla, Kowalska-Grudzień, Kruczek-Patko (1987), Zalewski (1987).

¹³⁷ Zob. Józwiak (2012).

im na samodzielne wykonywanie prac (np. polowych). Priorytetem będzie bowiem wtedy możliwie pełne wykorzystanie posiadanego potencjału technicznego. Rozwijanie własnego wyposażenia może także skutkować pojawieniem się możliwości świadczenia usług (gospodarstwo z usługobiorcy staje się usługodawcą). Jednak, o ile w państwach Europy Zachodniej dość łatwo jest oszacować zmiany wolumenu i struktury świadczonych w ten sposób usług, to w Polsce oraz innych krajach byłego obozu socjalistycznego takie usługi często nie są w żaden sposób ewidencjonowane. Znikają więc z oficjalnych statystyk i ukrywają się w szarej strefie gospodarki.

Poziom podaży usług określają między innymi ilościowe i jakościowe rozmiary zatrudnienia w usługach oraz baza materialno-techniczna usług. Rozmiary zatrudnienia odgrywają szczególną rolę w tych rodzajach działalności usługowej, które charakteryzują się znacznym wykorzystaniem pracy ludzkiej lub wymagają określonych kwalifikacji (np. usługi remontowo-naprawcze, instalacyjno-montażowe). Bazę materialno-techniczną stanowi natomiast sieć usługowa i jej wyposażenie, tj. ogół składników majątku trwałego w postaci budynków i budowli, maszyn, urządzeń, narzędzi, środków transportowych itp., służących działalności usługowej (Cieśla, Kowalska-Grudzień, Kruczek-Patko, 1987). Styś, Olearnik i Kurczyńska (1980) wskazują, że wzrost podaży usług produkcyjnych stymuluje: rozwój bazy materialno-technicznej, wdrażanie postępu technicznego w działalności usługowej oraz sprawny system zarządzania (organizacji, planowania, koordynacji) działalnością usługową. Oczywiście, ze względu na wejście na rynek usług dla rolnictwa dużych podmiotów gospodarczych, często działających w skali międzynarodowej, te ograniczenia dotyczące rozmiarów zatrudnienia w usługach oraz bazy materialno-technicznej usług przestały mieć w wielu przypadkach dominujące znaczenie, natomiast podstawową barierą rozwoju usług stał się popyt, ograniczony (lub stymulowany) oddziaływaniem czynników ekonomicznych lub instytucjonalnych. Ten popyt jest obecnie podstawowym czynnikiem decydującym o rozmieszczeniu podmiotów w sieci usługowej. Z jednej strony istotne są rozmiary efektywnego, a więc znajdującego odzwierciedlenie w sile nabywczej, popytu na usługi, a także jego struktura i częstotliwość. Z drugiej strony, z punktu widzenia rozwoju rynku usług równie ważny jest popyt potencjalny, który w przypadku zaistnienia odpowiednich warunków, może stać się popytem efektywnym (por. Cieśla, Kowalska-Grudzień, Kruczek-Patko, 1987, za: Liczkowski, 1976).

Zmiany dotyczące gospodarowania na obszarach wiejskich po roku 1989, zintensyfikowane po 2004 roku, potwierdziły słuszność poglądów Tomczaka (1981), który uważał, że dużym zainteresowaniem producentów rolnych cieszą się usługi eliminujące niedobory określonych czynników produkcji w gospodarstwach (zwłaszcza jeśli towarzyszy im fachowe doradztwo), przyczyniające się zarazem do modernizacji procesu produkcyjnego. Tomczak (1981) postulował także działania dostosowujące podaż usług do zapotrzebowania na usługi oraz to, że aparat usługowy powinien wykazywać się zdolnością wykonywania świadczeń w pełni dostosowanych do wymagań nabywców pod względem rodzajowym, czasowym, jakościowym i przestrzennym. Uważał, że konieczne jest

ciągłe doskonalenie rozwiązań technicznych i instytucjonalno-organizacyjnych, stosowanych w dziedzinie usług produkcyjnych dla rolnictwa. Urynkowienie wymiany gospodarczej pozwoliło na realizację tego postulat, chociaż w sposób odmienny niż przewidywany w czasie jego formułowania. Już nie podmioty spółdzielcze i państwowe, ale sektor prywatny dostosowywał się do zapotrzebowania na usługi, ponadto przez współdziałanie w edukacji i wdrażaniu nowych przepisów i norm dotyczących produkcji rolniczej, kreował popyt na usługi w kolejnych okresach.

4.5. Wspólna Polityka Rolna a rozwój usług produkcyjnych w rolnictwie

Rolnictwo jest pierwotnym działem gospodarki narodowej, występującym we wszystkich systemach ekonomicznych oraz politycznych (Kowalczyk, Sobiecki, 2011) i pomimo zmniejszania się jego udziału w zatrudnieniu ogółem, jak również w tworzeniu produktu krajowego brutto, odgrywa ono istotną rolę w gospodarce narodowej. Na zmniejszający się udział rolnictwa w gospodarce regionalnej i narodowej, ale nie na zmniejszającą się jego rolę w gospodarce zwracał uwagę Hunek (2001). Z tego punktu widzenia rolnictwo jako producent żywności pozostaje niezastępowalnym segmentem gospodarki narodowej. Widoczne jest to również w polityce rolnej, w której jak podaje A. Czyżewski (2007) oraz Czyżewski i Kułyk (2010) rolnictwa nie można pozbawić wsparcia finansowego i pozostawić tylko mechanizmowi rynkowemu. Konieczne jest korygowanie mechanizmu rynkowego dla właściwego opłacenia czynników zaangażowanych w procesie wytwórczym. Według Wilkina (2002) *wszystkie kraje stosują jakąś formę polityki rolnej, a rolnictwo jest nadal najważniejszym obiektem interwencjonizmu państwowego w gospodarce*. Konieczność interwencjonizmu we współczesnym rolnictwie wynika z wysokiego poziomu ryzyka związanego z działalnością rolniczą¹³⁸ oraz nieskuteczności zapobiegania temu ryzyku (Wigier, 2013, za: Stiglitz, 1987; Wilkin, 2002). Sobiecki (2015) podaje że: *w rolnictwie interwencjonizm polega na ingerencji w stosunki społeczno-ekonomiczne kształtowane przez mechanizm rynkowy, czego efektem ma być ograniczenie dominującej roli mechanizmu rynkowego w tym sektorze jako całości lub jego częściach*. Uważa także, że *interwencjonizm w rolnictwie jest trwałą cechą procesu gospodarczego, umożliwiającą wypełnianie przez rolnictwo wszystkich swoich funkcji – produkcyjno-wyżywieniowej, ekonomicznej, ekologicznej, społecznej i kulturowej*.

Akcesja Polski oraz pozostałych krajów z Europy Środkowo-Wschodniej do Unii Europejskiej spowodowała, że rolnictwo tych państw po pierwsze mogło zacząć uczestniczyć

¹³⁸ Zagadnienie ryzyka w działalności rolniczej zostało omówione m.in. w pracach: Hamulczuk, Rembisz (2008), Majewski i in. (2008), Stępień, Śmigła (2012), Rembisz, Sielska (2013), Bojar i in. (2014).

w Jednolitym Rynku Europejskim (JRE), co wiązało się między innymi z koniecznością konkutowania z pozostałymi państwami członkowskimi, a po drugie zostało włączone w system Wspólnej Polityki Rolnej (WPR) i innych polityk wspólnotowych (por. Dzun, Józwiak, 2008; Poczta, 2008, 2010b; Tomczak, 2009; Czubał, Sadowski, 2010; Urban, Szczepaniak, 2010; Pawlak, Poczta, 2011; Czubał, 2013; Ziętaara, 2014). Jak zauważa Stańko (2008a, 2008b), zasadniczo zmieniło to *warunki finansowania rolnictwa i jego otoczenia. Zwiększyły się także możliwości zewnętrznego finansowania tej sfery gospodarki*. Już w okresie przedakcesyjnym jako instrument pomocy dla krajów kandydujących powstał program SAPARD¹³⁹, a następnie po akcesji można korzystać ze środków finansowych pochodzących z PROW w kolejnych perspektywach finansowych Unii Europejskiej.

Pomoc udzielana w ramach programu SAPARD skierowana była do rolników oraz przedsiębiorstw przemysłu rolno-spożywczego, ale zakres jego oddziaływania obejmował szeroko pojęte obszary wiejskie, zatrudnienie na wsi, a także całą sferę gospodarki powiązanej z rolnictwem (Czubał, 2013). Program SAPARD miał na celu poprawę ekonomicznej konkurencyjności polskiego sektora rolno-spożywczego na rynku krajowym i międzynarodowym, jego dostosowanie do standardów *acquis communautaire* w zakresie jakości, higieny i bezpieczeństwa żywności oraz ochrony środowiska, a także stymulowanie wielofunkcyjnego rozwoju obszarów wiejskich przez wspieranie rozwoju infrastruktury technicznej oraz tworzenie warunków do podejmowania pozarolniczej działalności gospodarczej na wsi. Uznano, że *pomoc może być przyznana tylko gospodarstwom żywołnym, tj. takim, które z racji obecnego potencjału ekonomicznego mogą podjąć inwestycję o zakresie pozwalającym na osiągnięcie standardów jakościowych, higieny, warunków utrzymania zwierząt i ochrony środowiska na poziomie wymogów UE i dzięki temu kontynuować rentowną działalność rolniczą w skali zgodnej z posiadanymi użytkami rolnymi oraz potrzebami rynku* (SAPARD 2004). Dlatego też najważniejszym działaniem związanym z gospodarstwami rolnymi, a szczególnie ich modernizacją było działanie 2: „Inwestycje w gospodarstwach rolnych”, które z pewnością przyczyniło się do przyspieszenia przemian strukturalnych rolnictwa. W związku z akcesją do Unii Europejskiej wiele gospodarstw rolnych zostało zmuszonych do dostosowania metod produkcji do wymogów UE, a tym samym do przeprowadzenia w nich kosztownych inwestycji modernizacyjnych. Ze względu na ograniczone zasoby własne nie byłoby możliwe zrealizowanie podjętych inwestycji, gdyby nie dofinansowanie ze środków UE¹⁴⁰. Według Czubaka (2013) *część inwestycji związanych*

¹³⁹ Specjalny Przedakcesyjny Program na Rzecz Rolnictwa i Rozwoju Obszarów Wiejskich SAPARD (ang. Special Accession Programme for Agriculture and Rural Development). Według Hellera (2009) program SAPARD był klasyczną formą bezpośredniej interwencji państwa w sferze rolnictwa i obszarów wiejskich. Uczestnikami programu były: Bułgaria, Czechy, Estonia, Litwa, Łotwa, Polska, Rumunia, Słowacja, Słowenia i Węgry. Nie uczestniczyły w nim Cypr i Malta. W dniu akcesji 1 maja 2004 roku zakończyła się faza tworzenia programu, czyli przyjmowania projektów do programu we wszystkich państwach poza Bułgarią i Rumunią, natomiast nie zakończyła się faza realizacji zatwierdzonych projektów, ich finansowania i rozliczania (Rowiński, 2005).

¹⁴⁰ Np. w ramach PROW 2004-2006 celem działania 6 „Dostosowanie gospodarstw rolnych do standardów Unii Europejskiej” było ułatwienie dostosowań gospodarstw rolnych do standardów UE w dziedzinie ochrony środowiska, zdrowia publicznego, zdrowia zwierząt i dobrostanu zwierząt (Program Rozwoju... 2004).

z wypełnieniem wszystkich standardów produkcji nie przekładała się na wyniki produkcyjne i ekonomiczne, dlatego nie miała mikroekonomicznego uzasadnienia, a jak podkreśla Zegar (2012) – realizacja działań Wspólnej Polityki Rolnej miała przyczynić się do zwiększenia dochodów rolniczych. Wsparcie rolnictwa funduszami publicznymi zarówno pochodzącymi z UE (przede wszystkim dzięki płatnościom bezpośrednim), jak i krajowymi przyczyniło się do poprawy sytuacji dochodowej rolników¹⁴¹ (Kowalski, Rembisz, 2010; Krzyżanowski, 2015; Kulawik, 2015).

Reforma Wspólnej Polityki Rolnej z 2003 roku zasadniczo zmieniła sposób wsparcia rolnictwa w krajach Unii Europejskiej. Większość dotychczasowych płatności bezpośrednich została zastąpiona tzw. Jednolitą Płatnością Obszarową (JPO), która jest oddzielona od struktury i wielkości produkcji¹⁴². Wsparcie dochodów rolniczych niezależne od produkcji (*decoupled income support*) wraz z programami usług publicznych zaliczane jest do tzw. zielonej skrzynki (*green box*), a więc instrumentów wsparcia wewnętrznego sektora rolnego, które nie mają wpływu na zniekształcenia w handlu zagranicznym lub zakłócają go w niewielkim stopniu i w związku z tym nie podlegają redukcji, zgodnie z zobowiązaniami wynikającymi z członkostwa w Światowej Organizacji Handlu (WTO) (Guba, 2006; Hagemeyer, Michałek, 2006; Czyżewski, Poczta-Wajda, 2011; Pawlak 2013). Beneficjenci dopłat bezpośrednich zostali zobowiązani do spełnienia wymogów wzajemnej zgodności, czyli tzw. *cross-compliance*, które uzależniają dopłaty bezpośrednie dla rolników od spełnienia wymogów dotyczących zasad dobrej kultury rolnej zgodnej z ochroną środowiska oraz wymogów podstawowych, dotyczących ochrony środowiska naturalnego, a także identyfikacji i rejestracji zwierząt (obszar A), następnie zdrowia publicznego, zdrowia zwierząt i zdrowotności roślin (obszar B) oraz dobrostanu zwierząt (obszar C). W państwach UE-15 system *cross-compliance* wdrażany był stopniowo w latach 2005, 2006 i 2007, natomiast nowe państwa członkowskie wprowadzały system w trzech etapach: obszar A został wdrożony od 1 stycznia 2009 roku, obszar B od 2011 roku, a obszar C od 2013 roku (Rozporządzenie Rady (WE) nr 1782/2003; Food safety... 2005; Wymogi wzajemnej... 2010).

Od momentu akcesji do Unii Europejskiej rolnictwo w nowych krajach członkowskich objęte jest Wspólną Polityką Rolną i tym samym może korzystać ze wsparcia w ramach PROW¹⁴³. Ważne jest, aby w kolejnych perspektywach finansowych utrzymana została

¹⁴¹ Kulawik (2015) podaje, że w Polsce w ostatnich latach dopłaty bezpośrednie (I filar) oraz wsparcie pozostałe (II filar) stanowią 60-65% dochodu pieniężnego wytworzonego w rolnictwie. Stare kraje UE zdecydowanie preferują przy tym wyższe dopłaty, natomiast w nowych krajach obserwowano wyraźniejsze zrównoważenie struktury wsparcia.

¹⁴² W Unii Europejskiej występują dwa modele płatności bezpośrednich: system płatności jednolitej SPS (Single Payment Scheme), który obowiązuje w krajach UE-15 oraz na Malcie i w Słowenii. Ten system zastąpił większość płatności specyficznych dla poszczególnych rodzajów produkcji rolnej. W nowych państwach członkowskich UE (poza Maltą i Słowenią) obowiązuje system jednolitej płatności obszarowej SAPS (Single Area Payment Scheme), który jest uproszczoną formą systemu płatności bezpośrednich (Żmija, 2011). System SPS obowiązuje także w Chorwacji, przyjętej do UE w 2013 roku.

¹⁴³ Po akcesji do UE kontynuacją programu SAPARD był Sektorowy Program Operacyjny „Restrukturyzacja i modernizacja sektora żywnościowego oraz rozwój obszarów wiejskich 2004-2006 (SPO „Rolnictwo”) (Czubak, 2012).

ciągłość działań polityki rolnej, gdyż – jak zauważa Czubak (2013) – *przemiany agrarne w rolnictwie, wzmocnienie ekonomiczne gospodarstw rolnych wraz z koncentracją produkcyjną wokół silnie konkurencyjnych towarowych gospodarstw rolnych, zrównanie poziomu życia na wsi i wzrost konkurencyjności całego sektora rolnego są zadaniem wieloletnim i mają charakter pokoleniowy*. Nadal ważną kwestią pozostało zharmonizowanie standardów produkcji rolnej z wymogami *cross-compliance*, a także ochrona środowiska naturalnego i naturalnych zasobów przyrodniczych. Środki finansowe Unii Europejskiej, które wsparły inwestycje w rolnictwie, szczególnie w pierwszym okresie członkostwa w UE przyczyniły się do przyspieszenia rozwoju rolnictwa i obszarów wiejskich w krajach Euro-py Środkowo-Wschodniej (por. Bułkowska i in., 2008; Wigier, 2008).

W związku z powszechnym przyjęciem paradygmatu zrównoważonego rozwoju, coraz częściej zwraca się uwagę na fakt, że rolnictwo realizuje cele nie tylko związane z produkcją żywności (funkcja produkcyjna rolnictwa), ale także te, które są związane z nowymi funkcjami rolnictwa i rozwojem obszarów wiejskich (funkcje pozaprodukcyjne), tworzące fundament rozwoju wielofunkcyjnego i zrównoważonego, czyli uwzględniającego kryteria ekonomiczne, społeczne i środowiskowe (Guba, Piskorz, 2002; Zegar, 2005, 2013; Kłodziński, 2006; Bajek i in., 2007; Sobiecki, 2007; Roszkowska-Mądra, 2009; Kowalski i in., 2010; Poczta, 2010a; Wilkin, 2010; Kowalczyk, Sobiecki, 2011; Sadowski, 2012; Niedzielski, 2015). Koncepcje zrównoważenia oraz wielofunkcyjności wsi i rolnictwa są fundamentem WPR (Kulawik, 2015). Dlatego też finansowane są m. in. działania związane ze świadczeniem usług w rolnictwie¹⁴⁴. Poza tym, na wzrost poziomu korzystania z usług oddziałuje, uzyskiwane w znacznej mierze dzięki środkom pochodzącym z WPR, zwiększenie potencjału technicznego gospodarstw i ich unowocześnianie. Pomimo krytyki niektórych form finansowania (np. płatności obszarowych), w zasadzie każda forma dofinansowania gospodarstw przekłada się w jakiś sposób na zwiększenie wolumenu

¹⁴⁴ W latach 2007-2013 w ramach osi 3 „Jakość życia na obszarach wiejskich i różnicowanie gospodarki wiejskiej” realizowane były dwa działania, dotyczące wsparcia dla tworzenia i rozwoju działalności pozarolniczej w zakresie m.in. usług dla gospodarstw rolnych: działanie 3.1.1 „Różnicowanie w kierunku działalności nierolniczej” i działanie 3.1.2 „Tworzenie i rozwój mikroprzedsiębiorstw”. W perspektywie finansowej na lata 2014-2020 w ramach działania 8.2.6 (M06) „Rozwój gospodarstw i działalności gospodarczej” występuje działanie 8.2.6.3.5 „Rozwój przedsiębiorczości – rozwój usług rolniczych”, w ramach którego w poddziałaniu „Wsparcie inwestycji w tworzenie i rozwój działalności pozarolniczej” można ubiegać się o środki na wsparcie inwestycji dotyczących działalności polegającej na świadczeniu usług rolniczych. Wspierane są te operacje, które w najwyższym stopniu przyczynią się do poprawy dostępności oferty nowoczesnych usług rolniczych dla małych gospodarstw oraz do realizacji priorytetów horyzontalnych UE. W związku z tym zastosowane zostały preferencje dla operacji, które przyczyniają się do realizacji priorytetów Unii Europejskiej:

- innowacyjności przez uruchomienie nowych usług lub zmianę technologii oferowanych usług, z wykorzystaniem nowych maszyn i urządzeń, które dotychczas nie były stosowane u danego usługodawcy;
- przeciwdziałania zmianom klimatu przez wykonywanie usług za pomocą technologii, maszyn, urządzeń i sprzętu, ograniczających niekorzystne oddziaływanie na środowisko naturalne, natomiast w organizacji wykonywania usług zastosowane będą rozwiązania służące oszczędności zasobów, energii, wody i prowadzeniu działalności w sposób niskoemisyjny.

Pomoc udzielana jest podmiotom, które nie korzystały ze wsparcia w ramach działań: „Różnicowanie w kierunku działalności nierolniczej” lub „Tworzenie i rozwój mikroprzedsiębiorstw” objętych PROW 2007-2013, a inwestycje realizowane są w powiatach o wysokim rozdrobnieniu agrarnym (Program Rozwoju... 2014).

środków posiadanych przez rolników. Dlatego równie ważne jak samo dofinansowanie jest kształtowanie świadomości właścicieli gospodarstw, tak aby ich decyzje dotyczące alokacji tych środków mieściły się w ramach koncepcji rolnictwa zrównoważonego i tzw. europejskiego modelu rolnictwa. Jak wykazuje m.in. A. Czyżewski (2013a), alternatywna ścieżka rozwoju rolnictwa industrialnego nie jest właściwa, gdyż w dłuższym czasie nie umożliwi realizacji celów ekonomicznych, społecznych i środowiskowych¹⁴⁵.

Istnieje co najmniej kilka argumentów potwierdzających tezę, że spełnianie postulatów rolnictwa zrównoważonego będzie trudniejsze, jeżeli gospodarstwa nie będą korzystały z potencjału i wiedzy usługodawców. Po pierwsze, w długim okresie nie jest racjonalne i uzasadnione ekonomicznie dalsze eksploatowanie, często już przestarzałych i zużytych maszyn rolniczych, zwłaszcza w sytuacji, kiedy usługa świadczona przy użyciu nowocześniejszego i bardziej wydajnego sprzętu jest nie tylko tańsza, ale pozwala na uzyskanie lepszych efektów produkcyjnych, środowiskowych i społecznych¹⁴⁶. Po drugie, poprawa jakości własnego parku technicznego (np. przez zakup nowszych, bardziej wydajnych ciągników i maszyn rolniczych) i innych środków trwałych (np. budynków inwentarskich i ich wyposażenia), chociaż może obniżyć poziom korzystania z usług bezpośrednio produkcyjnych, to jednak nie może się odbywać bez pomocy podmiotów świadczących inne usługi (chociażby w kwestii serwisowania zaawansowanych technicznie maszyn i urządzeń). Po trzecie, konieczność spełniania reżimów technologicznych produkcji wymusza korzystanie z pomocy specjalistycznych podmiotów usługowych (np. weterynaryjnych lub serwisowych). Po czwarte, ze względu na wiedzę i potencjał usługodawców usługi (nie tylko doradcze) są często nośnikiem innowacji, korzystnych ze względów środowiskowych, ekonomicznych i technologicznych.

Trzeba tutaj sięgnąć do podstaw, czyli do uzasadnienia istnienia WPR. Wilkin (2009) wymienia w tym zakresie następujące argumenty:

- bezpieczeństwo żywnościowe
- bezpieczna żywność

¹⁴⁵ Stępień, Smędzik-Ambroży i Guth (2017) podają, na przykładzie polskiego rolnictwa, że: 1) dzięki wsparciu otrzymanemu w ramach funduszy WPR zmniejsza się dysparytet dochodowy rolników względem dochodów uzyskiwanych w sektorach pozarolniczych; 2) największy wpływ na wzrost dochodów rolniczych mają jednolite płatności obszarowe, następnie subwencje dla dóbr publicznych i dopłaty do inwestycji; 3) wzrost relacji dochodów rolniczych do pozarolniczych dzięki wsparciu finansowanemu WPR w najmniejszym stopniu dotyczy najsłabszych ekonomicznie podmiotów, a w miarę wzrostu siły ekonomicznej gospodarstwa wpływ dotacji WPR na zbliżanie się do poziomu dochodu pozarolniczego był mocniejszy; 4) transfery finansowane w ramach WPR poprawiają ogólny poziom zrównoważenia ekonomicznego sektora rolnego, nie są jednak instrumentem służącym wyrównywaniu dochodów.

¹⁴⁶ Smędzik-Ambroży (2016) podaje, że *wybór sposobu prowadzenia działalności rolnej w sposób intensywny środowiskowo bądź z poszanowaniem środowiska przyrodniczego będzie wynikał z porównania alternatywnych kosztów i korzyści, jakie pociągają za sobą te dwa systemy gospodarowania rolniczego, a zatem wspólna polityka rolna powinna stworzyć warunki dla rekompensaty utraconych korzyści*. Można przypuszczać, że również korzystanie z usług, ułatwiając optymalizację nakładów może wspomagać reorientację gospodarstw w kierunku poszanowania środowiska przyrodniczego i ułatwiać osiąganie celów ekonomicznych bez zwiększania przyrodniczej uciążliwości produkcji rolniczej. Byłoby to tym bardziej pożądane, że odbywałoby się na drodze wzrostu racjonalności gospodarowania, a nie dzięki transferom finansowym z sektorów pozarolniczych.

- wielofunkcyjność rolnictwa
- niestabilność rynków
- zagrożenia globalne, w tym zmiany klimatyczne.

W zasadzie wszystkie z wymienionych punktów mogłyby stanowić podstawę do wzrostu znaczenia usług w rolnictwie, jako narzędzia pomagającego zwiększyć efektywność produkcji, zmniejszyć jej koszty środowiskowe i ułatwić ekonomiczne funkcjonowanie gospodarstw. Jednak, czy tak się dzieje i czy tak się będzie działo w przyszłości, zależy od doboru instrumentów WPR i ich właściwego wykorzystania. Jeżeli koncepcja rolnictwa zrównoważonego będzie umacniana w prawodawstwie i programach Unii Europejskiej, to poziom korzystania z usług w rolnictwie prawdopodobnie będzie nadal wzrastał. Jednak jeżeli instrumenty wsparcia rolnictwa, zwłaszcza w zakresie WPR, będą niewłaściwie dobrane, może się okazać, że rozwój usług zostanie zahamowany. Najważniejszą kwestią w tym zakresie jest zachowanie równowagi w określaniu ważności celów ekonomicznych, społecznych i środowiskowych. Wszelkie zakłócenia tej równowagi będą prowadziły do efektów niepożądanych, również w zakresie korzystania z usług. O ile regulacje mające na celu podnoszenie jakości i efektywności produkcji prawdopodobnie będą zachęcały kierowników gospodarstw rolnych do zakupu usług, to nadmierne ograniczenia produkcyjne i środowiskowe będą raczej ten rozwój ograniczały. Stępień i Czyżewski (2016) zwracają uwagę również na zagrożenia dla realizacji postulatów zrównoważenia, np. przez nadmierną ekspozycję ochrony gleb i wód, kosztem efektów produkcyjnych. Niewłaściwie dobrane (z punktu widzenia dążenia do zrównoważenia) programy WPR, prowadzą także w wielu przypadkach do przeinwestowania. Wobec względnej łatwości pozyskania środków finansowych, gospodarstwa kupują własne maszyny, które są potem w dużej mierze niewykorzystywane. Bardziej racjonalne byłoby w tym przypadku korzystanie z usług. Podobnie programy wspierające pracochłonne techniki wytwarzania (gospodarstwa ekologiczne, dopłaty rolno-środowiskowe) będą wstrzymywały procesy zrównoważenia, wywierając demotywuujący wpływ na dążenie do redukcji zatrudnienia.

Podsumowując powyższe rozważania można stwierdzić, że chociaż poszczególne działania WPR oddziałują w różny sposób na korzystanie z usług w rolnictwie, to dofinansowanie gospodarstw i właściwie dobrane regulacje (zwłaszcza w zakresie jakości i środowiska) stymulują rozwój usług w tym sektorze. Jednak jeżeli w zakresie ustalania celów szczegółowych instrumentów, sposobów działania i finansowania zostaną popełnione błędy, wtedy WPR może działać destrukcyjnie, zarówno na rozwój usług w rolnictwie, jak również na dążenie do zrównoważenia ekonomiczno-społeczno-środowiskowego. Jednocześnie trzeba wskazać, że podobnie jak każda długookresowa interwencja, działania WPR podtrzymują stan sztucznej równowagi (jakkolwiek słuszne byłyby uzasadniające je argumenty) i zakłócają naturalne (rynkowe) procesy dostosowawcze.

Nie jest jednak oczywiste, jak zmieniłaby się sytuacja w przypadku radykalnego obniżenia dofinansowania, likwidacji WPR i zmniejszenia stopnia ochrony rynku rolnego Unii Europejskiej (np. przez likwidację barier w handlu międzynarodowym). Pomimo

niewątpliwej słuszności argumentów krytycznych wobec modelu rolnictwa industrialnego, trzeba jednak pamiętać, że w określonych warunkach może ono być (przynajmniej krótko i średniookresowo) bardziej efektywne, co daje mu przewagę kosztową. Dlatego uwolnienie handlu międzynarodowego z krajami spoza Unii Europejskiej i ograniczenie dofinansowywania rolnictwa mogłoby doprowadzić do radykalnych zmian, pauperyzacji i powrotu do wcześniejszych stadiów rozwoju, zwłaszcza w tych państwach UE-28, które dopiero dążą do osiągnięcia standardów charakterystycznych dla krajów UE-15¹⁴⁷. Można przypuszczać, że wyraźnie zmalałaby wtedy rola usług, a w krajach dysponujących nadwyżkami zasobów pracy, substytuowano by te usługi pracą ludzką (opłacaną z konieczności znacznie poniżej dochodu parytetowego). Przy odpowiednio wysokim poziomie rozwoju gospodarczego, wiedzy i organizacji możliwa jest jednak również sytuacja, w której (pomimo braku wsparcia) po początkowym okresie spowolnienia lub cofnięcia rozwoju, gospodarstwa, poszukując bardziej racjonalnych sposobów alokacji dostępnych środków produkcji, ulegałyby procesom koncentracji lub (alternatywnie/komplementarnie) uzupełniały swój potencjał zakupem usług. W konsekwencji gospodarstwa, które przetrwałyby ten proces, osiągnęłyby efektywność produkcji i opłacalność działalności umożliwiające funkcjonowanie bez dofinansowania zewnętrznego lub przy znacznie ograniczonym poziomie tego dofinansowania¹⁴⁸. Mogłoby to, w sposób nieco brutalny, uwolnić rolnictwo od opisywanego przez B. Czyżewskiego (2017) „kieratu stopy wzrostu”, czyli zjawiska polegającego na tym, że do pewnego poziomu efektywności jej wzrost powoduje spadek dochodu rolniczego, a dopiero po przekroczeniu tego poziomu, wraz ze wzrostem produktywności wzrasta także dochód¹⁴⁹. Uciążliwość „kieratu” dotyka przede wszystkim małe i średnie gospodarstwa, charakteryzujące się niższą efektywnością, podczas gdy gospodarstwa największe działają zwykle na poziomie efektywności powyżej „progu kieratu”. W warunkach braku dopłat zewnętrznych, mogłaby więc nastąpić w pierwszej fazie polaryzacja na mniejsze gospodarstwa, których sytuacja ekonomiczna będzie się pogarszała z czasem i duże, które będą coraz bardziej dochodowe. W drugiej fazie następowaloby przejmowanie mniejszych gospodarstw przez większe, aż do osiągnięcia nowego stanu równowagi. Stymulatorami drugiej fazy mógłby być wzrost gospodarczy i popyt na pracę w sektorach pozarolniczych, wzrost mobilności ludności wiejskiej i poziomu jej wykształcenia oraz innych kompetencji zawodowych, migracje krajowe i zagraniczne oraz przemiany kulturowe na wsi. Taki kierunek zmian jest zbliżony do przemysłowego modelu rolnictwa, a więc prawdopodobnie jego oddziaływanie na poziom zrównoważenia procesów produkcji rolniczej i budowę zrównoważonego ładu na wsi byłby niekorzystny. Jednak alternatywą dla pauperyzacji mniejszych gospodarstw w pierwszej fazie może być także współpraca, polegająca na zespołowym działaniu (wspólne korzystanie z maszyn, grupy producenckie) lub racjonalizacja kosztów działalności dzięki redukcji zatrudnienia

¹⁴⁷ Por. Dunin-Wąsowicz (red.) (2016).

¹⁴⁸ Por. Woś (2003).

¹⁴⁹ Por. Wąs i Małażewska (2012).

i inwestycji przez wybór korzystania z usług. W tym przypadku dodatkowe korzyści (obniżka kosztów) mogłyby wynikać również ze wspólnego (w grupie gospodarstw) występowania w charakterze klientów podmiotu świadczącego usługi, zakupujących maszyny lub sprzedających produkty rolne. Dzięki takiej współpracy można by zachować wysoką efektywność, charakterystyczną dla gospodarstw wielkoobszarowych i rolnictwa przemysłowego a jednocześnie realizować cele rolnictwa zrównoważonego¹⁵⁰. Wzajemna współpraca mniejszych producentów rolnych mogłaby prowadzić do optymalizacji kosztów działalności i wzmocnić ich pozycję wobec przetwórców i pośredników w procesie podziału marży¹⁵¹, a równocześnie, nie powodując nadmiernej koncentracji własności, nie stawałaby w opozycji do założeń tzw. europejskiego modelu rolnictwa i nie prowadziłaby do nadmiernej ekspozycji celów produkcyjnych i ekonomicznych. Porównując modele rolnictwa funkcjonujące w Europie, Ameryce i Afryce można także przypuszczać, że wyznacznikiem sukcesu modelu łączącego wysoką efektywność i łądy: ekonomiczny, społeczny oraz środowiskowy może być zachowanie rozproszenia własności środków produkcji, zwłaszcza ziemi, a także odpowiednie regulacje prawne w tym zakresie. Nadmierna koncentracja własności powoduje bowiem podporządkowanie produkcji niemal wyłącznie interesom ekonomicznym właścicieli (często niezwiązanych społecznie, kulturowo i ekonomicznie z miejscowością/gminą, w której prowadzą produkcję) i zamiast wzbogacać, przyczyniają się do zubożenia środowiska lokalnego we wszystkich trzech wymiarach zrównoważenia¹⁵².

¹⁵⁰ Staniszewski (2016) zwraca uwagę na zagadnienie „efektywności środowiskowej”, która oznacza *produkcję większej wartości przy mniejszym oddziaływaniu na środowisko*. Opisuje także pojęcie zrównoważonej intensyfikacji oznaczającej *zwiększenie produkcji z takiego samego arealu, przy jednoczesnej redukcji negatywnego oddziaływania na środowisko i jednoczesnym wzroście wkładu do kapitału naturalnego i poszerzeniu strumienia usług środowiskowych*. Ma to stanowić o *braku konkurencyjności celów ochrony środowiska naturalnego i zwiększania intensywności produkcji rolnej*. Jako jedną z metod realizacji postulatów zrównoważonej intensyfikacji wskazuje *stymulowanie zmian rolniczych struktur wytwórczych, przez które rozumie się układ i wzajemne relacje wykorzystywanych w rolnictwie czynników wytwórczych oraz efektów ich wykorzystania*.

¹⁵¹ Europejski Komitet Regionów zauważa, że: *ceny produktów rolnych w Europie są coraz bardziej związane z najniższą ceną na rynku światowym oraz że europejscy rolnicy są w związku z tym poddawani coraz większej konkurencji, podczas gdy są zobowiązani przestrzegać ściślejszych norm środowiskowych i sanitarnych*. Podkreśla, także, że *wartość dodana pracy w produkcji rolnej została w dużej mierze przechwycona przez początkowe i końcowe ogniw łańcucha produkcji, gdyż pozycja producentów rolnych względem przemysłu rolnego i sieci sprzedaży detalicznej jest w wielu przypadkach zbyt słaba*. *Lepsze współdziałanie w obrębie łańcucha między sektorem rolnym, przemysłem rolno-spożywczym i sektorem komercyjnym powinno prowadzić do lepszego podziału marży* (Opinia 2017/C 342/02).

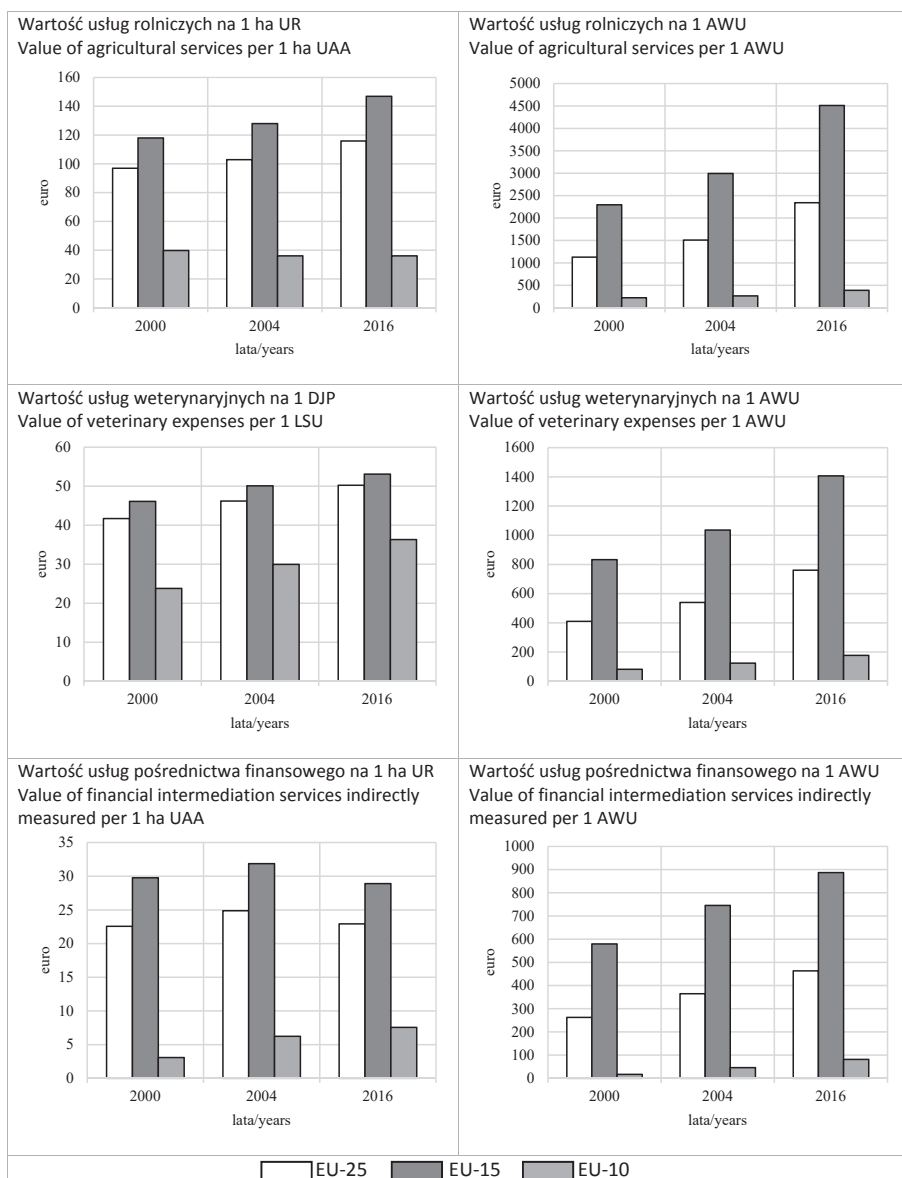
¹⁵² Europejski Komitet Ekonomiczno-Społeczny (EKES) dostrzega poważne niebezpieczeństwo wynikające z silnej koncentracji gruntów w rękach dużych inwestorów spoza sektora rolnictwa oraz dużych koncernów rolnych – także w niektórych regionach UE. Zjawisko to zderza się z europejskim modelem zrównoważonego, wielofunkcyjnego rolnictwa, którego istotną cechą są rodzinne gospodarstwa rolne, oraz zagraża realizacji celów zawartych w art. 39 i 191 Traktatu o Funkcjonowaniu Unii Europejskiej. Przeczy ono celowi daleko idącego rozproszenia własności w strukturze rolnictwa, prowadzi do nieodwracalnego zakłócenia struktury gospodarczej na wsi oraz do niepożądanego społecznie uprzemysłowienia rolnictwa. W związku z tym, EKES apeluje do państw członkowskich o takie pokierowanie polityką użytkowania gruntów, by w pełni wykorzystane zostały istniejące możliwości, takie jak podatki, subwencje oraz środki WPR, aby w całej UE zachować model rolnictwa oparty na gospodarstwach rodzinnych (Opinia EKES 2015/C 242/03).

5. USŁUGI PRODUKCYJNE W ROLNICTWIE PAŃSTW UNII EUROPEJSKIEJ – ANALIZA EMPIRYCZNA

5.1. Poziom korzystania i struktura rodzajowa usług produkcyjnych w rolnictwie

Zwiększanie stopnia korzystania z usług wraz z rozwojem gospodarczym jest prawidłowością, której istnienie nie budzi wątpliwości w długim, co najmniej kilkudziesięcioletnim okresie. W krótszej perspektywie czasowej może się zdarzyć, że oddziaływanie czynników zakłócających (regulacje instytucjonalne, kryzysy gospodarcze, niestabilność polityczna, wojny itd.) będzie hamowało lub nawet czasowo odwracało kierunek zmian sektorowych. Przyjęcie, ograniczonego dostępnością danych, stosunkowo krótkiego okresu analizy, wymusza uznanie *a priori* przywołanej na wstępie prawidłowości i skupienie się na próbie badań dotyczących przede wszystkim poziomu i struktury korzystania z usług produkcyjnych w rolnictwie. Jest to podejście uprawnione tym bardziej, że w okresie objętym badaniem wystąpiły dwa zdarzenia o charakterze szoku: pozytywnego dla rozwoju gospodarczego w roku 2004 w postaci rozszerzenia Unii Europejskiej i negatywnego, w postaci kryzysu na rynkach finansowych na przełomie 2007 i 2008 roku. Przez cały okres badania funkcjonowanie rolnictwa było kształtowane w znacznym stopniu przez oddziaływanie instytucjonalne Unii Europejskiej, zarówno w wymiarze techniczno-produkcyjnym, jak i ekonomiczno-finansowym. W tak złożonej sytuacji analiza wymyka się tradycyjnym mikroekonomicznym kryteriom oraz wyłącznie efektywnościowym zależnościom. Warto jednak podjąć próbę opisanie zmian poziomu korzystania z usług i – przynajmniej pośredniej – identyfikacji czynników, mających znaczenie dla kształtowania tych zjawisk.

Na rysunku 10 zaprezentowano zmiany wartości usług produkcyjnych: rolniczych (*Agr. Serv.*, związanych z produkcją roślinną), weterynaryjnych (*Vet. Serv.*, związanych z produkcją zwierzęcą) i pośrednictwa finansowego (*FISIM*, związanych z całą działalno-

Rys. 10. Zmiany wartości usług rolniczych, weterynaryjnych i pośrednictwa finansowego – średnio w UE-25, UE-15 i UE-10 w przeliczeniu na 1 ha UR lub 1 DJP oraz 1 AWU w latach 2000-2016 (euro, ceny stałe z 2016 roku)

Źródło: Opracowanie własne na podstawie: Economic accounts... (2017); Agriculture, forestry... (2013, 2016).

Fig. 10. Changes in value of agricultural services, veterinary expenses and financial intermediation services indirectly measured – means for EU-25, EU-15 and EU-10 per 1 ha UAA or 1 LSU and 1 AWU in the years 2000-2016 (Euro, Euro constant in 2016)

Source: the author's study based on: Economic accounts... (2017); Agriculture, forestry... (2013, 2016).

ścią rolniczą)¹⁵³ średnio w agregatach: UE-25, UE-15 i UE-10 w latach 2000-2016, w przeliczeniu na 1 ha UR (lub 1 DJP), 1 AWU, a na rysunku 11 na 1000 euro produkcji rolniczej. Przede wszystkim należy stwierdzić, że wartości dla wszystkich rodzajów usług, zaprezentowane na rysunku 10 były znacznie niższe w przypadku krajów agregatu UE-10¹⁵⁴. Pomimo relatywnie krótkiego okresu, łatwo zauważyć, że wszystkie pokazane wartości wzrastały, z wyjątkiem wartości usług rolniczych na 1 ha UR w UE-10 i usług pośrednictwa finansowego na 1 ha UR w UE-15. W przypadku usług rolniczych przeliczonych na 1 ha UR i na 1 AWU nastąpiło przyspieszenie wzrostu poziomu korzystania z usług w państwach UE-15 w roku 2004, czyli wtedy, kiedy nastąpiło rozszerzenie Unii Europejskiej o nowe państwa Europy Środkowo-Wschodniej. Kraje UE-10 w badanych latach odnotowywały przeciętnie zmniejszenie wartości tych usług na 1 ha UR, ale równocześnie wystąpił w nich wzrost wartości w przeliczeniu na 1 AWU (co przy względnie stałej lub nieznacznie malejącej wielkości zasobów ziemi należy wiązać głównie z racjonalizacją zatrudnienia w rolnictwie tych krajów). Zmiany w przypadku UE-10 zachodziły w zbliżonym tempie przez cały okres badania. Dla usług weterynaryjnych istotne przyspieszenie wzrostu wartości w roku 2004 można zaobserwować jedynie w przypadku UE-15 i tylko w przeliczeniu na 1 AWU. Wartość usług weterynaryjnych wzrastała systematycznie w przypadku UE-15 i UE-10 zarówno w przeliczeniu na 1 DJP, jak również na 1 AWU. W przypadku usług pośrednictwa finansowego, w agregacie UE-15 odnotowano wzrost wartości w przeliczeniu na 1 ha UR w latach 2000-2004 i spadek w latach 2004-2016. Odmiennie, w przypadku UE-10 zauważalne było systematyczne zwiększanie się wartości usług pośrednictwa finansowego na 1 ha UR w całym badanym okresie. Było to wynikiem nie tylko zwiększenia zakupów usług finansowych w UE-10, lecz również obniżania stóp procentowych w UE-15. Wartość tych usług na 1 AWU wzrastała względnie równomiernie przez cały okres badania zarówno w UE-15, jak i UE-10. Brak redukcji poziomu korzystania z tych usług w UE-15 po roku 2004 w przeliczeniu na 1 AWU należy tłumaczyć głównie zmniejszaniem się wielkości zatrudnienia w rolnictwie. Trzeba również wspomnieć o ograniczeniach dotyczących możliwości wnioskowania o przyczynach wartości i zmian poziomu korzystania z usług pośrednictwa finansowego. Zgodnie z metodyką badania, ich wartość mierzona jest na podstawie opłat pobieranych w sposób pośredni, wynikający z różnic oprocentowania kredytów i depozytów, a nie bezpośredni (np. jako prowizja), a w czasie badania wysokość stóp procentowych w UE-15 ulegała systematycznemu obniżeniu. Tym samym malała wartość świadczonych usług finansowych. Taki sposób obliczania jest powszechnie przyjęty w statystyce europejskiej, jednak pominięcie opłat i prowizji stawia pod znakiem zapytania analityczną użyteczność uzyskanych danych.

¹⁵³ Zob. definicję usług produkcyjnych w rolnictwie, rozdział 1.2.

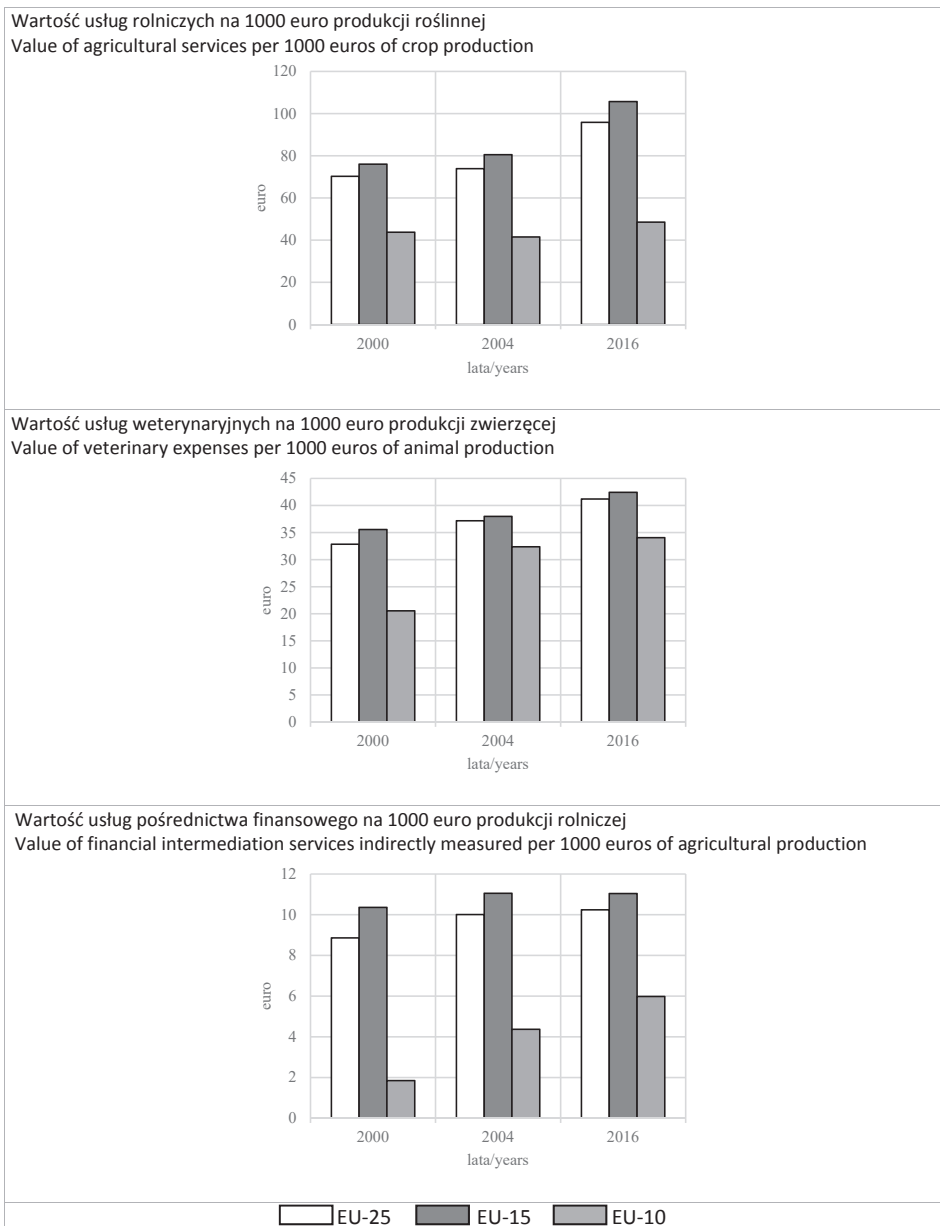
¹⁵⁴ Należy zaznaczyć, że oficjalne statystyki nie dają pełnego obrazu poziomu korzystania z usług rolniczych, zwłaszcza w krajach UE-10. Nie uwzględnia się w nich nieodpłatnej pomocy sąsiedzkiej oraz usług świadczonych przez rolników odpłatnie w społeczności lokalnej, a nierejestrowanych i nieewidencjonowanych jako pozarolnicza działalność gospodarza.

Poza sztucznym wyłączeniem znacznej części kosztów pozyskania kapitału, skupienie się wyłącznie na różnicach oprocentowania powoduje, że kraje w których powszechne było korzystanie z kredytów preferencyjnych uzyskiwały zaniżone wyniki, być może nieadekwatne do faktycznego stopnia korzystania z usług finansowych. Ponadto programy pomocowe, ułatwiające inwestowanie w gospodarstwach rolnych, mogły oddziaływać dwójako: zwiększać poziom korzystania z usług finansowych w sytuacji niedostatku kapitału własnego, wymaganego do współfinansowania inwestycji, lub zmniejszać ten poziom, jeżeli gospodarstwa posiadały wystarczający kapitał własny. Wówczas środki pomocowe wprost substytuowały kredyty, ponieważ gospodarstwa preferowały środki bezzwrotne zamiast zadłużenia.

Kolejnym badanym zagadnieniem była usługochłonność produkcji rolniczej, wyrażona wartością usług potrzebną do wytworzenia 1000 euro tej produkcji (rys. 11). W agregacie UE-15 wartości tego miernika dla usług rolniczych i weterynaryjnych wzrastały w całym badanym okresie. W UE-10 usługochłonność w zakresie usług rolniczych malała do roku 2004, a dopiero po akcesji państw wchodzących w skład tego agregatu do UE, wartość usług rolniczych na 1000 euro wytworzonej produkcji zaczęła wzrastać. Takiej zmiany nie zaobserwowano dla usług weterynaryjnych. W tym przypadku wartość usług w UE-10 wzrastała w całym badanym okresie, miało to związek z koniecznością dostosowania technologii i organizacji produkcji zwierzęcej do norm sanitarnych i jakościowych UE już w okresie przedakcesyjnym. Brak tak silnej presji dla produkcji roślinnej powodował, że gospodarstwa zwiększały nakłady na modernizację produkcji zwierzęcej, a do produkcji roślinnej wykorzystywano, w możliwie jak największym zakresie, posiadany potencjał maszynowy (często w dużym stopniu wyeksploatowany¹⁵⁵) i zasoby pracy (których nakłady były, i pomimo wyraźnej poprawy sytuacji w tym zakresie, często nadal są wielokrotnie wyższe niż w UE-15¹⁵⁶). W przypadku usług pośrednictwa finansowego na 1000 euro produkcji rolniczej, można zauważyć dwie odmienne tendencje. W UE-15 począwszy od roku 2004 wartość tych usług ustabilizowała się na względnie stałym poziomie, przy czym należy wspomnieć, że przedstawiony wykres nie uwzględnia zmian sytuacji między 2004 a 2016 rokiem. Jest to dość ważne, ponieważ w roku 2008 nastąpiło gwałtowne zmniejszenie poziomu korzystania z tych usług, związane jak można przypuszczać m.in. z tzw. kryzysem finansowym. W UE-10, pomimo oddziaływania tego kryzysu, wartość usług finansowych na jednostkę produkcji wzrastała dynamicznie w całym badanym okresie, co należy wiązać przed 2004 rokiem z programami przedakcesyjnymi, a od 2004 roku, z koniecznością pozyskiwania środków na wkład własny gospodarstw do inwestycji dofinansowywanych z poakcesyjnych programów pomocowych i strukturalnych UE. Większość autorów uważa, że wzrost udziału usług w ogólnych nakładach czynników produk-

¹⁵⁵ Kukuła (2014) podaje na przykładzie Polski, że *wyposażenie polskiego rolnictwa w maszyny i urządzenia rolnicze jest przestrzennie zróżnicowane, wynika to m.in. z zaszczości historycznych*. Można z dużym prawdopodobieństwem uznać, że to stwierdzenie jest właściwe również dla pozostałych badanych państw.

¹⁵⁶ Zob. M. Kołodziejczak (2015), W. Kołodziejczak (2016).

Rys. 11. Zmiany wartości usług rolniczych, weterynaryjnych i pośrednictwa finansowego na 1000 euro produkcji – średnio w UE-25, UE-15 i UE-10 w latach 2000-2016 (euro, ceny stałe z 2016 roku)
Źródło: Opracowanie własne na podstawie: Economic accounts... (2017).

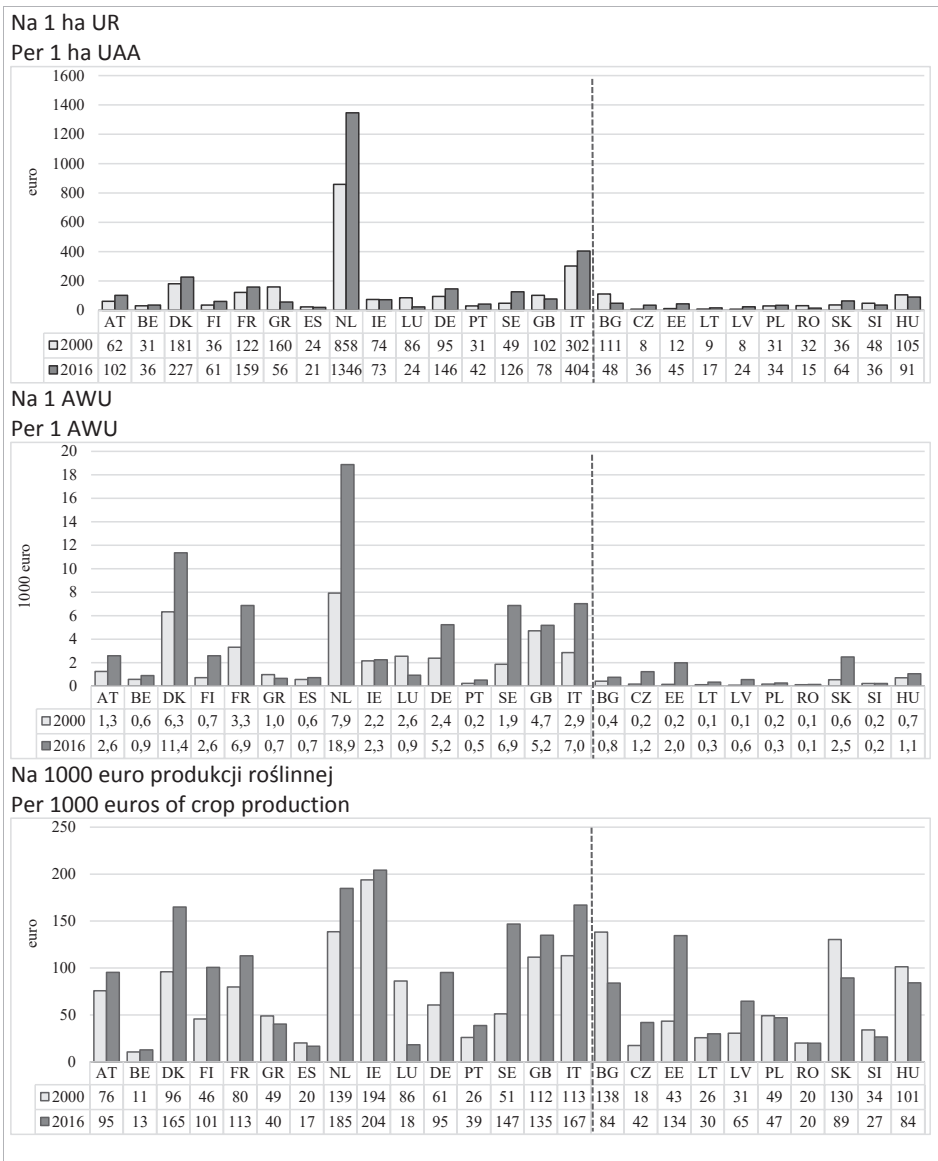
Fig. 11. Changes in value of agricultural services, veterinary expenses and financial intermediation services indirectly measured per 1000 euros of production – means for EU-25, EU-15 and EU-10 in the years 2000-2016 (Euro, Euro constant for 2016)

Source: the author's study based on: Economic accounts... (2017).

cji jest zjawiskiem pozytywnym, świadczącym o unowocześnianiu rolnictwa i rozwoju gospodarki. Należy jednak postawić pytanie, czy na pewno zawsze jest to zjawisko korzystne? Usługi mają pomagać w zwiększaniu efektywności gospodarowania, ale aby tak było rzeczywiście, wzrost ich wartości musi być uzasadniony technicznie i ekonomicznie, natomiast nie może być celem samym w sobie. Oczywiście wydaje się przypuszczenie, że nie zawsze tak jest. Przyczyny wzrostu wartości i udziału usług w ogólnych nakładach środków produkcji mogą być różne (np. wzrost cen, wzrost stóp procentowych, dodatkowe obciążenia wynikające z wprowadzanych przepisów, zużycie maszyn i urządzeń w gospodarstwach), ale tylko w przypadku zwiększenia wartości usług na skutek racjonalnego wyboru gospodarstw, wynikającego z większej opłacalności wykorzystania usługi w stosunku do alternatywnego wobec niej nakładu pracy własnej, najemnej lub inwestycji w zakup, a następnie utrzymywania własnych maszyn i urządzeń (często zbyt wydajnych dla potrzeb gospodarstwa i w związku z tym niewykorzystywanych w pełni), ewentualnie wobec kosztownych remontów starszych maszyn i urządzeń (często zbyt mało wydajnych i wymagających dużych nakładów pracy do osiągnięcia wymaganych efektów produkcyjnych), można bez zastrzeżeń przyjąć, że zwiększanie wartości i udziału usług jest jednoznacznie pozytywne.

O tym, jak bardzo zróżnicowane wewnętrznie pod względem korzystania z usług są poszczególne kraje UE (i jak bardzo uzyskane dla nich wyniki różnią się od średniej dla agregatów UE-15 i UE-10) świadczą dane zaprezentowane na rysunku 12. Przedstawiono na nim, wyrażoną w cenach stałych z 2016 roku, wartość usług rolniczych na 1 ha UR, 1 AWU i 1000 euro produkcji roślinnej w rolnictwie krajów UE w latach 2000-2016. W przypadku usług rolniczych na 1 ha UR wśród państw UE-15 można wskazać dwa, wyróżniające się najwyższymi wartościami usług: są to Holandia (NL) i Włochy (IT). W przeliczeniu na 1 AWU najwyższą wartością charakteryzowała się ponownie Holandia, następnie Dania (DK), a w dalszej kolejności: Francja (FR), Szwecja (SE), Włochy, Wielka Brytania (GB) i Niemcy (DE). Pod względem wartości usług rolniczych na 1000 euro produkcji roślinnej pierwsze miejsce zajęło rolnictwo Irlandii, następnie holenderskie, włoskie, duńskie i szwedzkie. Chociaż państwa UE-10 charakteryzowały się wielokrotnie niższymi wartościami usług rolniczych na 1 ha UR, 1 AWU, jednak w przeliczeniu na 1000 euro produkcji roślinnej różnice te są mniej zauważalne. Wynika to ze znacznie mniejszej niż w UE-15 wartości produkcji roślinnej. W przypadku usług rolniczych można więc doszukiwać się dwóch podstawowych czynników określających korzystanie z usług. Po pierwsze, jest to poziom rozwoju rolnictwa i intensywność oraz struktura produkcji roślinnej. Po drugie, wyposażenie gospodarstw we własne maszyny i wielkość zasobów pracy zaangażowanych w produkcję. Posiadanie przez gospodarstwa, zwłaszcza w państwach UE-10, własnych maszyn nie musi oznaczać, że wartość ich kapitału jest wysoka. Mogą to być przestarzałe i dawno już zamortyzowane, ale wciąż sprawne maszyny, które pomimo niskiej wydajności pozwalają na rezygnację z zakupu usług, jeżeli można do prac polowych wykorzystać odpowiednio duże zasoby pracy. Z drugiej strony, mogą

Legenda: Austria (AT), Belgia (BE), Bułgaria (BG), Czechy (CZ), Dania (DK), Estonia (EE), Finlandia (FI), Francja (FR), Grecja (GR), Hiszpania (ES), Holandia (NL), Irlandia (IE), Litwa (LT), Luksemburg (LU), Łotwa (LV), Niemcy (DE), Polska (PL), Portugalia (PT), Rumunia (RO), Słowacja (SK), Słowenia (SI), Szwecja (SE), Węgry (HU), Wielka Brytania (GB), Włochy (IT)

Legend: Austria (AT), Belgium (BE), Bulgaria (BG), Czech Republic (CZ), Denmark (DK), Estonia (EE), Finland (FI), France (FR), Greece (GR), Spain (ES), Netherlands (NL), Ireland (IE), Lithuania (LT), Luxembourg (LU), Latvia (LV), Germany (DE), Poland (PL), Portugal (PT), Romania (RO), Slovakia (SK), Slovenia (SI), Sweden (SE), Hungary (HU), Great Britain (GB), Italy (IT)

Rys. 12. Wartość usług rolniczych na 1 ha UR, 1 AWU i 1000 euro produkcji roślinnej w rolnictwie krajów UE w latach 2000-2016 (euro, ceny stałe z 2016 roku)

Źródło: Opracowanie własne na podstawie: Economic accounts... (2017).

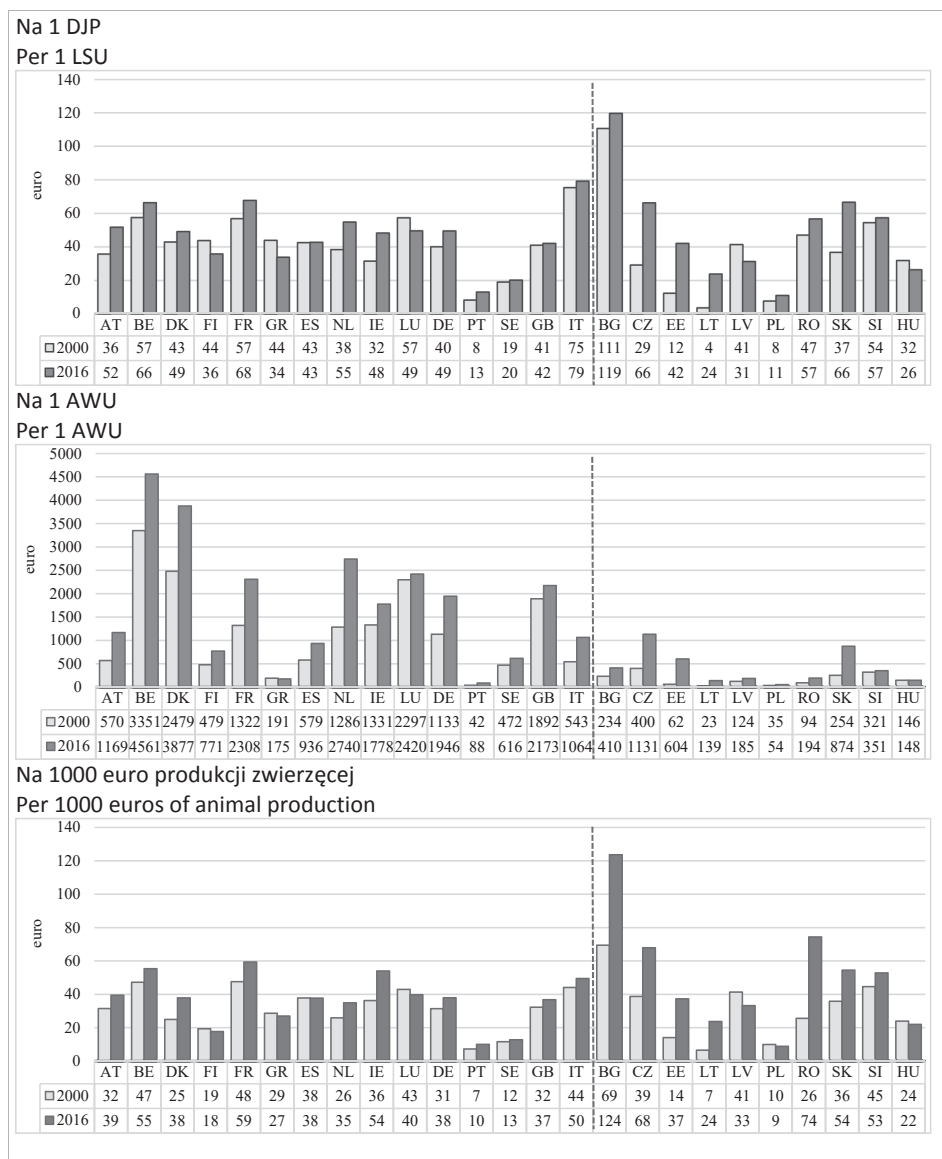
Fig. 12. Value of agricultural services per 1 ha UAA, 1 AWU and 1000 euros of crop production in agriculture of EU member countries in the years 2000-2016 (Euro, Euro constant for 2016)

Source: the author's study based on: Economic accounts... (2017).

to być również nowoczesne maszyny, które rolnicy kupują dzięki środkom otrzymanym z programów UE, jeżeli wybierają rozwój własnego parku maszynowego, zamiast korzystania z usług. Poziom korzystania z usług rolniczych wynika więc przede wszystkim z potrzeb określonych przez wielkość zasobów pracy i strukturę produkcji roślinnej, posiadane wyposażenie i preferencje gospodarstw dotyczące wyboru między opłacaniem usług a inwestycjami we własne maszyny.

Na rysunku 13 zaprezentowano wartość usług weterynaryjnych na 1 DJP, 1 AWU i 1000 euro produkcji zwierzęcej w rolnictwie krajów UE w latach 2000-2016, wyrażoną w euro, w cenach stałych z 2016 roku. Spośród państw UE-15 najwyższą wartość tych usług na 1 DJP odnotowano we Włoszech, które pod tym względem ustępowały Bułgarii (BG), należącej do grupy państw UE-10. Wartości tego wskaźnika nie wykazywały tak silnego zróżnicowania pomiędzy poszczególnymi państwami, jak w przypadku usług rolniczych na 1 ha UR. Jego najniższe wartości odnotowano w Polsce (PL) i Portugalii (PT), a w roku 2000 również na Litwie (LT) i w Estonii (EE), jednak w tych dwóch państwach wartości usług weterynaryjnych wzrosły do 2016 roku kilkakrotnie, osiągając poziom zbliżony (odpowiednio) do Wielkiej Brytanii i Węgier (HU). Pomimo relatywnie niewielkiego zróżnicowania w przeliczeniu na 1 DJP, w badanych latach wystąpiły bardzo duże różnice wartości usług weterynaryjnych w przeliczeniu na 1 AWU. Było to spowodowane zróżnicowanymi nakładami pracy, zaangażowanymi w produkcję rolniczą w poszczególnych krajach. Trzeba tu jednak zastrzec, że ten parametr ma ograniczoną wartość poznawczą, ponieważ brak danych o nakładach pracy dla produkcji zwierzęcej, a uwzględnione w obliczeniach nakłady pracy dotyczą całej produkcji rolniczej. Analiza prowadzona w taki sposób pokazuje więc różnice wynikające przede wszystkim z wielkości nakładów pracy. Nieuchronną konsekwencją takiego podejścia jest niska wartość usług weterynaryjnych na 1 AWU w UE-10 i w państwach UE-15, posiadających relatywnie wysokie zatrudnienie w rolnictwie oraz wysokie lub bardzo wysokie wartości tych usług w krajach o niskim zatrudnieniu w rolnictwie, takich jak: Belgia, Dania, Francja, Holandia, Luksemburg (LU) czy Wielka Brytania, Niemcy i Irlandia (IE). Z tego względu znacznie lepszym miernikiem poziomu korzystania z usług wydaje się być usługochłonność, wyrażona wartością usług weterynaryjnych na 1000 euro produkcji zwierzęcej. Pod tym względem na czele znalazły się: Bułgaria i Rumunia oraz Czechy, a najniższe wartości badanego wskaźnika uzyskały: Polska, Portugalia, Szwecja i Finlandia. Należy jednak pamiętać, że poziom usługochłonności w zakresie usług weterynaryjnych zależy nie tylko od intensywności produkcji i jej nowoczesności, ale co najmniej w takim samym stopniu od kierunku produkcji zwierzęcej i stawek opłat za usługi weterynaryjne, różnych w poszczególnych państwach.

Na rysunku 14 przedstawiono, wyrażoną w cenach stałych z 2016 roku, wartość usług pośrednictwa finansowego na 1 ha UR, 1 AWU i 1000 euro produkcji rolniczej w rolnictwie krajów UE w latach 2000-2016. Pamiętając o wspomnianej wcześniej ograniczonej (ze względu na metodykę szacowania) użyteczności danych, można wskazać państwo, w którym uzyskano najwyższe wartości w zakresie korzystania z usług pośrednictwa

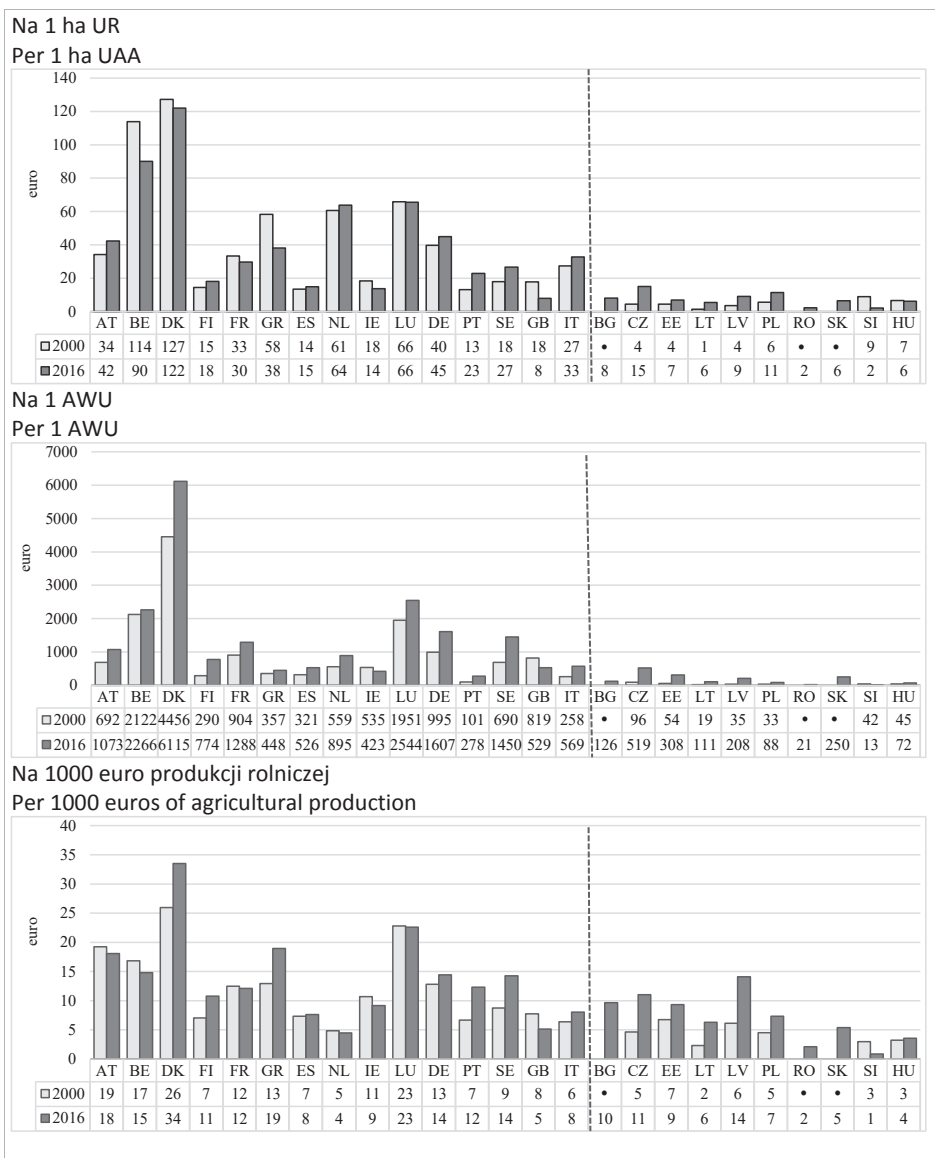

Rys. 13. Wartość usług weterynaryjnych na 1 DJP, 1 AWU i 1000 euro produkcji zwierzęcej w rolnictwie krajów UE w latach 2000-2016 (euro, ceny stałe z 2016 roku)

Źródło: Opracowanie własne na podstawie: Economic accounts... (2017); Agriculture, forestry... (2013, 2016).

Fig. 13. Value of veterinary expenses per 1 LSU, 1 AWU and 1000 euros of animal production in agriculture of EU member countries in the years 2000-2016 (Euro, Euro constant for 2016)

Source: the author's study based on: Economic accounts... (2017); Agriculture, forestry... (2013, 2016).

Rys. 14. Wartość usług finansowych na 1 ha UR, 1 AWU i 1000 euro produkcji rolniczej w rolnictwie krajów UE w latach 2000-2016 (euro, ceny stałe z 2016 roku)

Źródło: Opracowanie własne na podstawie: Economic accounts... (2017); Agriculture, forestry... (2013, 2016).

Fig. 14. Value of financial intermediation services indirectly measured per 1 ha UAA, 1 AWU and 1000 euros of agricultural production in agriculture of EU member countries in the years 2000-2016 (Euro, Euro constant for 2016)

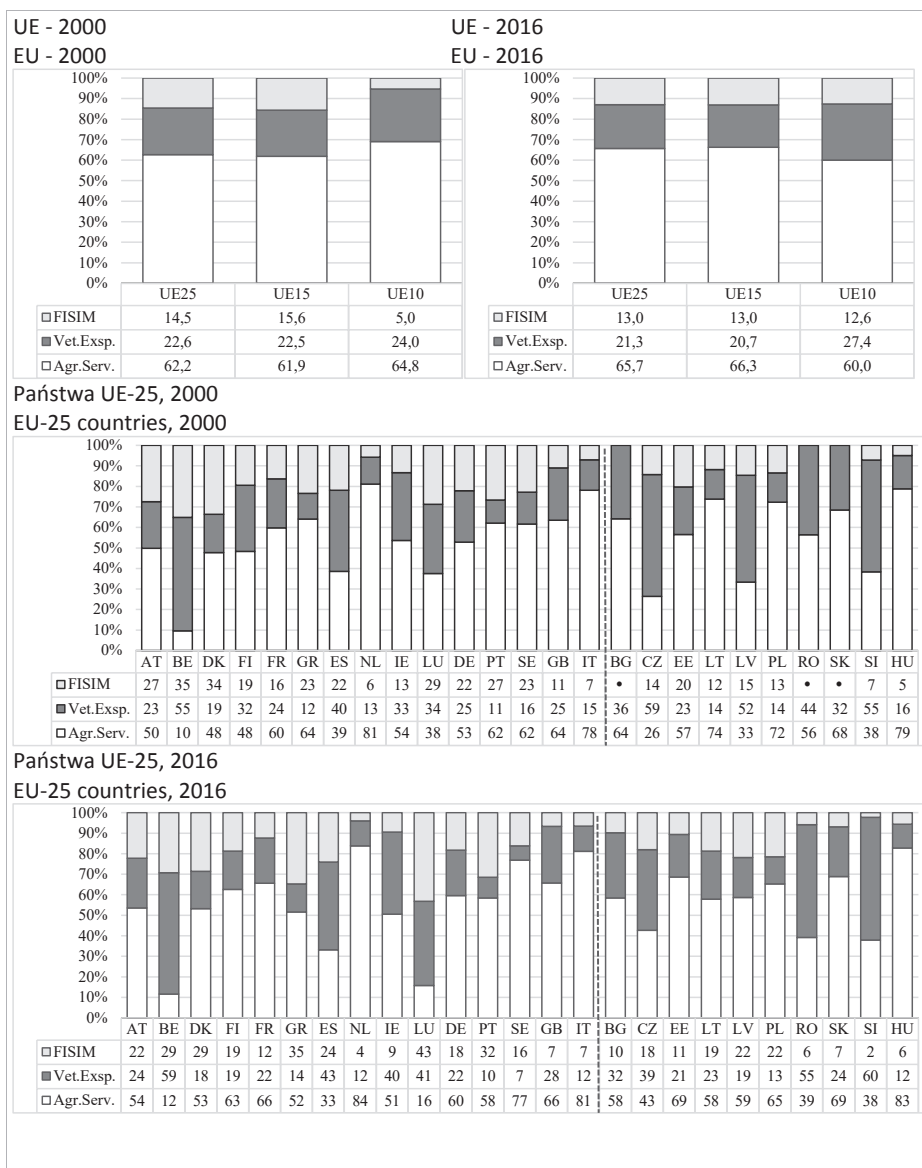
Source: the author's study based on: Economic accounts... (2017); Agriculture, forestry... (2013, 2016).

finansowego. W przeliczeniu na 1 ha UR, 1 AWU i 1000 euro produkcji rolniczej jest to Dania. W przeliczeniu na 1 ha UR kolejne miejsca zajęły: Belgia, Luksemburg i Holandia, a dalszej kolejności – Niemcy i Austria. Grecja, pomimo relatywnie wysokich wartości w 2000 roku, na koniec badanego okresu osiągnęła wynik niższy od Niemiec i Austrii, co można wiązać z trudną sytuacją gospodarczo-finansową w tym kraju po roku 2008. Dla usług pośrednictwa finansowego w przeliczeniu na 1 AWU, kolejne po Danii pod względem wartości analizowanego wskaźnika były: Luksemburg i Belgia, a w przeliczeniu na 1000 euro produkcji rolniczej: Luksemburg, Grecja, Austria, Belgia, Niemcy, Szwecja. Spośród państw UE-15 najniższa usługochłonność występowała w Holandii i Wielkiej Brytanii. Państwa UE-10 osiągały znacznie niższe wartości usług pośrednictwa finansowego na 1 ha UR i na 1 AWU niż UE-15, natomiast w przeliczeniu na 1000 euro produkcji rolniczej – w większości, poza Rumunią (RO) i Słowenią (SI) – osiągały wyniki zbliżone do niektórych państw UE-15. Jest to jednak skutek nie tyle wysokich wartości usług pośrednictwa finansowego w krajach UE-10, ale raczej niższych wartości produkcji rolniczej.

Na rysunku 15 przedstawiono strukturę usług produkcyjnych w latach 2000 i 2016. Ze względu na znacznie wyższe wartości wszystkich rodzajów usług w krajach UE-15 w porównaniu z UE-10 (rys. 10-14), wartości udziałów poszczególnych rodzajów usług produkcyjnych w UE-25 są determinowane przede wszystkim przez sytuację w tym zakresie w krajach UE-15. W roku 2000 występowała wyraźna różnica, spowodowana niewielkim udziałem usług pośrednictwa finansowego w krajach UE-10 (zaledwie 5% ogółu, wobec 15,6% w krajach UE-15). Do roku 2016 udziały te jednak niemal się wyrównały (w krajach UE-15 obniżyły się do 13%, a w UE-10 wzrosły do 12,6%), co oczywiście nie oznacza wyrównania się wartości tych usług. Dominujące znaczenie we wszystkich grupach państw miały usługi rolnicze, a na kolejnym miejscu znalazły się usługi weterynaryjne.

Analiza danych dotyczących poszczególnych państw wskazuje po raz kolejny, że nie jest właściwe ograniczanie się do badania sytuacji w agregatach złożonych z państw „starej” UE-15 i „nowej” UE-10. Chociaż w całej badanej zbiorowości dominowały usługi rolnicze, to w przypadku Belgii, Słowenii i Rumunii, a w 2000 roku również Czech i Łotwy występowała przewagą usług weterynaryjnych. Usługi pośrednictwa finansowego miały największe znaczenie w ogólnej wartości usług w 2016 roku w Luksemburgu, a najmniejsze w Słowenii¹⁵⁷. Niskim udziałem charakteryzowały się także w Holandii, na Węgrzech i we Włoszech, a w 2016 roku również w Rumunii, Wielkiej Brytanii i Słowacji. Brak wyraźnych, jednostronnie ukierunkowanych różnic pomiędzy państwami UE-15 i UE-10 każe z dużą rezerwą traktować możliwości wyjaśniania wielkości udziałów poszczególnych rodzajów usług produkcyjnych przez odwoływanie się do zaawansowania rozwoju gospodarczego i stopnia nowoczesności rolnictwa w poszczególnych krajach. Wartości

¹⁵⁷ Pewien wpływ na wynik Słowenii miało jej przystąpienie w 2007 roku do strefy euro. Bezpośrednio po przyjęciu europejskiej waluty doszło do nieznacznego wzrostu stóp procentowych (o 0,5 p.p. w stosunku do 2006 roku, do poziomu 5%), jednak począwszy od roku 2008 stopy procentowe były systematycznie obniżane, do poziomu 1,5% w roku 2012 (EURO-DANE... 2014).

^aWartość usług ogółem została obliczona jako suma wartości usług rolniczych, weterynaryjnych i pośrednictwa finansowego. Z uwagi na brak danych dla Bułgarii, Rumunii i Słowacji w 2000 roku wartość usług ogółem obliczono bez wartości usług pośrednictwa finansowego.

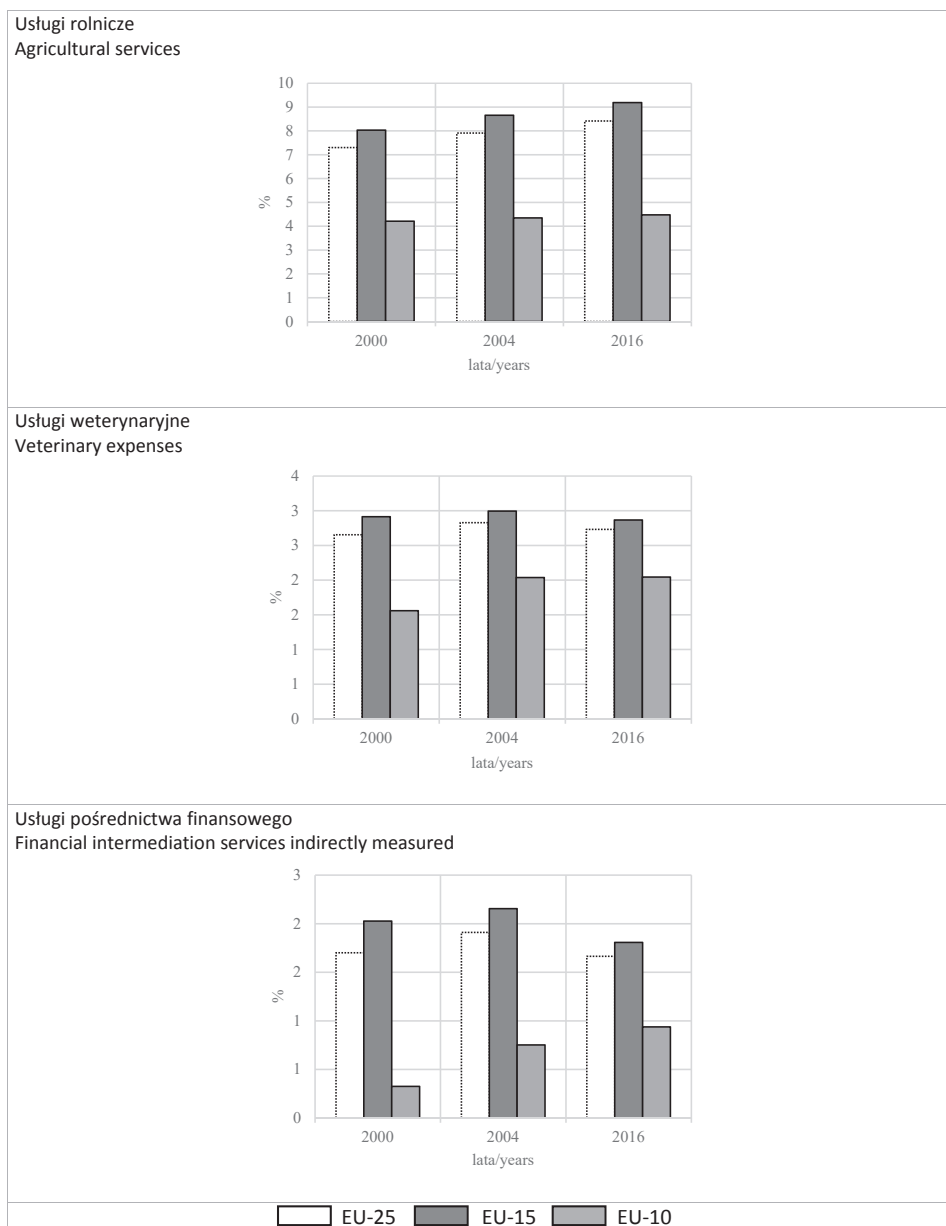
^aTotal value of services was calculated as the sum of value of agricultural services, veterinary expenses and financial intermediation services indirectly measured. As no data were available for the year 2000 in Bulgaria, Romania and Slovakia the total value of services was calculated without the value of financial intermediation services indirectly measured.

Rys. 15. Struktura usług produkcyjnych w rolnictwie krajów UE w latach 2000-2016 (%)^a

Źródło: Opracowanie własne na podstawie: Economic accounts... (2017).

Fig. 15. Structure of production services in agriculture EU member countries in the years 2000-2016 (%)^a

Source: the author's study based on: Economic accounts... (2017).

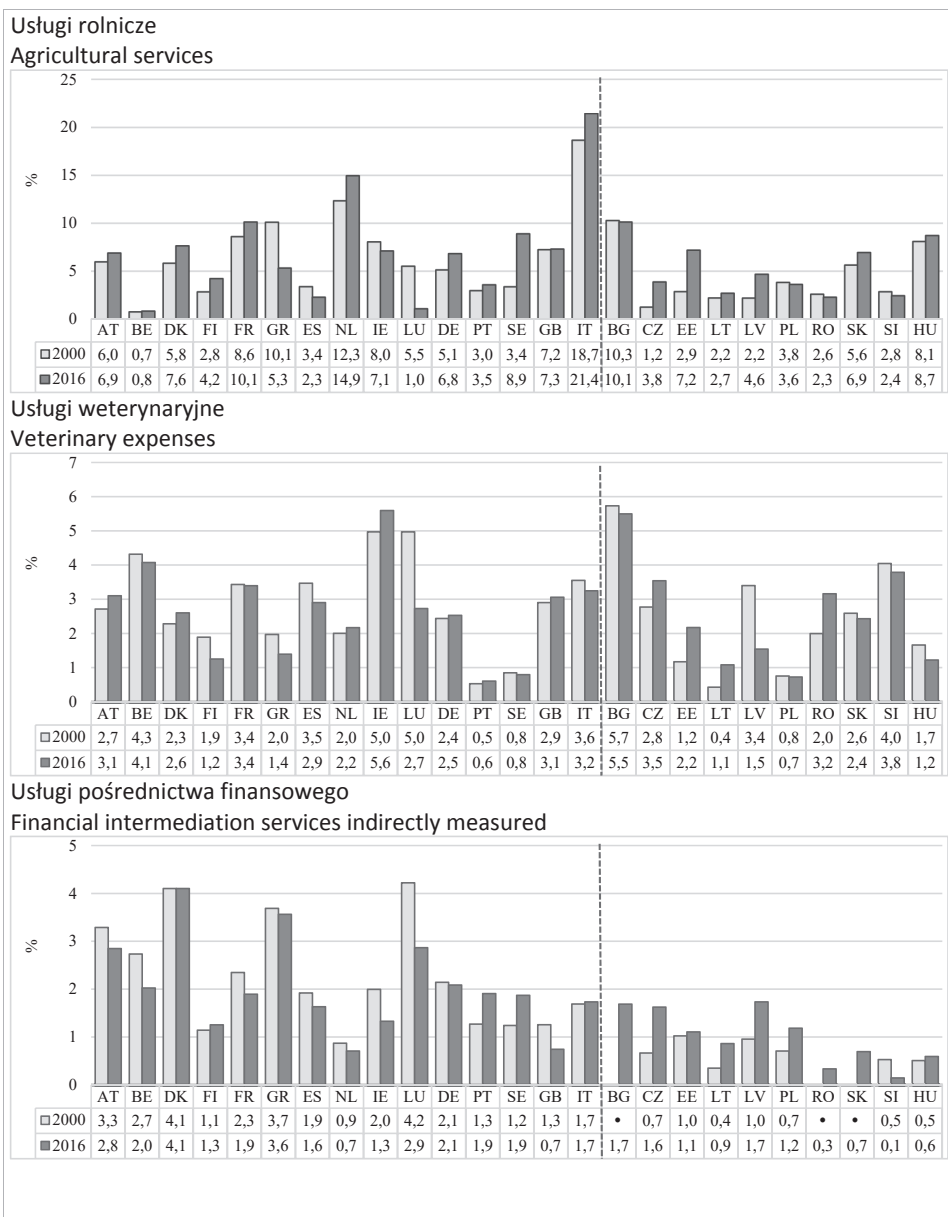
Rys. 16. Udział usług rolniczych, weterynaryjnych i pośrednictwa finansowego w zużyciu pośrednim – średnio w UE-25, UE-15 i UE-10 w latach 2000-2016 (%)

Źródło: Opracowanie własne na podstawie: Economic accounts... (2017).

Fig. 16. The shares of agricultural services, veterinary expenses and financial intermediation services indirectly measured in intermediate consumption – means for EU-25, EU-15 and EU-10 in the years 2000-2016 (%)

Source: the author's study based on: Economic accounts... (2017).

Rys. 17. Udział usług rolniczych, weterynaryjnych i pośrednictwa finansowego w zużyciu pośrednim w państwach UE w latach 2000-2016 (%)

Źródło: Opracowanie własne na podstawie: Economic accounts... (2017).

Fig. 17. The shares of agricultural services, veterinary expenses and financial intermediation services indirectly measured in intermediate consumption in EU countries in the years 2000-2016 (%)

Source: the author's study based on: Economic accounts... (2017).

przedstawione na rysunku 15 dla poszczególnych krajów są raczej wypadkową przede wszystkim struktury produkcji rolniczej, nie tylko w podziale na roślinną i zwierzęcą, ale także ze względu na układ rodzajowy produkcji roślinnej i zwierzęcej (np. gatunki roślin i zwierząt). Ważne zarówno dla kształtowania poziomu korzystania z usług, jak również dla ich struktury są także, specyficzne dla poszczególnych krajów, warunki produkcji rolniczej, wynikające ze zróżnicowania warunków przyrodniczych i ekonomicznych.

Kraje UE-10 na tle UE-15 i UE-25 charakteryzowały się wyraźnie niższym udziałem usług w zużyciu pośrednim (rys. 16). Największe różnice występowały w usługach pośrednictwa finansowego, następnie w zakresie usług rolniczych, a najmniejsze odnotowano dla usług weterynaryjnych. Podobnie jak w przypadku struktury usług, również wartości ich udziału w zużyciu pośrednim w agregacie UE-25 są wynikiem przede wszystkim sytuacji w UE-15. W latach 2000-2016 udział usług rolniczych wzrastał wolniej w UE-10 niż w UE-15, natomiast jeśli chodzi o usługi weterynaryjne i pośrednictwa finansowego w UE-15 odnotowano wzrost udziału do 2004 roku, a następnie jego spadek do wartości niższych niż w 2000 roku. W grupie państw UE-10 udział usług weterynaryjnych wzrastał do 2004 roku, po czym się ustabilizował. W całym badanym okresie nastąpił wzrost udziału usług pośrednictwa finansowego.

Na rysunku 17 przedstawiono wartości udziału w zużyciu pośrednim poszczególnych rodzajów usług w krajach UE-25. W zakresie udziału usług rolniczych w zużyciu pośrednim wśród państw UE-25 w badanym okresie wyróżniało się rolnictwo Włoch, a kolejne miejsce zajęło rolnictwo Holandii. Wśród pozostałych państw występowało znaczne zróżnicowanie zarówno w zakresie wzrostu, jak i w kwestii zmian badanego udziału. Trudno także doszukiwać się wyraźnych różnic pomiędzy państwami UE-15 i UE-10. Co prawda, w wartościach zagregowanych udział usług rolniczych w zużyciu pośrednim był w UE-10 o połowę niższy niż w UE-15, jednak rolnictwo w takich krajach, jak: Bułgaria, Węgry i Słowacja charakteryzowało się wartościami tego wskaźnika zbliżonymi do rolnictwa Wielkiej Brytanii, Austrii, Danii, a nawet rolnictwa Francji, znajdującej się na trzeciej pozycji wśród krajów UE-15. Z kolei najniższe wartości badanego udziału występowały w Belgii, a w 2016 roku również w Luksemburgu. Podobnie w przypadku udziału usług weterynaryjnych w zużyciu pośrednim (pomimo wyraźnej różnicy pomiędzy średnimi wartościami dla agregatów), trudno poszukiwać wyraźnych różnic pomiędzy państwami UE-15 i UE-10. Zróżnicowanie poziomu korzystania z usług weterynaryjnych występuje bowiem w całej UE-25. Najwyższym poziomem badanego wskaźnika charakteryzowało się rolnictwo Bułgarii i Irlandii, a najniższymi – Portugalii, Szwecji, Polski i Litwy.

Usługi pośrednictwa finansowego są jedyną grupą, w której analiza ich udziału w zużyciu pośrednim uprawnia do wskazania wyraźnych różnic pomiędzy państwami UE-15 i UE-10. W agregacie UE-15 znajdują się państwa charakteryzujące się najwyższymi wartościami badanego wskaźnika (co najmniej dwukrotnie wyższymi niż liderzy wewnątrz UE-10). Są to: Luksemburg, Dania, Grecja i Austria. Najniższe wartości osiągnęły kraje UE-10: Rumunia i (w 2016 roku) Słowenia.

5.2. Poziom korzystania z usług produkcyjnych a wybrane charakterystyki rolnictwa

Rozważania przedstawione w rozdziale 5.1 pozwalają lepiej zrozumieć brak wyraźnych, krótko- i średniookresowych zależności pomiędzy poziomem korzystania z usług a wartościami wybranych wskaźników związanych z wielkością i uwarunkowaniami ekonomicznymi produkcji rolniczej. Jak wykazano wcześniej, w skali całej gospodarki, zwiększanie stopnia korzystania z usług jest związane z rozwojem gospodarczym oraz dążeniem do implementacji zasad rozwoju zrównoważonego. Jednak, chociaż to twierdzenie jest prawdziwe w długim okresie, to zmiany sektorowej struktury gospodarek nie przebiegają liniowo. Podobnie, również w przypadku rolnictwa wzrost znaczenia usług w procesach produkcyjnych nie przebiega w sposób liniowy, a jego natura i przyczyny w krótkim i średnim okresie różnią się w poszczególnych krajach. W tabelach 16-18 zaprezentowano wartości współczynników korelacji pomiędzy poziomem korzystania z usług rolniczych (ASO), weterynaryjnych (VE) i pośrednictwa finansowego (FISIM) a zmiennymi, które mogłyby mieć wpływ na decyzje gospodarstw, dotyczące wyboru pomiędzy pracą własną (i rozwojem własnego wyposażenia) a korzystaniem z usług. Wzięto pod uwagę następujące zmienne (w nawiasach podano oznaczenia używane w tabelach): zużycie pośrednie (TIC), produkcję rolniczą (AGO), produkcję roślinną (CO), produkcję zwierzęcą (ANO), wartość dodaną brutto (GVA), przychody z działalności rolniczej (EI) oraz nakłady brutto na środki trwałe: w plantacjach (GFCFP), zwierzętach (GFCFA), materiałach (GFCFM), w maszynach i innym wyposażeniu (GFCFE), w sprzęcie transportowym (GFCFT) i budynkach (GFCFB). Wartości cech wyrażono w cenach stałych i przeliczono na 1 ha użytków rolnych lub (dla usług weterynaryjnych) na 1 DJP.

Już pobieżna analiza zaprezentowanych wyników pozwala zauważyć, że odnalezienie jakichkolwiek uniwersalnych zależności jest trudne. Zaprezentowane w tabelach 16-18 wartości współczynników korelacji między zmianami poziomu korzystania z usług a zmiennymi mikroeconomicznymi w poszczególnych krajach UE nie uprawniają do wiarygodnego wnioskowania na temat przyczyn zmian poziomu korzystania z usług produkcyjnych, a wskazują raczej na oddziaływanie innych niż mikroeconomiczne czynników lub, po prostu, na wpisywanie się zmian w tym zakresie w ogólną prawidłowość wzrostu znaczenia usług, właściwą dla wszystkich rozwijających się i rozwiniętych gospodarek. Ponadto, wiele spośród obliczonych współczynników korelacji okazało się nieistotnymi statystycznie, co wskazuje nie tylko na brak związków, ale także na oddziaływanie zróżnicowanych charakterystyk jakościowych rolnictwa (odmienne warunki produkcji, tradycja, zaszczości historyczne) oraz na wpływ szoku zewnętrznego, jakim był kryzys finansowy w roku 2008 i zakłóceń procesów alokacji środków produkcji, spowodowanych wpływem zewnętrznego dofinansowania gospodarstw w formie transferów oraz regulacji WPR.

Związki korelacyjne przedstawione w tabeli 16 odrębnie dla UE-25, UE-15 i UE-10 wskazują przede wszystkim na dominujące znaczenie sytuacji w UE-15, która wpływa na

Tabela 16. Korelacje pomiędzy stopniem korzystania z usług produkcyjnych w rolnictwie a zmiennymi charakteryzującymi rozwój rolnictwa w grupach państw Unii Europejskiej w latach 2000-2016^a

Table 16. Correlations between the degree of absorption of production services in agriculture and variables characterising the development of agriculture in groups of EU member countries in the years 2000-2016

Wyszczególnienie		ASO	VE	FISIM	TIC	AGO	CO	ANO	GVA	EI	GFCFP	GFCFA	GFCFM	GFCFE	GFCFT	GFCFB
EU-25	ASO		+++	++	+++	+++	+++	+++	+++	++	++	++	+++	+++	+	+++
	VE	+++		+++	+++	+++	+++	+++	+++	++	++	++	+++	+++	++	+++
	FISIM	++	+++		+++	+++	++	+++	++	++	+	++	++	++	+	++
EU-15	ASO		++	+	+++	+++	+++	+++	+++	++	++	++	+++	+++	+	+++
	VE	++		+++	+++	+++	+++	+++	+++	++	+	+	+++	+++	+	++
	FISIM	+	+++		++	++	++	+++	++	+	+	++	++	++	-	+
EU-10	ASO		+	+	++	++	++	++	++	+	+	+	+	-	+	+
	VE	+		-	+++	+++	+++	+++	+++	++	+++	++	+++	++	+++	++
	FISIM	+	-		+	-	-	-	-	-	+	+	-	+	-	+

^a Korelacja panelowa dla szeregów czasowych obejmujących lata 2000-2016, $p < 0,05$ (pola białe) i $p > 0,05$ (pola szare). Wartości porównywanych zmiennych wyrażono w cenach stałych na 1 ha UR. Przyjęto oznaczenia dla wartości współczynników korelacji: „+” poniżej 0,3 (korelacja niska); „++” 0,3-0,7 (korelacja umiarkowana); „+++” 0,7-1,0 (korelacja wysoka). Dla ujemnych wartości korelacji przyjęto w analogicznych przedziałach oznaczenia: „-”, „--” oraz „---”. Skróty w nagłówkach tabeli oznaczają: ASO – poziom korzystania z usług rolniczych, VE – poziom korzystania z usług weterynaryjnych, FISIM – poziom korzystania z usług pośrednictwa finansowego, TIC – zużycie pośrednie, AGO – produkcja rolnicza, CO – produkcja roślinna, ANO – produkcja zwierzęca, GVA – wartość dodana brutto, EI – przychody z działalności rolniczej, GFCFP – nakłady brutto na środki trwałe w plantacjach, GFCFA – nakłady brutto na środki trwałe w zwierzętach, GFCFM – nakłady brutto w środkach małowartościowych, niezauważających się w jednym cyklu produkcyjnym, GFCFE – nakłady brutto na środki trwałe w maszynach i innym wyposażeniu, GFCFT – nakłady brutto na środki trwałe w sprzęcie transportowym, GFCFB – nakłady brutto na środki trwałe w budynkach

Źródło: Opracowanie własne na podstawie: Economic accounts... (2017).

kierunek zależności w agregacie złożonym ze wszystkich państw UE-25. W zbiorowości krajów UE-25 istnieje dodatnia współzależność między wartością zużycia pośredniego, produkcji rolniczej, wartością dodaną brutto a poziomem korzystania z usług rolniczych, weterynaryjnych i finansowych. Podobnie kierunkowo związki obserwuje się w państwach UE-15 i UE-10, przy czym w tej ostatniej grupie państw poziom dodatniej współzależności jest mniejszy dla usług rolniczych i weterynaryjnych, a w przypadku usług finansowych występuje ujemna korelacja, z wyjątkiem zmiennych GFCFP, GFCFA, GFCFE i GFCFB (co wydaje się logiczne, jeżeli przyjąć, że zwiększanie stopnia wyposażenia gospodarstw rolnych było – przynajmniej częściowo – finansowane z kredytów). Może to wynikać z oddziaływania programów pomocowych, które ułatwiają rolnikom inwestowanie w nowe, wydajniejsze

maszyny i urządzenia. W przypadku usług rolniczych posiadanie własnych maszyn zmniejsza chęć do korzystania z usług, natomiast w przypadku usług weterynaryjnych taka zależność nie występuje, ze względu na konieczność posiadania stosownej wiedzy i uprawnień przez lekarzy weterynarii. Zatem inwestycje w środki trwałe, przyczyniając się do zwiększenia skali i/lub unowocześniania produkcji, będą w tym przypadku raczej zwiększały skłonność do korzystania z usług weterynaryjnych. Można więc przypuszczać, że rozwój własnego potencjału gospodarstw może współistnieć ze zwiększaniem nakładów na usługi w przypadku produkcji roślinnej w państwach wysoko rozwiniętych, charakteryzujących się dużymi nakładami na 1 ha UR, lub być substytucyjne, w przypadku rolnictwa państw „odrabiających dystans” i uzupełniającego lub unowocześniającego własne zasoby środków trwałych (maszyny i urządzenia oraz infrastrukturę produkcji roślinnej). Ze względu na specyfikę produkcji zwierzęcej i usług weterynaryjnych, rolnictwo państw mniej rozwiniętych, uzupełniające i unowocześniające własne środki trwałe, charakteryzuje się silniejszym niż w przypadku rolnictwa państw wysoko rozwiniętych, dodatnim związkiem pomiędzy nakładami na środki trwałe a nakładami na zakup usług weterynaryjnych.

W tabelach 17 i 18 zaprezentowano siłę powiązań korelacyjnych dla poszczególnych państw UE-15 i UE-10. Pomimo znacznej liczby powiązań nieistotnych statystycznie, prawidłowości zaobserwowane dla agregatu UE-15 znajdują częściowe potwierdzenie w analizie prowadzonej na poziomie wchodzących w jego skład państw, szczególnie w najbardziej rozwiniętych, takich jak np. Niemcy, Wielka Brytania czy Belgia. Błędem byłoby jednak w tym przypadku ściśle wiązanie poziomu korzystania z usług ze stopniem rozwoju gospodarczego, ponieważ np. współczynniki korelacji dla Wielkiej Brytanii i Belgii różnią się w relatywnie niewielkim stopniu w odniesieniu do Grecji i Hiszpanii. Wśród państw UE-10 można zauważyć tendencje zbliżone do obserwowanych w krajach UE-15, przy czym najwyraźniejsze różnice w stosunku do UE-15 występowały w słabiej rozwiniętych państwach. W Bułgarii i Rumunii widoczna jest nawet zależność negatywna, zwłaszcza w przypadku usług weterynaryjnych i finansowych. Chociaż dla całego agregatu UE-10 przeważają ujemne korelacje w przypadku usług finansowych, to dzieje się tak z powodu bardzo silnego oddziaływania na wyniki obliczeń dotyczących Bułgarii i Rumunii (w zakresie zmiennych TIC, AGO, CO, ANO, GVA i EI) i nie oznacza występowania takich zależności w pozostałych państwach¹⁵⁸. Warto również zwrócić uwagę na wartości współczynników korelacji pomiędzy poziomem korzystania z usług a wyposażeniem w środki

¹⁵⁸ Przypuszczalnie wynika to z faktu, że przy niższym poziomie dochodów, w pierwszej kolejności niezbędne jest zapewnienie koniecznych warunków produkcji (podstawowe środki produkcji, zapewniające ciągłość procesu produkcji), a dopiero następnie szukanie usług substytuujących własną pracę. Niedoinwestowane gospodarstwa mogą także preferować inwestycje w wyposażenie, kosztem zakupu usług, co zwłaszcza w zakresie prac polowych i utrzymania zwierząt (poza obsługą weterynaryjną), w warunkach niskiej opłaty pracy własnej i wysokiego zatrudnienia w gospodarstwach, może być z ich punktu widzenia opłacalne (choć może być niekorzystne z punktu widzenia makroekonomicznego i procesów konwergencji). W Rumunii widoczna jest nawet zależność negatywna, oznaczająca rezygnację z korzystania z usług, mimo wzrostu wartości realizowanej produkcji i generowanej wartości dodanej, na rzecz opłaty podstawowych środków produkcji. Potwierdza to omawianą wcześniej na poziomie makro- i mezoekonomicznym zależność między poziomem rozwoju gospodarczego i dochodów a stopniem korzystania z usług również na poziomie mikroekonomicznym.

Tabela 17. Korelacje pomiędzy stopniem korzystania z usług produkcyjnych w rolnictwie a zmiennymi charakteryzującymi rozwój rolnictwa w grupach państw UE-15 w latach 2000-2016^a

Table 17. Correlations between the degree of absorption of production services in agriculture and variables characterising the development of agriculture in groups of EU-15 countries in the years 2000-2016

Wyszczególnienie		ASO	VE	FISIM	TIC	AGO	CO	ANO	GVA	EI	GFCFP	GFCFA	GFCFM	GFCFE	GFCFT	GFCFB
Austria	ASO		+++	+	+++	++	+	++	-	--	+	+	+++	+++	+++	++
	VE	+++		++	+++	++	+	++	-	--	+	-	++	++	++	+
	FISIM	+	++		++	+	+	+	-	--	-	-	-	+	-	-
Belgia	ASO		+++	+++	-	++	++	+	++	++	-	-	--	--	--	--
	VE	+++		+++	++	+++	+++	+++	+++	++	--	+	--	--	--	--
	FISIM	+++	+++		+	+++	+++	+++	+++	+++	--	-	--	--	--	--
Dania	ASO		+++	+	++	-	+	-	-	--	++	-	-	-	.	-
	VE	+++		-	++	++	++	+	-	-	-	--	--	--	.	--
	FISIM	+	-		+	-	-	-	-	+	++	++	-	--	.	--
Finlandia	ASO		-	++	+++	-	--	--	--	++	.	--	+++	+++	+++	++
	VE	-		+	++	+++	+++	+++	+++	++	.	+	+++	+++	+++	++
	FISIM	++	+		++	-	-	-	-	-	.	--	+	+	+	+
Francja	ASO		+	+	+++	-	-	--	--	--	+++	++	+++	+++	+++	++
	VE	+		-	+	--	--	--	--	--	-	-	+	+	+	+
	FISIM	+	-		+	++	++	+	+	+	++	-	-	-	-	--
Grecja	ASO		+++	+++	+++	+++	+++	+++	+++	+++	-	--	-	--	++	+
	VE	+++		+++	+++	+++	+++	+++	+++	+++	-	--	--	--	++	-
	FISIM	+++	+++		+++	+++	+++	+++	+++	+++	-	--	--	--	+	-
Hiszpania	ASO		+++	++	-	+++	+++	+++	+++	+++	--	--	--	--	-	--
	VE	+++		+++	-	+++	+++	+++	+++	+++	--	--	--	--	-	--
	FISIM	++	+++		-	++	++	++	+++	++	--	--	+	+	-	--
Holandia	ASO		+++	+	+++	+	+	-	-	--	++	++	++	++	++	++
	VE	+++		+	+++	+++	++	++	+	+	++	+	+	+	+	-
	FISIM	+	+		-	+	++	-	+	+	--	--	--	--	-	--
Irlandia	ASO		++	--	++	+++	+++	++	++	++	.	++	+	+	+	--
	VE	++		-	+++	-	+	-	-	-	.	++	++	++	+++	-
	FISIM	--	-		-	-	-	-	-	+	.	--	+	+	+	++
Luksemburg	ASO		+	--	--	+	-	++	+++	+++	--	--	--	--	--	--
	VE	+		++	-	+	-	++	+	+	--	+	--	--	+	-
	FISIM	--	++		+++	++	+	++	-	-	-	++	+	+	+++	++
Niemcy	ASO		+++	++	+++	++	++	++	-	+	+++	+	+++	+++	-	+++
	VE	+++		++	+++	++	++	++	-	+	+++	+	+++	+++	-	+++
	FISIM	++	++		+	++	++	++	++	-	++	-	--	-	--	+
Portugalia	ASO		+++	-	-	--	--	-	-	--	++	++	+	+	++	--
	VE	+++		+	++	-	+	-	-	-	++	++	++	+	++	-
	FISIM	-	+		+++	--	-	-	-	-	+++	++	+++	+++	-	+

Tabela 17. cd.
Table 17. cont.

Szwecja	ASO		--	++	+	-	-	--	--	-	.	+	+++	+++	+++	++
	VE	--		--	-	+	+	++	++	+	.	+	--	--	--	--
	FISIM	++	--		+++	++	++	+	-	--	.	-	++	+++	++	+
Wielka Brytania	ASO		+++	+++	+++	+++	+++	+++	+++	-	.	--	--	--	--	---
	VE	+++		+++	+++	+++	+++	+++	+++	--	.	--	--	--	--	---
	FISIM	+++	+++		+++	+++	+++	+++	+++	---	.	---	---	---	---	---
Włochy	ASO		+++	+++	+++	-	-	-	-	-	+	++	+	+	+	---
	VE	+++		+	++	++	++	++	++	++	--	+	--	-	--	---
	FISIM	+++	+		+++	--	--	-	--	-	++	++	+	+	+	--

^a Korelacja panelowa dla szeregów czasowych obejmujących lata 2000-2016, $p < 0,05$ (pola białe) i $p > 0,05$ (pola szare). Wartości porównywanych zmiennych wyrażono w cenach stałych na 1 ha UR. Przyjęto oznaczenia dla wartości współczynników korelacji: „+” poniżej 0,3 (korelacja niska); „++” 0,3-0,7 (korelacja umiarkowana); „+++” 0,7-1,0 (korelacja wysoka). Dla ujemnych wartości korelacji przyjęto w analogicznych przedziałach oznaczenia: „-”, „--” oraz „---”. Objasnienia skrótów w nagłówkach jak w tabeli 16.

Opracowanie własne na podstawie: Economic accounts... (2017).

produkcji (zmiennie GFCFP, GFCFA, GFCM, GFCFE, GFCFT i GFCFB). Spośród państw UE-15 jedynie w Belgii, Danii, Grecji, Hiszpanii, Wielkiej Brytanii oraz w mniejszym stopniu w Luksemburgu, przy wzroście wyposażenia odnotowano zmniejszanie się poziomu korzystania z usług (przy czym nie dotyczyło to ani wszystkich usług, ani wszystkich rodzajów wyposażenia). W Austrii, Niemczech i Francji wzrostowi wyposażenia towarzyszyło zmniejszanie stopnia korzystania z usług finansowych, a w Finlandii i we Włoszech wraz ze wzrostem wyposażenia gospodarstw zmniejszał się poziom korzystania z usług weterynaryjnych. W pozostałych przypadkach można mówić o współlistnieniu wzrostu poziomu wyposażenia i korzystania z usług. W państwach UE-10 ujemne współczynniki korelacji wyposażenia w środki produkcji i poziomu korzystania z usług dominowały w Słowenii i na Węgrzech, w odniesieniu do usług rolniczych w Rumunii i Bułgarii oraz dla usług weterynaryjnych – na Łotwie. W pozostałych krajach wzrost poziomu wyposażenia odbywał się równocześnie ze wzrostem poziomu korzystania z usług.

Opisane powyżej wyniki nie wskazują na istnienie uniwersalnych zależności, właściwych dla wszystkich państw. Każde z nich posiada swoją specyfikę przyrodniczą, odmiennie uwarunkowania strukturalne i różne tradycje w zakresie sposobów zarządzania produkcją rolniczą w gospodarstwach. Jak wspomniano wcześniej, może to wynikać także (przynajmniej częściowo) z relatywnie krótkiego okresu obserwacji oraz wpływu kryzysu finansowego z 2008 roku. W państwach UE-10 ważnym czynnikiem było objęcie ich Wspólną Polityką Rolną i programami strukturalnymi UE. Trudno również poszukiwać czysto rynkowych uwarunkowań decyzji podmiotów gospodarczych w warunkach

Tabela 18. Korelacje pomiędzy stopniem korzystania z usług produkcyjnych w rolnictwie a zmiennymi charakteryzującymi rozwój rolnictwa w grupach państw UE-10 w latach 2000-2016^a
 Table 18. Correlations between the degree of absorption of production services in agriculture and variables characterising the development of agriculture in groups of EU-10 in the years 2000-2016

Wyszczególnienie		ASO	VE	FISIM	TTC	AGO	CO	ANO	GVA	EI	GFCFP	GFCEA	GFCFM	GFCFE	GFCFT	GFCFB
Bułgaria	ASO		-	-	+++	+++	-	+++	+++	+++	-	+	-	-	-	-
	VE	-		+	-	-	-	-	-	-	++	+	++	++	++	+
	FISIM	-	+		-	-	-	-	-	-	++	++	++	++	+	+
Czechy	ASO		+++	+++	+++	+++	+++	-	++	++	+++	++	+++	+++	+++	+++
	VE	+++		+++	+++	+++	+++	-	+	+++	+++	++	+++	+++	+++	+++
	FISIM	+++	+++		+++	+++	+++	-	++	+++	+++	+	+++	++	+++	++
Estonia	ASO		+++	+++	+++	+++	+++	++	+	+	+	++	+++	+++	+++	++
	VE	+++		+++	+++	+++	+++	++	-	+	++	+++	+++	+++	+++	++
	FISIM	+++	+++		+++	+++	++	++	+	+	++	+++	+++	+++	++	+++
Litwa	ASO		+++	+++	+++	++	++	+	++	++	++	++	+	+	+	+
	VE	+++		+++	+++	+++	+++	++	+++	+++	+++	++	++	++	++	++
	FISIM	+++	+++		+++	++	++	+	++	++	++	++	+	+	+	+
Łotwa	ASO		-	+++	+++	+++	+++	+	-	++	++	+++	+++	+++	.	+++
	VE	-		-	-	-	-	++	+	-	-	-	-	-	.	-
	FISIM	+++	-		+++	++	+++	-	-	++	++	+++	+++	+++	.	+++
Polska	ASO		+++	+	++	++	++	++	+	+	+	+	+	+	+	+
	VE	+++		+	+	++	+	++	+	+	+	++	+	-	+	+
	FISIM	+	+		+++	+++	+++	+++	+++	+++	+++	-	+++	+++	+++	+++
Rumunia	ASO		+	-	+++	+++	+++	+++	+++	+++	-	-	-	-	-	-
	VE	+		+	+	+	+	-	-	-	+	-	+	+	+	+
	FISIM	-	+		-	-	-	-	-	-	+	++	+	+	++	++
Słowacja	ASO		+++	+	+++	+++	+++	-	+	+	-	++	+	-	+	+
	VE	+++		+	+++	+++	+++	-	+	++	-	+	+	+	++	+
	FISIM	+	+		++	+	+	-	-	-	+	++	+	+	+	++
Słowenia	ASO		+++	+++	+	++	-	++	++	-	-	+	-	-	-	-
	VE	+++		+++	++	+++	+	+++	+++	-	-	++	-	-	-	-
	FISIM	+++	+++		+	+++	-	+++	+++	-	-	++	-	-	-	-
Węgry	ASO		+++	++	+++	+++	+++	+++	+++	-	-	-	-	-	-	-
	VE	+++		++	+++	+++	++	+++	++	-	-	-	-	-	-	-
	FISIM	++	++		++	+	++	+	+	-	-	-	-	-	-	-

^a Korelacja panelowa dla szeregów czasowych obejmujących lata 2000-2016, $p < 0,05$ (pola białe) i $p > 0,05$ (pola szare). Wartości porównywanych zmiennych wyrażono w cenach stałych na 1 ha UR. Przyjęto oznaczenia dla wartości współczynników korelacji: „+” poniżej 0,3 (korelacja niska); „++” 0,3-0,7 (korelacja umiarkowana); „+++” 0,7-1,0 (korelacja wysoka). Dla ujemnych wartości korelacji przyjęto w analogicznych przedziałach oznaczenia: „-”, „--” oraz „---”. Objaśnienia skrótów w nagłówkach jak w tabeli 16.

Źródło: Opracowanie własne na podstawie: Economic accounts... (2017).

gospodarki w znacznej mierze regulowanej. W sytuacji dużego nacisku na dostosowywanie jakościowej produkcji rolniczej wśród nowych członków UE oraz relatywnie wysokiego poziomu transferów finansowych trafiających do rolnictwa, ulegają modyfikacji (zakłóceniu) procesy decyzyjne, również na poziomie poszczególnych gospodarstw. Zmniejsza się znaczenie samej opłacalności produkcji na rzecz rozwoju majątku rzeczowego i pozyskiwania możliwie jak największej kwoty środków finansowych, dostępnych w ramach WPR. Dlatego również w przypadku wyboru pomiędzy pracą własną a zakupem usługi, implikacje wynikające z klasycznego rachunku ekonomicznego na poziomie gospodarstw muszą być uzupełnione i zmodyfikowane uwarunkowaniami zewnętrznymi, wymuszającymi procesy dostosowawcze oraz możliwościami pozyskiwania środków transferowych.

5.3. Typologia regionów ze względu na korzystanie z usług rolniczych *versus* poziom (nie)zrównoważenia rolnictwa

Kolejnym zagadnieniem poddanym badaniu było zróżnicowanie regionalne Unii Europejskiej ze względu na wybrane cechy, dotyczące potencjału produkcyjnego, typu produkcji rolniczej i korzystania z usług rolniczych (czyli związanych z produkcją roślinną) w gospodarstwach rolnych. W analizie uwzględniono 133 regiony FADN w 2009 i 129 regionów FADN w 2015 roku¹⁵⁹, znajdujących się w 25 państwach¹⁶⁰. Celem badania było wyodrębnienie typów regionów Unii Europejskiej, zróżnicowanych ze względu na następujące cechy, charakteryzujące produkcję rolniczą i korzystanie z usług w latach 2009 i 2015:

- powierzchnia UR (ha)
- nakłady pracy własnej (euro)
- udział produkcji roślinnej w strukturze produkcji rolniczej (%)
- koszt zakupu usług na 1 ha UR (euro)
- koszt zakupu usług na 1 AWU (euro)
- udział kosztu zakupu usług w zużyciu pośrednim (%).

Typologię skonstruowano z zastosowaniem metody Warda, najpierw dla roku 2015, a następnie dla 2009 roku. Wartości wszystkich rozpatrywanych cech ($K=6$) dla badanych ($N=129$) regionów UE zestawiono w $K \times N$ (129×6) wymiarową macierz danych. Stała się ona podstawą konstrukcji typologii regionów Unii Europejskiej według korzystania z usług przez gospodarstwa rolne¹⁶¹. Stosując metodę Warda i przyjmując odległości

¹⁵⁹ Ze względu na nierolniczy charakter nie wzięto pod uwagę trzech regionów – francuskich wysp: La Réunion, Martinique, Guadeloupe.

¹⁶⁰ Szczegółowy opis metodyki przeprowadzonego badania zamieszczono w rozdziale 1.2.

¹⁶¹ Obliczenia wykonano z wykorzystaniem programów Statistica i programu R (*clusterSim*).

Tabela 19. Wartości indeksów oceny jakości klasyfikacji w zależności od liczby klas
 Table 19. Values of indexes evaluating the quality of classification depending on the number of classes

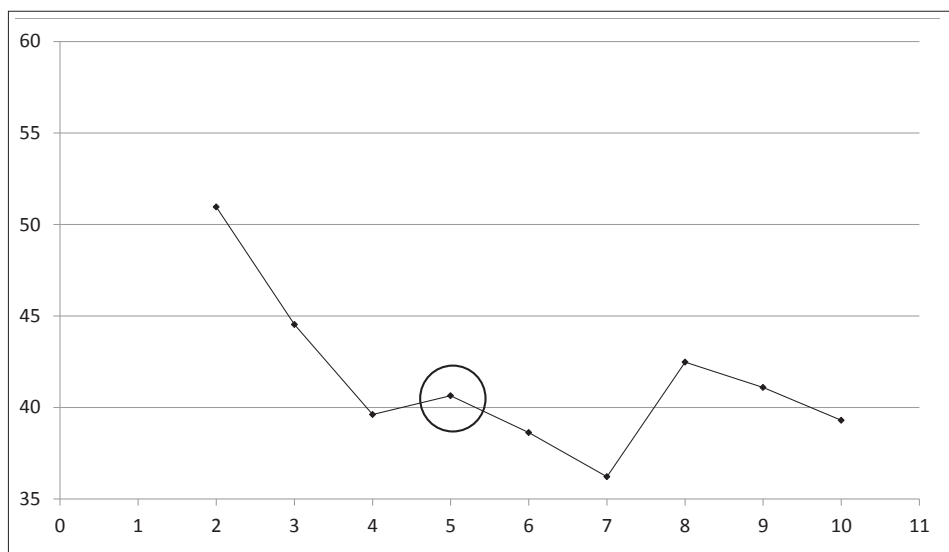
Liczba klas	Indeksy	
	Caliński-Harabasz	Krzanowski-Lai
2	50,964	1,861
3	44,542	1,741
4	39,612	0,422
5	40,638	2,233
6	38,634	1,733
7	36,215	0,174
8	42,476	4,910
9	41,095	1,601
10	39,306	0,677

Źródło: FADN Database (2017); obliczenia własne przy użyciu programu R z pakietu clusterSim.

euklidesowe między regionami, przeprowadzono szereg ich klasyfikacji dla liczby klas $2 \leq C \leq 10$. Uzyskane podziały oceniono za pomocą wartości wybranych indeksów oceny jakości klasyfikacji (indeks Calińskiego-Harabasa oraz Krzanowskiego-Lai)¹⁶² (tab. 19, rys. 18-19). Analizowane indeksy osiągnęły ekstremum lokalne dla 5 klas. Stąd w wyniku przeprowadzonej aglomeracji, wykorzystując wykres przebiegu aglomeracji¹⁶³ (rys. 20) oraz indeksy oceny jakości klasyfikacji stwierdzono, że optymalny jest podział zbiorowości regionów Unii Europejskiej na pięć klas różniących się pomiędzy sobą w zakresie wartości cech przyjętych do badania (rys. 21-23). Aby możliwe było przeanalizowanie zmian zachodzących w badanej zbiorowości regionów, skonstruowano także typologię dla danych z 2009 roku, przy czym przyjęto, że liczba klas będzie taka sama (5), jak w roku 2015. Wartości średnich klasowych cech aktywnych podano w tabeli 20, a wartości miernika różnic średnich, służącego do wskazania cech charakterystycznych dla poszczególnych klas, zawarto w tabeli 21. W tabeli 22 przedstawiono charakterystykę klas typologicznych krajów Unii Europejskiej ze względu na wybrane cechy dotyczące potencjału produkcyjnego, typu produkcji rolniczej i korzystania z usług rolniczych, natomiast w tabeli 23 – wykaz i charakterystykę regionów zaliczonych do poszczególnych typów ze

¹⁶² Szczegółowy opis metodyki przeprowadzonego badania zamieszczono w rozdziale 1.2.

¹⁶³ Wykres przebiegu aglomeracji może wskazać miejsce przecięcia dendrogramu. Najczęściej dokonuje się go w miejscu, w którym uwidacznia się wyraźne spłaszczenie. Jest to miejsce, w którym wiele skupień uformowało się w tej samej odległości wiązania (Błażejczyk-Majka, Kala, 2005; Stanisiz, 2007).

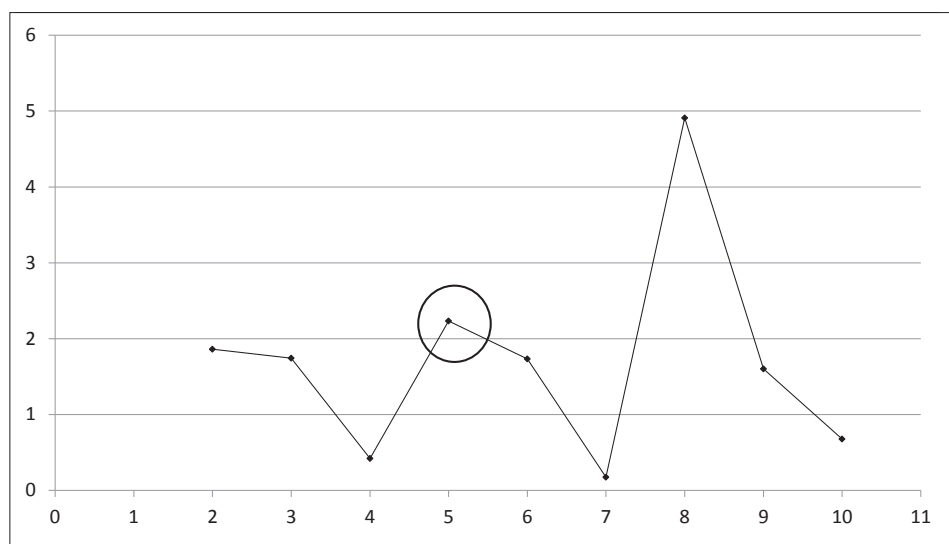

Rys. 18. Wartości indeksu Calińskiego-Harabasa w zależności od liczby klas

Źródło: Jak pod tabelą 19.

Fig. 18. Value of the Caliński-Harabasz index depending on the number of classes

Source: As given for Table 19.

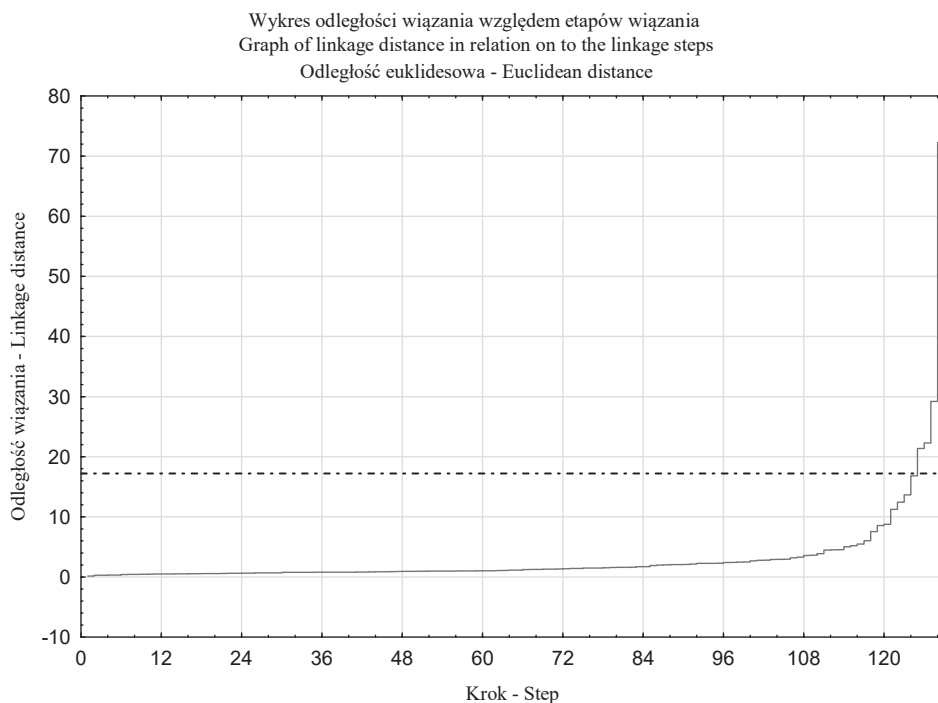

Rys. 19. Wartości indeksu Krzanowskiego-Lai w zależności od liczby klas

Źródło: Jak pod tabelą 19.

Fig. 19. Value of the Krzanowski-Lai index depending on the number of classes

Source: As given for Table 19.

Rys. 20. Wykres przebiegu aglomeracji regionów UE ze względu na korzystanie z usług w gospodarstwach rolnych w 2015 roku

Źródło: FADN Database (2017); obliczenia własne przy użyciu programu Statistica.

Fig. 20. Graph for the agglomeration of EU regions in terms of service use in farms in 2015

Source: FADN Database (2017); the author's calculations using the STATISTICA software package.

względem na oszacowany przez Matuszczak (2013) poziom (nie)zrównoważenia rolnictwa w zakresie upraw polowych i produkcji rolniczej ogółem¹⁶⁴.

Pierwszy typ utworzyło 48 regionów w 2009 roku i 15 regionów w 2015 roku (tab. 22, rys. 21-23). W 2009 roku były to regiony: hiszpańskie (12), bułgarskie (5), włoskie (4), greckie (3), portugalskie (3), wszystkie regiony rumuńskie (8) i polskie (4), dwa regiony brytyjskie, po jednym regionie czeskim i niemieckim, a także Irlandia, Słowenia oraz kraje nadbałtyckie Litwa, Łotwa i Estonia. W 2015 roku w skład typu pierwszego weszły: trzy regiony hiszpańskie, po dwa włoskie i niemieckie, po jednym portugalskim i bułgarskim oraz wszystkie regiony polskie (4), Słowenia oraz Litwa. Gospodarstwa rolne

¹⁶⁴ Matuszczak (2013) wyodrębniła pięć typów według poziomu zrównoważenia rolnictwa: dwa wysoko niezrównoważone (dodatnio i ujemnie), dwa średnio niezrównoważone (dodatnio i ujemnie) i jeden zrównoważony. Na użytek zaprezentowanego porównania, zagregowano typy niezrównoważone dodatnio i ujemnie, uzyskując trzy typy: wysoko niezrównoważony, średnio niezrównoważony i zrównoważony.

Tabela 20. Średnie wewnątrzklasowe cech opisujące korzystanie z usług w gospodarstwach rolnych w regionach UE w 2009 i 2015 roku

Table 20. Within-clusters means for characteristics describing absorption of services in farms in EU regions in 2009 and 2015

Cecha	Rok	Klasy					Ogółem ^a
		I	II	III	IV	V	
Cechy aktywne							
Powierzchnia użytków rolnych (ha)	2009	21,7	20,6	447,1	90,4	79,6	47,2
	2015	25,1	21,0	427,0	85,5	81,3	51,8
Nakłady pracy własnej (FWU)	2009	1,3	0,9	1,1	1,4	1,4	1,3
	2015	1,4	1,0	1,1	1,4	1,3	1,2
Koszt zakupu usług na 1 ha UR (euro)	2009	44,0	47,1	66,5	117,1	116,6	65,1
	2015	39,3	45,7	63,6	151,3	119,0	76,2
Koszt zakupu usług na 1 AWU (euro)	2009	533,9	889,2	4167,6	4769,1	4598,7	1451,8
	2015	535,6	742,6	3917,2	6141,7	6178,7	1872,0
Udział kosztu zakupu usług w zużyciu pośrednim (%)	2009	5,0	6,1	6,8	8,9	8,2	6,8
	2015	4,1	5,2	5,8	11,2	7,6	6,4
Udział produkcji roślinnej w strukturze produkcji rolniczej (%)	2009	55,3	72,9	54,7	78,9	35,9	57,5
	2015	56,8	70,4	58,1	78,9	38,9	60,7
Cechy nieaktywne							
Koszt zakupu usług na 1 gospodarstwo (euro)	2009	872	1106	28968	9929	8334	2410
	2015	707	1183	29522	12827	9871	2733
Usługochłonność produkcji rolniczej (euro/1000 euro wartości produkcji)	2019	66,5	127,0	126,3	320,8	105,6	105,4
	2015	25,4	27,7	41,3	67,9	56,3	40,9
Powierzchnia dodzierżawionych użytków rolnych (ha)	2019	9,5	7,9	357,2	83,7	51,5	26,2
	2015	11,9	11,4	307,6	75,0	45,7	25,4
Nakłady pracy najemnej (AWU)	2009	0,2	0,4	6,4	0,7	0,3	0,4
	2015	0,3	0,3	5,5	0,6	0,3	0,4
Maszyny, urządzenia i środki transportu (euro)	2009	15912	23626	271300	84693	78167	35243
	2015	27650	15705	344672	80338	88167	30252
Produktywność ziemi (euro/ha)	2009	1186	2046	1336	2133	1750	1448
	2015	1629	1955	1827	2495	2078	1956
Produktywność pracy (euro/AWU)	2009	18153	31521	76210	84266	80347	42784
	2015	26001	37201	103507	98505	103902	54622
Udział produkcji zwierzęcej w strukturze produkcji rolniczej (%)	2009	44,7	27,1	45,3	21,1	64,1	42,5
	2015	43,2	29,6	41,9	21,1	61,1	39,3
Wartość dodana brutto (euro)	2009	20046	30145	271828	85191	66816	38587
	2015	22532	34780	373153	107843	80712	50170

^a mediana

Źródło: FADN Database (2017); obliczenia własne.

w regionach znajdujących się w typie pierwszym cechowały się małą powierzchnią użytków rolnych, najniższym kosztem zakupu usług na 1 ha UR i na 1 AWU oraz najniższym udziałem kosztu zakupu usług w zużyciu pośrednim. Ponadto wyróżniały się bardzo niskim udziałem produkcji roślinnej w strukturze produkcji rolniczej oraz bardzo wysokimi nakładami pracy własnej. Charakterystyczny dla gospodarstw rolnych tych regionów był najniższy koszt zakupu usług ogółem oraz najniższa usługochłonność produkcji rolniczej, jak również mała powierzchnia dodzierżawionych użytków rolnych, niewielkie nakłady pracy najemnej, a także najniższa produktywność pracy i ziemi. W 2009 roku zarówno w uprawach polowych, jak i w produkcji rolniczej ogółem dominowały regiony średnio niezrównoważone, a najmniej było regionów wysoce niezrównoważonych. Zrównoważenie występowało w dziesięciu regionach w zakresie upraw polowych i w jedenastu ogółem. W 2015 roku jedynie cztery regiony charakteryzowały się zrównoważeniem w zakresie upraw polowych, a trzy w zakresie zrównoważenia w produkcji rolniczej ogółem (tab. 23). Dominowały regiony średnio niezrównoważone, jedynie w zakresie zrównoważenia ogółem jeden region Nadrenia-Palatynat (Rheinland-Pfalz) został sklasyfikowany jako wysoce niezrównoważony.

Drugi typ w 2009 roku utworzyły 33 regiony, a w 2015 roku 55 regionów, znajdujących się w większości w południowej części Europy (tab. 22, rys. 21-23). W 2009 roku było to: siedemnaście regionów włoskich, pięć hiszpańskich, wszystkie regiony węgierskie (7) i po jednym regionie bułgarskim, greckim, francuskim i portugalskim, natomiast w 2015 roku: osiemnaście włoskich, jedenaście hiszpańskich, osiem rumuńskich, pięć bułgarskich, trzy portugalskie, wszystkie regiony greckie (4) i węgierskie (3) oraz dwa regiony niemieckie i Łotwa. W gospodarstwach rolnych w tych regionach występowały najniższe nakłady pracy własnej. Cechowała je bardzo mała powierzchnia użytków rolnych i bardzo niski koszt zakupu usług na 1 ha UR i 1 AWU, jak również niski udział kosztu zakupu usług w zużyciu pośrednim oraz bardzo wysoki udział produkcji roślinnej w strukturze produkcji rolniczej. Ponadto gospodarstwa rolne w tych regionach charakteryzowały się niską produktywnością pracy, małymi nakładami pracy najemnej oraz bardzo niską wartością maszyn, urządzeń i środków transportu. W 2009 roku w uprawach polowych w tym typie dominowały regiony średnio niezrównoważone, a w produkcji rolniczej ogółem – zrównoważone. Najmniej było regionów wysoce niezrównoważonych. W uprawach polowych zrównoważenie dotyczyło zaledwie dziewięć regionów. W 2015 roku w tym typie znalazło się piętnaście regionów zrównoważonych w zakresie upraw polowych i dwiętnaście w zakresie produkcji rolniczej ogółem. Dominowały regiony średnio niezrównoważone, a siedem regionów zostało sklasyfikowanych jako wysoce niezrównoważone w zakresie upraw polowych i trzy w zakresie zrównoważenia produkcji rolniczej ogółem (tab. 23).

W typie trzecim w 2009 roku znalazło się siedem regionów: pięć niemieckich (wszystkie z części wschodniej), jeden brytyjski oraz Słowacja. W 2015 roku do typu trzeciego zaliczono te same regiony oraz ósmy region – Czechy (tab. 22, rys. 21-23). Gospodarstwa rolne w tym typie cechowały się największą powierzchnią użytków rolnych oraz bardzo

Tabela 21. Wartości miernika różnic średnich cech opisujących korzystanie z usług w gospodarstwach rolnych w regionach UE i klasach (metoda Warda) w 2009 i 2015 roku

Table 21. Value of the measure for differences in means for characteristics describing absorption of services in farms in EU regions and classes (the Ward method) in 2009 and 2015

Cecha	Klasy 2009					Klasy 2015				
	I	II	III	IV	V	I	II	III	IV	V
Cechy aktywne										
Powierzchnia użytków rolnych (ha)	-0,8	-0,8	12,3	1,3	1,0	-0,8	-0,9	11,2	1,0	0,9
Nakłady pracy własnej (FWU)	0,2	-1,9	-1,2	0,7	0,6	1,2	-0,9	-0,6	1,0	0,8
Koszt zakupu usług na 1 ha UR (euro)	-0,7	-0,6	0,0	1,6	1,6	-0,9	-0,8	-0,3	1,9	1,1
Koszt zakupu usług na 1 AWU (euro)	-0,5	-0,3	1,5	1,8	1,7	-0,5	-0,5	0,8	1,7	1,8
Udział kosztu zakupu usług w zużyciu pośrednim (%)	-1,0	-0,4	0,0	1,2	0,8	-1,0	-0,5	-0,3	2,1	0,5
Udział produkcji roślinnej w strukturze produkcji rolniczej (%)	-0,2	1,1	-0,2	1,5	-1,6	-0,3	0,6	-0,2	1,2	-1,4
Cechy nieaktywne										
Koszt zakupu usług na 1 gospodarstwo (euro)	-0,5	-0,4	7,8	2,2	1,7	-0,4	-0,3	4,9	1,8	1,3
Usługochłonność produkcji rolniczej (euro/1000 euro wartości produkcji)	-1,0	0,5	0,5	5,5	0,0	-1,0	-0,8	0,0	1,7	1,0
Powierzchnia dodzierżawionych użytków rolnych (ha)	-0,7	-0,8	14,5	2,5	1,1	-0,6	-0,6	12,7	2,2	0,9
Nakłady pracy najemnej (AWU)	-0,5	0,1	21,8	1,1	-0,2	-0,1	-0,2	19,3	1,1	-0,2
Maszyny, urządzenia i środki transportu (euro)	-0,6	-0,4	7,8	1,6	1,4	-0,1	-0,4	8,7	1,4	1,6
Produktywność ziemi (euro/ha)	-0,3	0,8	-0,1	0,9	0,4	-0,4	0,0	-0,2	0,7	0,2
Produktywność pracy (euro/AWU)	-1,0	-0,4	1,3	1,6	1,5	-0,9	-0,5	1,5	1,3	1,5
Udział produkcji zwierzęcej w strukturze produkcji rolniczej (%)	0,2	-1,1	0,2	-1,5	1,6	0,3	-0,6	0,2	-1,2	1,4
Wartość dodana brutto (euro)	-0,7	-0,3	8,5	1,7	1,0	-0,8	-0,5	9,5	1,7	0,9

Źródło: Jak pod tabelą 20.

Tabela 22. Charakterystyka typów regionów UE wyodrębnionych ze względu na korzystanie z usług w gospodarstwach rolnych w 2009 i 2015 roku^a

Table 22. Characteristics of types of EU regions identified in terms of absorption of services in farms in 2009 and 2015

Typ	Charakterystyka typu	Liczba regionów	
		2009	2015
I	O najniższym udziale kosztu zakupu usług w zużyciu pośrednim, a także najniższym koszcie zakupu usług na 1 ha UR i na 1 AWU, jak również bardzo małej powierzchni użytków rolnych oraz o najwyższych nakładach pracy własnej	48	15
II	O najmniejszych nakładach pracy własnej i powierzchni użytków rolnych, bardzo niskim koszcie zakupu usług na 1 ha UR i 1 AWU, jak również niskim udziale kosztu zakupu usług w zużyciu pośrednim oraz wysokim udziale produkcji roślinnej w strukturze produkcji rolniczej	33	55
III	O największej powierzchni użytków rolnych, bardzo niskich nakładach pracy własnej oraz wysokim koszcie zakupu usług na 1 AWU	7	8
IV	O najwyższym koszcie zakupu usług na 1 ha UR i na 1 AWU, najwyższym udziale kosztu zakupu usług w zużyciu pośrednim, największym udziale produkcji roślinnej w strukturze produkcji rolniczej, dużej powierzchni użytków rolnych oraz o wysokich nakładach pracy własnej	13	15
V	O dużej powierzchni użytków rolnych, wysokim poziomie kosztu zakupu usług na 1 ha UR i na 1 AWU, wysokim udziale kosztu zakupu usług w zużyciu pośrednim oraz o najniższym udziale produkcji roślinnej w strukturze produkcji rolniczej	32	36

^aRegiony tworzące poszczególne typy: zgodnie z tabelą 23 oraz rysunkami 22 i 23.

Źródło: Jak pod tabelą 20.

małymi nakładami pracy własnej, jak również wysoką wartością kosztu zakupu usług na 1 AWU. Charakterystyczny był ponadto najwyższy koszt zakupu usług ogółem, największe nakłady pracy najemnej, największa powierzchnia dodzierżawionych użytków rolnych, a także najwyższa wartość maszyn, urządzeń i środków transportu, wartość dodana brutto oraz bardzo wysoka produktywność pracy. Odnotowano tu natomiast niską produktywność ziemi. Spośród siedmiu regionów, zaliczonych do tego typu, w 2009 roku aż cztery były zrównoważone zarówno w zakresie upraw polowych, jak i produkcji rolniczej ogółem. Średnio niezrównoważone były dwa regiony w zakresie produkcji ogółem i jeden w uprawach polowych, natomiast w przypadku wysokiego niezrównoważenia sytuacja była odwrotna – jeden region w produkcji rolniczej ogółem i dwa w uprawach polowych.

W roku 2015 do tej grupy zaliczono cztery regiony zrównoważone w zakresie upraw polowych i również cztery w zakresie produkcji rolniczej ogółem. Po dwa regiony w uprawach polowych zostały określone jako wysoce niezrównoważone i średnio niezrównoważone, a w produkcji rolniczej ogółem – odpowiednio trzy i jeden (tab. 23).

Typ czwarty w 2009 roku utworzyło dwanaście regionów francuskich i jeden niemiecki, natomiast w 2015 roku wyłącznie regiony francuskie (15) (tab. 22, rys. 21-23). Gospodarstwa rolne w tym typie cechowały się największymi nakładami pracy własnej i kosztem zakupu usług na 1 ha UR i na 1 AWU, największym udziałem kosztu zakupu usług w zużyciu pośrednim oraz największym udziałem produkcji roślinnej w strukturze produkcji rolniczej. Ponadto charakteryzowała je najwyższa usługochłonność produkcji rolniczej oraz produktywność pracy i ziemi. Gospodarstwa rolne w regionach znajdujących się w tym typie wyróżniały się dużą powierzchnią dodzierżawionych użytków rolnych, dużymi nakładami pracy najemnej, jak również wysoką wartością posiadanych maszyn, urządzeń i środków transportu oraz wartością dodaną brutto. W 2009 roku spośród trzynastu regionów w uprawach polowych zaledwie jeden region charakteryzował się wysokim niezrównoważeniem, natomiast po sześć regionów średnim zrównoważeniem i zrównoważeniem. Również sześć regionów w produkcji rolniczej ogółem było średnio niezrównoważonych, cztery zrównoważone i zaledwie dwa wysoce niezrównoważone. W 2015 roku pięć regionów charakteryzowało się zrównoważeniem w zakresie upraw polowych, a siedem w zakresie produkcji rolniczej ogółem. Brak było regionów wysoce niezrównoważonych w zakresie upraw polowych, natomiast w zakresie produkcji rolniczej ogółem były dwa takie regiony (tab. 23).

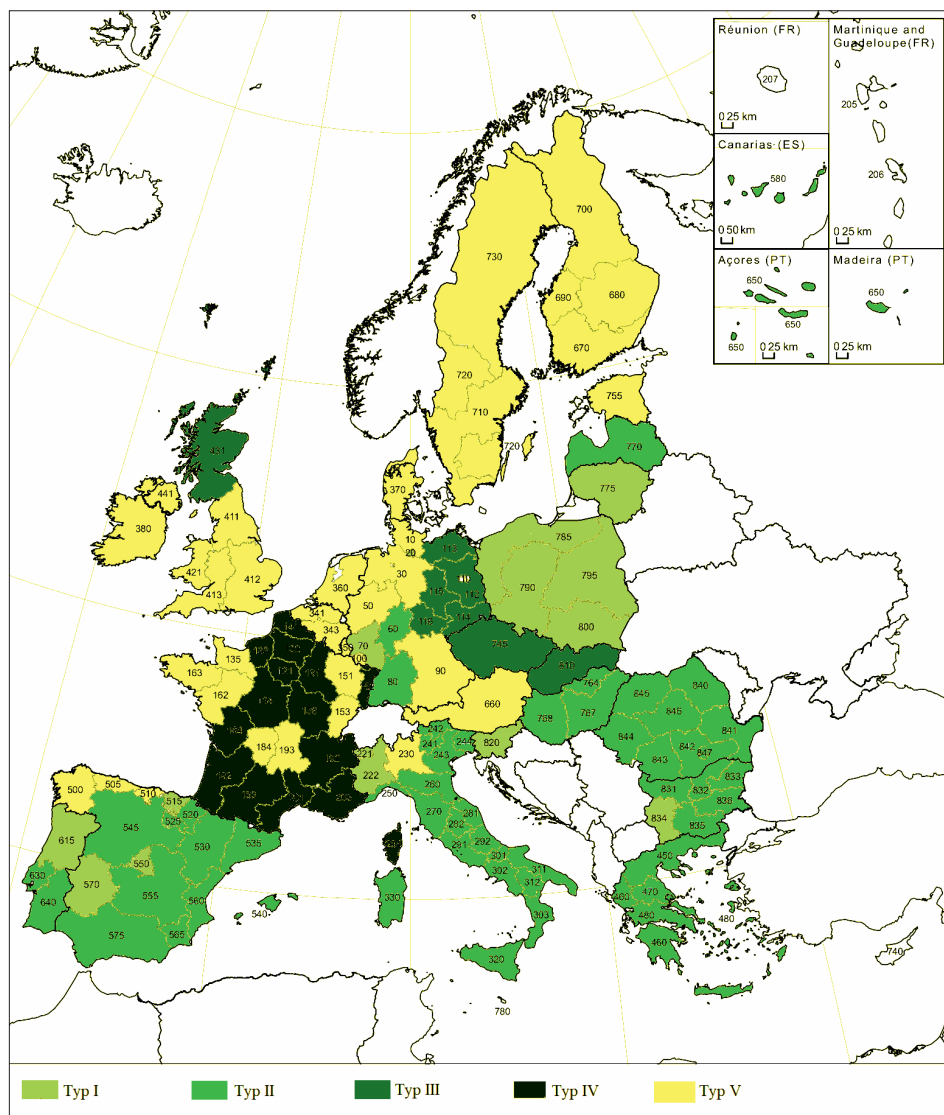
W typie piątym zarówno w roku 2009, jak i 2015 znalazły się: wszystkie regiony fińskie (4), szwedzkie (3) i belgijskie (2) oraz Austria, Dania, Holandia i Luksemburg, jak również francuskie (w 2009 roku dziewięć, a w 2015 roku siedem), niemieckie (odpowiednio: siedem i pięć) oraz brytyjskie (odpowiednio: trzy i pięć). Ponadto w 2015 roku do tego typu należały także trzy regiony hiszpańskie, jeden włoski oraz Irlandia i Estonia (tab. 22, rys. 21-23). Gospodarstwa skupione w regionach znajdujących się w tym typie wyróżniały się najwyższym kosztem zakupu usług na 1 ha i na 1 AWU, dużą powierzchnią UR oraz najniższym udziałem produkcji roślinnej w strukturze produkcji rolniczej. Charakterystyczny dla gospodarstw rolnych regionów tego typu był także wysoki poziom kosztu zakupu usług na jedno gospodarstwo rolne, bardzo wysoka produktywność pracy, a także wysoka wartość posiadanych maszyn, urządzeń i środków transportu. W 2009 roku najwięcej regionów w tym typie charakteryzowało się średnim niezrównoważeniem, w uprawach polowych zrównoważonych było dziesięć regionów, a w produkcji rolniczej ogółem zaledwie jeden region. Wysokie niezrównoważenie wyróżniało cztery regiony w uprawach polowych i pięć w produkcji rolniczej ogółem. W 2015 roku w typie piątym znalazło się dziesięć regionów zrównoważonych w zakresie upraw polowych i aż czternaście w zakresie produkcji rolniczej ogółem.

Regiony Unii Europejskiej są zbiorowością zróżnicowaną w zakresie wartości badanych cech. Również charakteryzujący je koszt korzystania z usług (będący pewnym przybliżeniem poziomu korzystania) nie jest wprost związany z nakładami pracy własnej. Bardziej można skłaniać się ku stwierdzeniu, że ma on związek (przynajmniej w części) z wielkością powierzchni użytków rolnych. Na rysunku 22 można zauważyć, że typy charakteryzujące się wysokim kosztem zakupu usług znajdują się głównie w rejonie Europy Zachodniej i Północnej, a niskim – w rejonie Europy Środkowej, Wschodniej i Południowej, co także uwzględnić także, poza cechami wyróżnionymi w grupowaniu, niekwantyfikowalne oddziaływanie, ugruntowane przez dziesięciolecia, tradycji w zakresie sposobów gospodarowania oraz ogólnego poziomu bogactwa w poszczególnych regionach. To z kolei może oznaczać, że poziom korzystania z usług ma związek z poziomem rozwoju gospodarczego, natomiast zależność poziomu korzystania z usług od uwzględnionych zmiennych mikroekonomicznych, chociaż istnieje, to w krótkim i średnim okresie prawdopodobnie nie jest na tyle silna, aby samodzielnie determinowała kształtowanie się tego zjawiska.

W badanym okresie wyraźnie zmniejszyła się liczba regionów zaliczonych do pierwszej grupy typologicznej, natomiast wzrosła znacząco liczebność drugiej grupy oraz nieznacznie trzeciej i czwartej. Te zmiany wynikały przede wszystkim ze zmiany klasyfikacji regionów Europy Południowej oraz Łotwy (tab. 22). Do typu trzeciego dołączyły w 2015 roku Czechy, do czwartego – Korsyka (Corse) i dwa regiony francuskie Rodan-Alpy, Średnie Pireneje (Rhônes-Alpes, Midi-Pyrénées), a do piątego – regiony hiszpańskie: Galicja, Asturia, Kantabria (Galicja, Asturias, Cantabria), brytyjskie: Walia, Północna Irlandia (Wales, Northern Ireland), włoska Lombardia oraz Estonia i Irlandia. Jednocześnie typ czwarty opuścił niemiecki region Nadrenia-Palatynat (Rheinland-Pfalz), a piąty – po dwa regiony francuskie Rodan-Alpy, Średnie Pireneje (Rhônes-Alpes, Midi-Pyrénées) i niemieckie: Hesja, Badenia-Wirtembergia (Hessen i Baden-Württemberg). Niemieckie regiony powiększyły w 2015 roku odpowiednio typ pierwszy i drugi, natomiast francuskie powiększyły silną grupę regionów tego państwa w typie czwartym. Wszystkie nowe regiony, które zasiliły typ piąty w 2015 roku, pochodziły z typu drugiego utworzonego dla danych z 2009 roku. Opisane zmiany wskazują na postępującą serwicyzację, która jednak nie przebiega równomiernie we wszystkich regionach i dotyczy różnego stopnia rozwoju rolnictwa, nakładów, dominującego kierunku produkcji i poziomu korzystania z usług. Pomimo pozytywnego ogólnego kierunku zmian, różnice pomiędzy regionami w badanym okresie nie zniknęły.

Dane zaprezentowane w tabeli 23 nie pozwalają na stwierdzenie jednoznacznego związku pomiędzy przynależnością do którejkolwiek grupy typologicznej a stopniem (poziomem) zrównoważenia. Można co prawda stwierdzić, że najwyższy udział regionów zrównoważonych występował w grupie trzeciej, czyli w warunkach wysokiego poziomu korzystania z usług, jednak równocześnie w tej grupie występował również duży udział gospodarstw wysoko niezrównoważonych. Równocześnie wysoki udział regionów zrównoważonych występował w typie drugim (charakteryzującym się bardzo niskim kosztem

Rys. 23. Typologia regionów UE ze względu na korzystanie z usług w gospodarstwach rolnych w 2015 roku

Źródło: Opracowanie własne na podstawie FADN Database (2017).

Fig. 23. Typology of EU regions in terms of service use in farms in 2015

Source: the author's study based on FADN Database (2017).

Tabela 23. Liczba regionów o różnym poziomie zrównoważenia produkcji rolniczej w grupach typologicznych regionów UE wyodrębnionych ze względu na korzystanie z usług w gospodarstwach rolnych w 2009 i 2015 roku^a

Table 23. Number of regions differing in sustainability of agricultural production in typological groups of EU regions identified based on absorption of services in farms in 2009 and 2015

Typ	Liczba i rozkład regionów według poziomu zrównoważenia w latach 2007-2009											
	Grupowanie 2009						Grupowanie 2015					
	Uprawy polowe			Produkcja rolnicza ogółem			Uprawy polowe			Produkcja rolnicza ogółem		
	Z	ŚN	WN	Z	ŚN	WN	Z	ŚN	WN	Z	ŚN	WN
Liczba regionów												
I	10	14	3	11	18	4	4	7	0	3	10	1
II	9	16	4	17	13	2	15	16	7	19	18	3
III	4	1	2	4	2	1	4	2	2	4	1	3
IV	6	6	1	4	6	2	5	8	0	7	6	2
V	10	14	4	1	13	5	10	12	5	14	16	6
Udział regionów o różnym poziomie (nie)zrównoważenia według typów regionów i rodzaju produkcji (%)												
I	37	52	11	33	55	12	36	64	0	21	71	7
II	31	55	14	53	41	6	39	42	18	48	45	8
III	57	14	29	57	29	14	50	25	25	50	13	38
IV	46	46	8	33	50	17	38	62	0	47	40	13
V	36	50	14	5	68	26	37	44	19	39	44	17

^aRegiony tworzące poszczególne typy: zgodnie z tabelą 20 i 21 oraz rysunkami 22 i 23

Skróty użyte w tabeli oznaczają regiony: Z – zrównoważone, ŚN – średnio niezrównoważone, WN – wysoce niezrównoważone

Źródło: Matuszczak (2013); FADN Database (2017); obliczenia własne.

zakupu usług), w typie czwartym (o najwyższym koszcie zakupu usług i najwyższym ich udziale w zużyciu pośrednim) w zakresie upraw polowych w grupach z 2009 roku oraz w zakresie zrównoważenia ogółem dla grup z 2015 roku.

Chociaż w typologii uwzględniono usługi rolnicze, a więc charakterystyczne dla produkcji roślinnej, to poziom ich wykorzystania nie determinuje stopnia zrównoważenia

w zakresie upraw polowych ani produkcji rolniczej ogółem. Można jednak zauważyć, że w typach regionów o wysokich nakładach usług częściej pojawia się zrównoważenie, ale także relatywnie częściej wysokie niezrównoważenie, stosunkowo mniej jest natomiast regionów o średnim poziomie niezrównoważenia. Wskazuje to (choćby jednoznacznie o tym nie świadczy) na możliwe, dwukierunkowe oddziaływanie usług: mogą wspomagać procesy równoważenia, ale także być ich destymulantą, jeżeli zostaną podporządkowane wyłącznie maksymalizacji efektów produkcyjnych i ekonomicznych.

Na podstawie przeprowadzonej analizy można stwierdzić, że chociaż istnieją przesłanki ku temu, aby korzystanie z usług wspomagało dążenie do zrównoważenia, to poziom korzystania z usług, mierzony ponoszonym przez gospodarstwa kosztem zakupu usług i usługochłonnością nie ma bezpośrednio związku z poziomem zrównoważenia. Dzieje się tak, ponieważ usługi są jedynie alternatywnym wobec pracy i kapitału sposobem, prowadzącym do uzyskania efektów produkcyjnych. Dlatego ich rolę i znaczenie należy raczej rozpatrywać w kategorii „narzędzia”, wspomagającej działalność rolniczą. To, czy działalność gospodarstw będzie zgodna z paradygmatem zrównoważenia, czy będzie się mu przeciwstawiać, zależy od uwarunkowań specyficznych dla lokalnych warunków prowadzenia produkcji rolniczej, modelu rolnictwa i wynikających z nich ograniczeń oraz od orientacji kadry zarządzającej gospodarstwami w kwestii zrównoważenia. Nie wyklucza to związków pomiędzy poziomem korzystania z usług a poziomem zrównoważenia rolnictwa w przypadku poszczególnych kierunków produkcji lub regionów. Jednak w zaprezentowanym przykładzie upraw polowych taki związek bezpośrednio nie występuje. Powyższa konkluzja potwierdza wyniki rozważań przedstawionych w poprzednich rozdziałach. Wobec zaobserwowanej względnej „neutralności” poziomu korzystania z usług względem poziomu zrównoważenia produkcji można stwierdzić, że o tym, czy usługi produkcyjne będą służyły dalszemu pogłębianiu niezrównoważenia, czy przyczynią się do jego redukcji, zdecyduje człowiek: kierownicy gospodarstw, eksperci formułujący zalecenia i politycy, decydujący o kształcie WPR. Można się tutaj posłużyć analogią do lekarstwa: właściwie dobrane i zastosowane polepszy stan organizmu (poziom zrównoważenia). Jednak wykorzystane niewłaściwie i źle dobrane, nie tylko nie poprawi sytuacji, ale może zaszkodzić.

PODSUMOWANIE I WNIOSKI

Usługi istniały od początku historii pisanej, a w XX wieku ich rola w gospodarce zmieniała się – od marginalnej i pomocniczej względem produkcji do jednego z najważniejszych filarów wymiany gospodarczej i stymulatora wzrostu produktu krajowego. Jednak odnalezienie jednej, uniwersalnej, zawsze aktualnej i niebudzącej wątpliwości definicji usług jest bardzo trudne, a w przypadku definicji bardziej szczegółowych – może być całkowicie niemożliwe. Dzieje się tak, ponieważ wraz ze zmianami społeczno-gospodarczymi zmienia się także natura usług, ich funkcje i sposoby świadczenia. Ewolucja potrzeb odbiorców usług zmusza do poszukiwania nowych rodzajów czynności usługowych, a postęp techniczny i finansyzacja gospodarek powodują, że coraz częściej wątpliwości budzą nawet tak oczywiste do niedawna cechy usług, jak bezpośrednia relacja między usługodawcą a usługobiorcą oraz niezbywalność już nabytej usługi.

Rozważania podjęte w części teoretycznej skłaniają do sformułowania następujących spostrzeżeń i wniosków:

1. Pomimo wielu sporów dotyczących natury usług, autorzy definicji pojęcia „usługi” są zgodni co do tego, że usługę stanowi czynność społecznie użyteczna, zaspokajająca bezpośrednio lub pośrednio potrzeby ludzkie, ale nieprowadząca bezpośrednio do wytwarzania przedmiotów materialnych. Współczesna praktyka gospodarcza każe jednak uzupełnić, a nawet podać w wątpliwość takie ujęcie usług. Usługi nie są bowiem już tylko czynnościami niezwiązanymi z procesem wytwarzania lub co najwyżej pomocniczymi elementami procesów produkcyjnych. Coraz większa specjalizacja związana z postępowaniem technologicznym, technicznym i organizacyjnym powoduje, że usługi stają się integralnym elementem stosowanych w przedsiębiorstwach rozwiązań, dotyczących organizacji produkcji.
2. Dążenie do zaspokojenia podstawowej potrzeby człowieka, jaką jest jego wyżywienie, wymaga obecnie współdziałania przemysłu, usług i rolnictwa. Przemysł, z jednej strony, dostarcza środków do produkcji rolniczej, a z drugiej – zapewnia przetwarzanie produktów rolnych z postaci pierwotnej do formy, jakiej oczekują konsumenci. Rolnictwo wykorzystuje produkty przemysłowe oraz korzysta z tworzonej dzięki

współpracy z przemysłem infrastruktury, poczynając od odbioru produktów od rolników po współpracę w doskonaleniu jakości materiału genetycznego. Usługi natomiast pojawiają się zarówno w przemyśle, jak i w rolnictwie, zwiększając efektywność, obniżając koszty i poprawiając jakość. Ponadto, poza zaspokojeniem potrzeb żywieniowych, rolnictwo, zgodnie z założeniami rozwoju zrównoważonego, powinno uwzględniać także potrzeby wyższego rzędu: środowiskowe, rekreacyjne, alternatywnych źródeł energii, lokalizacyjne (w sensie szeroko rozumianej przestrzeni życiowej), kultywowania tradycji i dziedzictwa kulturowego oraz behawioralne (w sensie realizacji potrzeby szeroko rozumianej wolności). Wobec tak rozumianej roli rolnictwa, przemysłu i usług oraz wzajemnego „przenikania się” ich elementów w teorii agrobiznesu, dyskusyjny staje się tradycyjny, sektorowy podział gospodarki. Możliwość współdziałania trzech sektorów w dążeniu do rozwoju zrównoważonego skłania do zmiany spojrzenia na ich wzajemne relacje i do łącznego, a nie odrębnego rozpatrywania ich funkcji w gospodarce.

3. W związku z postępem w zakresie informatyzacji i robotyzacji pojawiają się usługi, w których wykonawcą jest maszyna, co więcej, usługa może być świadczona także bez świadomego udziału usługobiorcy. Taki stan rzeczy istnieje od kilkunastu lat w przypadku niektórych „wirtualnych” usług internetowych, a od niedawna zaczyna wkraczać w sferę „realnego” życia. Pojawiające się informacje o postępach w dziedzinie tzw. „sztucznej inteligencji” (czyli o maszynach, które podobnie jak człowiek będą same tworzyły zasady postępowania i same podejmowały decyzje) każą przypuszczać, że uniezależnienie pojęć „inteligencji” i „wolności wyboru”, a także „potrzeb” i w ślad za tym „usług” (a być może, co wydaje się logiczną konsekwencją, także etyki i moralności) od gatunku *homo sapiens* jest tylko kwestią czasu.
4. Na podstawie przeprowadzonych rozważań, zaproponowano nowe, zdaniem autorki aktualne, definicje: usług, usługodawcy i usługobiorcy:
  - a) usługami są wszelkie czynności, w wyniku których innemu podmiotowi dostarczona jest określona użyteczność, niewynikające z relacji zatrudnienia u usługobiorcy (gdy usługodawcami są ludzie) lub własności/posiadania usługodawcy przez usługobiorcę (gdy usługodawcami są podmioty sztucznej inteligencji, przedsiębiorstwa, instytucje itp.)
  - b) usługodawcą jest podmiot, który wykonuje czynność dostarczającą tę użyteczność, a usługobiorcą podmiot, który z tej użyteczności korzysta (z wyłączeniem relacji zatrudnienia i własności opisanych w podpunkcie a). Użyteczność może być dostarczana i „absorbowana” w dowolny sposób, świadomie lub nieświadomie, odpłatnie lub nieodpłatnie. Usługodawca i usługobiorca mogą być zarówno podmiotami indywidualnymi, jak również zbiorowymi.

Takie ujęcie natury usług umożliwia traktowanie jako usługi użyteczności absorbowanych np. za pośrednictwem środowiska naturalnego lub ładu organizacyjno-prawnego organizmu państwowego.

5. W ślad za nową definicją i perspektywą postrzegania usług, dokonano próby utworzenia klasyfikacji usług na podstawie kryterium ich oddziaływania na dążenie do rozwoju zrównoważonego. Wyodrębniono trzy grupy usług: negatywnie, neutralnie i pozytywnie wpływających na możliwość osiągnięcia zrównoważenia w sensie Pareto (czyli w zakresie trzech równorzędnych ładów: ekonomicznego, społecznego i przyrodniczego). Usługi negatywnie oddziałujące na dążenie do zrównoważenia będą pogarszały jego poziom w zakresie co najmniej jednego z trzech wymiarów, nawet jeżeli w pozostałych dwóch wymiarach będą oddziaływały korzystnie. Usługi obojętne nie mają znaczącego wpływu na którykolwiek z wymiarów zrównoważenia, a usługi oddziałujące pozytywnie wspomagają dążenie do zrównoważenia co najmniej w jednym z wymiarów, jednocześnie nie pogarszając poziomu zrównoważenia w pozostałych dwóch wymiarach. Takie podejście jest dość proste i intuicyjnie zrozumiałe. Kłopoty pojawiają się podczas próby przyporządkowania konkretnych usług do poszczególnych, wyodrębnionych grup. Relacja usługowa ma charakter indywidualny (nawet w przypadku podmiotów zbiorowych), a usługi są silnie zróżnicowane wewnętrznie. Dlatego te same grupy usług (np. osobiste, finansowe, produkcyjne), a nawet te same, poszczególne usługi będą w różny sposób oddziaływały na zrównoważenie w zależności od okoliczności: miejsca, czasu, charakterystyki usługodawcy i usługobiorcy (w tym nieprzewidywalnych zachowań ludzkich), poziomu rozwoju cywilizacyjnego i gospodarczego, poziomu wiedzy i oświaty, otoczenia i regulacji instytucjonalnych, sytuacji politycznej i wielu innych mierzalnych oraz niemierzalnych czynników.
6. Przeanalizowano możliwe przyczyny kształtujące zapotrzebowanie na usługi produkcyjne w rolnictwie. Wskazano, że wynika ono z: niemożności wykonania przez rolnika niektórych czynności, będących elementem procesów technologicznych wykorzystujących wyłącznie środki własne, możliwości obniżenia kosztów produkcji lub wzrostu jej efektów ekonomicznych, możliwości wykorzystania poza gospodarstwem siły roboczej, uwolnionej dzięki skorzystaniu z usług. Ważnym czynnikiem jest także konieczność spełnienia wymagań technologicznych, jakościowych i środowiskowych, wynikających z uczestnictwa we wspólnym europejskim rynku oraz związanych z tym regulacji. Czynnikiem kształtującym popyt na usługi produkcyjne mogą być również transfery środków finansowych do gospodarstw w ramach Wspólnej Polityki Rolnej i programów pomocowych Unii Europejskiej, które ułatwiają wprowadzanie zmian w technologii i organizacji produkcji, a także wspomagają rozwój potencjału usługodawców. W tym przypadku jednak może też zachodzić zjawisko odwrotne wobec sewicyzacji, polegające na dążeniu gospodarstw do samowystarczalności w zakresie technicznej obsługi procesów produkcji przez rozbudowę własnego potencjału maszynowego z wykorzystaniem dofinansowania ze środków Unii Europejskiej.
7. Procesy dostosowawcze, związane z akcesją państw postsocjalistycznych do Unii Europejskiej (a więc dążenie nie tylko do większej efektywności, ale również do zrównoważenia procesów produkcyjnych), mogą stymulować rozwój usług. Oczywiście, nie

zawsze oznacza to wprost ukierunkowanie ich na zrównoważony rozwój lub tzw. europejski model rolnictwa (odstępstwa, np. nieracjonalne środowiskowo zwiększanie nawożenia mineralnego lub użycia pestycydów i herbicydów, wpisują się w szerszą dyskusję dotyczącą założeń i realizacji Wspólnej Polityki Rolnej). Dla zapotrzebowania na usługi, ale również dla możliwości ich zaspokojenia ważne są środki finansowe, pochodzące z programów pomocowych UE. Z jednej strony ułatwiają one optymalizację procesu produkcji rolniczej, a z drugiej – wspomagają rozbudowę potencjału technicznego i kapitału ludzkiego po stronie usługodawców.

8. Wśród trzech grup usług produkcyjnych dla rolnictwa (rolniczych, weterynaryjnych i pośrednictwa finansowego) każda pełni inną rolę i jest odpowiedzią na inne zapotrzebowanie rolnictwa zrównoważonego. Usługi rolnicze ułatwiają spełnienie wymagań jakościowych i środowiskowych, a dzięki wykorzystaniu wiedzy i potencjału usługodawców mogą podnosić efektywność produkcji, chronić rzadkie zasoby naturalne i ograniczać jej negatywny wpływ na środowisko. Usługi weterynaryjne umożliwiają zachowanie dobrostanu zwierząt i pomagają zapewnić bezpieczeństwo produkowanej żywności. Usługi pośrednictwa finansowego stanowią pomoc w finansowaniu przejścia do modelu rolnictwa zrównoważonego oraz w finansowaniu działalności podmiotów w ramach rolnictwa zrównoważonego.

Na podstawie analiz zawartych w części empirycznej, można sformułować następujące wnioski ogólne:

1. Uzyskane wyniki pozwoliły pozytywnie zweryfikować **hipotezę I**: *Znaczenie usług, mierzone udziałem zatrudnionych w sektorze usług w liczbie zatrudnionych ogółem w gospodarce narodowej oraz udziałem usług w strukturze tworzenia wartości dodanej brutto, było większe w państwach UE-15 lepiej rozwiniętych gospodarczo i charakteryzujących się wyższą WDB per capita niż EU-10. Udział usług w tworzeniu wartości dodanej jest związany ze stadium rozwoju gospodarczego, w jakim znajdują się poszczególne państwa i zamożnością (bogactwem) mieszkańców. Państwa, które wstąpiły w strukturę Unii Europejskiej po 2004 roku cechował niski udział usług w strukturze zatrudnienia oraz w strukturze wartości dodanej brutto. We wszystkich państwach zauważyć jednak można postępującą serwicyzację gospodarki, czyli zwiększanie się roli usług zarówno w strukturze zatrudnienia, jak i w tworzeniu wartości dodanej brutto. Jednak jednocześnie poziom korzystania z usług i tempo jego wzrostu różni się pomiędzy poszczególnymi państwami, mimo często zbliżonych wartości wskaźników charakteryzujących ich gospodarki i podobnych wartości PKB per capita. Nie przeczy to ogólnemu związkowi opisanemu powyżej, lecz wskazuje na konieczność uwzględnienia również innych, głównie instytucjonalnych, przyrodniczych i kulturowych zależności, które w krótkim i średnim okresie mogą powodować te różnice.*
2. Przeprowadzone badania pozwalają także na pozytywne zweryfikowanie **hipotezy II**: *Poziom korzystania z usług produkcyjnych ogółem w rolnictwie państw Unii Europejskiej w badanym okresie uwarunkowany był przez stopień rozwoju rolnictwa i był wyż-*

szy w krajach UE-15 niż w UE-10, jednak sytuacja wewnątrz agregatów UE-15 i UE-10 była pod tym względem zróżnicowana. Poziom korzystania ze wszystkich trzech podanych badaniu rodzajów usług produkcyjnych w rolnictwie był wyższy w agregacie UE-15 niż w UE-10. Jednak sytuacja była pod tym względem zróżnicowana wewnątrz agregatów UE-15 i UE-10, a w przypadku UE-15 zdarzały się państwa charakteryzujące się niższym poziomem korzystania z usług niż niektóre państwa UE-10. Potwierdza to związek poziomu korzystania z usług z rozwojem rolnictwa, jednak wskazuje także na konieczność uwzględnienia specyfiki tego sektora w poszczególnych krajach. Do najważniejszych czynników kształtujących poziom korzystania z usług, poza ogólnym poziomem rozwoju rolnictwa można zaliczyć: dominujący kierunek produkcji, uwarunkowania przyrodnicze, nakłady pracy, oddziaływanie transferów finansowych i uregulowań WPR oraz zróżnicowane modele gospodarowania. Możliwe oddziaływanie tych czynników nie zaprzecza postawionej hipotezie, jednak w pewnym stopniu różnicuje sytuację wewnątrz agregatów.

3. W zakresie dotyczącym usług rolniczych (związanych z produkcją roślinną) nie znalazła potwierdzenia **hipoteza III: Rolnictwo w państwach UE-10, „nadrabiając dystans” dzielący je pod względem rozwoju w porównaniu z UE-15 i dążąc do spełnienia wymogów jakościowych i formalnych, obowiązujących w Unii Europejskiej, zwiększało poziom korzystania z usług produkcyjnych relatywnie szybciej niż w UE-15.** Wartość usług rolniczych wzrastała szybciej w państwach UE-15. W przypadku tych usług, dostosowanie w państwach UE-10 odbywało się raczej przez modernizację i rozbudowę parku maszynowego, a więc zmierzało w kierunku samowystarczalności gospodarstw rolnych w zakresie technicznej obsługi procesów produkcji roślinnej.
4. **Hipotezę III** zweryfikowano pozytywnie w zakresie dotyczącym usług weterynaryjnych i finansowych. Tempo wzrostu poziomu korzystania było tu w badanych latach relatywnie wyższe (w stosunku do stanu wyjściowego) w państwach UE-10 w porównaniu z UE-15. W przypadku usług weterynaryjnych nie ma możliwości zastąpienia ich własną pracą lub własnymi maszynami. Korzystanie z wyspecjalizowanych usług weterynaryjnych jest więc koniecznością, jeżeli gospodarstwa dążą do spełniania wymogów jakościowych i prawnych w zakresie produkcji zwierzęcej, natomiast korzystanie z usług finansowych jest często niezbędne, aby inwestować i/lub korzystać ze środków finansowych dostępnych w ramach WPR i innych programów Unii Europejskiej.

Sformułowano także następujące wnioski szczegółowe:

I. W zakresie oceny miejsca sektora usług w gospodarce narodowej

1. Poszczególne państwa i regiony Unii Europejskiej są zróżnicowane nie tylko pod względem zajmowanej powierzchni, liczby ludności i warunków geograficznych, lecz także potencjału oraz poziomu rozwoju gospodarczego. Nierówności w znaczeniu usług w gospodarce pomiędzy państwami wyrażane są między innymi przez udział zatrudnionych w usługach w ogólnej liczbie zatrudnionych w gospodarce narodowej,

a także przez udział usług w strukturze tworzenia wartości dodanej brutto. W tym zakresie sektor usług w krajach Europy Środkowo-Wschodniej i wysoko rozwiniętych państwach Europy Zachodniej dzielił duży dystans rozwojowy.

2. Sektor usługowy w latach 2000-2016 zwiększył swój udział zarówno w strukturze tworzenia wartości dodanej brutto, jak również w strukturze zatrudnienia we wszystkich badanych państwach Unii Europejskiej. Korzystniejsza sytuacja występowała w państwach Europy Zachodniej o dużej gęstości zaludnienia. W krajach tych usługi posiadały dominujący udział w strukturze zatrudnienia w gospodarce narodowej oraz w tworzeniu wartości dodanej brutto. Duże dysproporcje między państwami UE-15 a krajami Europy Środkowo-Wschodniej można też zauważyć w odniesieniu do PKB *per capita*, tj. wskaźnika ściśle związanego z poziomem rozwoju gospodarczego. Z kolei państwa, które wstąpiły w struktury Unii Europejskiej po 2004 roku, cechował niski udział usług w strukturze zatrudnienia oraz, w przypadku niektórych państw z tej grupy, również w strukturze wartości dodanej brutto. We wszystkich państwach zauważyć jednak można postępującą serwicyzację gospodarki, czyli zwiększanie się roli usług zarówno w strukturze zatrudnienia, jak i tworzeniu wartości dodanej brutto.

II. W zakresie poziomu korzystania i struktury rodzajowej usług produkcyjnych w rolnictwie

1. Wśród państw UE-15 można wskazać dwa, wyróżniające się najwyższymi wartościami zakupu usług rolniczych na 1 ha UR: są to Holandia i Włochy. W przeliczeniu na 1 AWU najwyższą wartością charakteryzowała się Holandia, następnie Dania, a w dalszej kolejności: Francja, Szwecja, Włochy, Wielka Brytania i Niemcy. Wartość usług rolniczych na 1000 euro produkcji roślinnej była najwyższa w Irlandii, następnie w Holandii, Włoszech, Danii i Szwecji. Chociaż państwa UE-10 charakteryzowały się wielokrotnie niższymi wartościami usług rolniczych na 1 ha UR i 1 AWU, to w przeliczeniu na 1000 euro produkcji roślinnej różnice te były mniej zauważalne. Wynika to ze znacznie mniejszej niż w UE-15 wartości produkcji roślinnej. Przeprowadzone badanie wykazało, że przypadku usług rolniczych (związanych z produkcją roślinną) można doszukiwać się dwóch podstawowych czynników, określających korzystanie z usług. Po pierwsze, jest to poziom rozwoju rolnictwa i jego intensywność oraz struktura produkcji roślinnej. Po drugie, wyposażenie gospodarstw we własne maszyny i wielkość zasobów pracy zaangażowanych w produkcję, jednak kierunek i siła oddziaływania tych czynników różni się ze względu na specyfikę rolnictwa w poszczególnych państwach.
2. Posiadanie przez gospodarstwa, zwłaszcza w państwach UE-10 własnych maszyn nie musi oznaczać, że wartość ich kapitału jest wysoka. Mogą to być przestarzałe i dawno już zamortyzowane, ale wciąż sprawne maszyny, które pomimo niskiej wydajności pozwalają na rezygnację z zakupu usług, jeżeli można do prac polowych przeznaczyć odpowiednio duże zasoby pracy. Z drugiej strony, mogą to być również nowoczesne

maszyny, które rolnicy kupują dzięki środkom otrzymanym z programów UE, jeżeli wybierają rozwój własnego parku maszynowego zamiast korzystania z usług. Poziom korzystania z usług rolniczych wynika więc przede wszystkim z potrzeb, określonych przez wielkość zasobów pracy i strukturę produkcji roślinnej, posiadane wyposażenie i preferencje gospodarstw, dotyczące wyboru między opłacaniem usług a inwestycjami we własne maszyny.

3. Spośród państw UE-15 najwyższą wartość usług weterynaryjnych na 1 DJP odnotowano we Włoszech, które pod tym względem ustępowały Bułgarii, należącej do grupy państw UE-10. Wartości tego wskaźnika nie wykazywały tak silnego zróżnicowania pomiędzy poszczególnymi państwami, jak w przypadku usług rolniczych na 1 ha UR. Jego najniższe wartości odnotowano w Polsce i Portugalii, a w roku 2000 również na Litwie i w Estonii, jednak w tych dwóch państwach wartości usług weterynaryjnych wzrosły do 2016 roku kilkakrotnie, osiągając poziom zbliżony (odpowiednio) do Wielkiej Brytanii i Węgier.
4. Pomimo relatywnie niewielkiego zróżnicowania w przeliczeniu na 1 DJP, w badanych latach pomiędzy poszczególnymi państwami wystąpiły duże różnice wartości usług weterynaryjnych w przeliczeniu na 1 AWU. Było to spowodowane zróżnicowanymi nakładami pracy, zaangażowanymi w produkcję rolniczą w poszczególnych krajach. Trzeba jednak zastrzec, że ten parametr ma ograniczoną wartość poznawczą, ponieważ brak danych o nakładach pracy dla produkcji zwierzęcej, a uwzględnione w obliczeniach nakłady pracy dotyczą całej produkcji rolniczej. Analiza prowadzona w taki sposób pokazuje więc różnice wynikające przede wszystkim z wielkości nakładów pracy. Nieuchronną konsekwencją takiego podejścia jest niska wartość usług weterynaryjnych na 1 AWU w UE-10 i w państwach UE-15, posiadających relatywnie wysokie zatrudnienie w rolnictwie oraz wysokie lub bardzo wysokie wartości tych usług w krajach o niskim zatrudnieniu w rolnictwie, takich jak: Belgia, Dania, Francja, Holandia, Luksemburg czy Wielka Brytania, Niemcy i Irlandia. Z tego względu znacznie lepszym miernikiem poziomu korzystania z usług wydaje się być usługochłonność, wyrażona wartością usług weterynaryjnych na 1000 euro produkcji zwierzęcej. Pod tym względem na czele znalazły się: Bułgaria i Rumunia oraz Czechy, a najniższe wartości badanego wskaźnika uzyskały: Polska, Portugalia, Szwecja i Finlandia. Należy jednak pamiętać, że poziom usługochłonności w zakresie usług weterynaryjnych zależy nie tylko od intensywności produkcji i jej nowoczesności, ale co najmniej w takim samym stopniu od dominującego kierunku produkcji zwierzęcej i stawek opłat za usługi weterynaryjne, różnych w poszczególnych państwach.
5. Państwa UE-10 odnotowały znacznie niższe wartości usług pośrednictwa finansowego na 1 ha UR i na 1 AWU niż UE-15, natomiast w przeliczeniu na 1000 euro produkcji rolniczej, w większości, poza Rumunią i Słowenią, osiągały wyniki zbliżone do niektórych państw UE-15. Jest to jednak skutek nie tyle wysokiej wartości usług pośrednictwa finansowego w krajach UE-10, ale raczej dość niskiej wartości produkcji rolniczej.

6. Ze względu na znacznie wyższe wartości wszystkich rodzajów usług w krajach UE-15 w porównaniu z UE-10, wartości udziałów poszczególnych rodzajów usług produkcyjnych w UE-25 były determinowane przez sytuację w tym zakresie w krajach UE-15. W roku 2000 występowała wyraźna różnica, spowodowana niewielkim udziałem usług pośrednictwa finansowego w krajach UE-10 (zaledwie 5% ogółu, wobec 15,6% w krajach UE-15). Do roku 2016 udziały te jednak niemal się wyrównały (w krajach UE-15 obniżyły się do 13%, a w UE-10 wzrosły do 12,6%), co oczywiście nie oznacza wyrównania się wartości tych usług. Dominujące znaczenie we wszystkich grupach państw miały usługi rolnicze, a na kolejnym miejscu znalazły się usługi weterynaryjne. Analiza danych dotyczących poszczególnych państw wskazuje, że nie jest właściwe ograniczanie się do badania sytuacji w agregatach złożonych z państw „starej” UE-15 i „nowej” UE-10. Chociaż w całej badanej zbiorowości dominowały usługi rolnicze, to w przypadku Belgii, Czech i Słowenii, a w 2000 roku również Łotwy występowała przewaga usług weterynaryjnych. Usługi pośrednictwa finansowego miały największe znaczenie w ogólnej wartości usług w roku 2016 roku w Luksemburgu, a najmniejsze w Słowenii, na Węgrzech, w Holandii i we Włoszech, a w 2016 roku również w Wielkiej Brytanii.

III. W zakresie związków pomiędzy poziomem korzystania z usług produkcyjnych i wybranymi charakterystykami rolnictwa państw Unii Europejskiej

1. W zbiorowości krajów UE-25 istnieje dodatnia współzależność między wartością zużycia pośredniego, produkcji rolniczej, wartością dodaną brutto a poziomem korzystania z usług rolniczych, weterynaryjnych i finansowych. Podobne kierunkowo związki obserwuje się w państwach UE-15 i UE-10, przy czym w tej ostatniej grupie państw poziom dodatniej współzależności jest mniejszy dla usług rolniczych i weterynaryjnych, a w przypadku usług finansowych występuje ujemna korelacja, z wyjątkiem nakładów brutto na środki trwałe (co wydaje się logiczne, jeżeli przyjąć, że zwiększanie stopnia wyposażenia gospodarstw rolnych było – przynajmniej częściowo – finansowane z kredytów). Może to wynikać z oddziaływania programów pomocowych, które ułatwiają rolnikom inwestowanie w nowe, wydajniejsze maszyny i urządzenia.
2. W przypadku usług rolniczych posiadanie własnych maszyn zmniejsza skłonność do korzystania z tych usług, natomiast w odniesieniu do usług weterynaryjnych taka zależność nie występuje, ze względu na konieczność posiadania stosownej wiedzy i uprawnień przez lekarzy weterynarii. Zatem inwestycje w środki trwałe, przyczyniając się do zwiększania skali i/lub unowocześniania produkcji, będą w tym przypadku raczej zwiększały skłonność do korzystania z usług weterynaryjnych. Można więc przypuszczać, że rozwój własnego potencjału gospodarstw może współistnieć ze zwiększaniem nakładów na usługi w odniesieniu do produkcji roślinnej w państwach wysoko rozwiniętych, charakteryzujących się wysokimi nakładami na 1 ha UR, lub być wobec nich substytucyjny, w przypadku rolnictwa państw „odrabiających

dystans” i uzupełniającego lub unowocześniającego własne zasoby środków trwałych (maszyny i urządzenia oraz infrastrukturę produkcji roślinnej).

3. Ze względu na specyfikę produkcji zwierzęcej i usług weterynaryjnych, rolnictwo państw mniej rozwiniętych, uzupełniające i unowocześniające własne środki trwałe, charakteryzuje się silniejszym niż w przypadku rolnictwa państw wysoko rozwiniętych, dodatnim związkiem pomiędzy nakładami na środki trwałe a nakładami na zakup usług weterynaryjnych. W tym przypadku „nadrabianie dystansu” wymaga specjalistycznej wiedzy usługodawców i posiadania uprawnień do wykonywania czynności, będących przedmiotem oferowanych przez nich usług.

IV. W zakresie identyfikacji typów regionów Unii Europejskiej ze względu na wybrane cechy dotyczące potencjału produkcyjnego, typ produkcji rolniczej i korzystanie z usług w gospodarstwach rolnych

1. Regiony Unii Europejskiej charakteryzujące się wysokim kosztem zakupu usług znajdują się głównie w rejonie Europy Zachodniej i Północnej, a niskim – w rejonie Europy Środkowej, Wschodniej i Południowej. Taki podział każe uwzględnić, poza zmiennymi mikroekonomicznymi, także niekwantyfikowalne oddziaływanie, ugruntowanej przez dziesięciolecia tradycji w zakresie sposobów gospodarowania oraz ogólnego poziomu bogactwa w poszczególnych regionach. To z kolei oznacza pośrednio, że poziom korzystania z usług ma związek z poziomem rozwoju gospodarczego, natomiast zależność poziomu korzystania z usług od zmiennych mikroekonomicznych, chociaż istnieje, to w średnim i krótkim okresie nie jest na tyle silna, aby samodzielnie determinowała kształtowanie się poziomu korzystania z usług produkcyjnych.
2. Zróżnicowanie poziomu zrównoważenia rolnictwa wewnątrz wyodrębnionych grup nie pozwala również na stwierdzenie jednoznacznego związku między przynależnością do którejkolwiek grupy typologicznej a stopniem zrównoważenia. Chociaż istnieją przesłanki ku temu, aby korzystanie z usług wspomagało dążenie do zrównoważenia, to poziom korzystania z usług, mierzony ponoszonym przez gospodarstwa kosztem ich zakupu i usługochłonnością nie ma bezpośrednio związku z poziomem zrównoważenia. Dzieje się tak, ponieważ usługi są jedynie alternatywnym wobec pracy i kapitału sposobem, prowadzącym do uzyskania efektów produkcyjnych. Dlatego ich rolę i znaczenie należy raczej rozpatrywać w kategorii „narzędzia”, wspomagającego działalność rolniczą. To czy działalność gospodarstw będzie zgodna z paradygmatem zrównoważenia, czy będzie się mu przeciwstawiać, zależy od uwarunkowań specyficznych dla lokalnych warunków prowadzenia produkcji rolniczej, modelu rolnictwa i wynikających z nich ograniczeń oraz od orientacji kadry zarządzającej gospodarstwami w kwestii zrównoważenia. Nie wyklucza to istnienia związków pomiędzy poziomem korzystania z usług a poziomem zrównoważenia rolnictwa w przypadku poszczególnych kierunków produkcji lub regionów, jednak w zaprezentowanym przykładzie takich zależności nie zaobserwowano.

LITERATURA

- Adamowicz, M. (2013). Przyczyny i skutki I fazy kryzysu finansowego lat 2007-2009 w wybranych krajach na świecie. *Zeszyty Naukowe Szkoły Głównej Gospodarstwa Wiejskiego w Warszawie. Polityki Europejskie, Finanse i Marketing*, 9(58), 9-21.
- Adamowicz, M., Zwolińska-Ligaj, M. (2009). Koncepcja wielofunkcyjności jako element zrównoważonego rozwoju obszarów wiejskich. *Zeszyty Naukowe Szkoły Głównej Gospodarstwa Wiejskiego w Warszawie. Polityki Europejskie, Finanse i Marketing* 2(51) – T. II, 11-38.
- Andreae, B. (1967). *Gospodarstwo uproszczone. Praktyczne możliwości i ich granice*. Warszawa: PWRiL.
- Bajek, P., Chmielewska-Gill, W., Giejbowicz, E., Jaworska, A., Pośrednik, A., Wołek, T. (2007). WPR. Nowoczesna polityka rozwoju rolnictwa i obszarów wiejskich. Warszawa: Wyd. FAPA.
- Balcerzak, A.P. (2015). Wielowymiarowa analiza efektywności instytucjonalnej w krajach Europy Środkowo-Wschodniej w relacji do standardów OECD. *Optimum: Studia Ekonomiczne*, 1(73), 51-63.
- Balcerzak, A.P., Rogalska, E. (2009). Gospodarka oparta na wiedzy w Unii Europejskiej: wielowymiarowa analiza danych dla lat 2000-2007. W: E. Okoń-Horodyńska, R. Wisła (red.), *Kapitał intelektualny i jego ochrona*. Warszawa: Instytut Wiedzy i Innowacji.
- Barański, K. (1992). Charakterystyka usług w gospodarce. W: *Usługi a rynek pracy w regionie. Rozprawy i Studia*, (CXLIX) 75, Szczecin: Wyd. Nauk. Uniwersytetu Szczecińskiego.
- Baumol, W.J. (1967). Macroeconomics of unbalanced growth: The anatomy of an urban crisis. *American Economic Review*, 57, 415-426.
- Baumol, W.J., Blackman, S.A.R., Wolff, E.N. (1989). *Productivity and American leadership: the long view*. Cambridge: MIT Press.
- Bell, D. (1989). *Die nachindustrielle Gesellschaft*. Frankfurt: Campus Verlag.
- Bergstrand, J.H. (1991). Structural determinants of real exchange rates and national price levels: Some empirical evidence. *American Economic Review*, 81, 325-334.
- Beyers, W.B., Lindhal, D.P. (1996). Explaining the demand for producer services: Is cost – driven externalization the major factor? *Paper in Regional Science*, 75, 3, 351-374.
- Białynicki-Birula, P. (2007). Wpływ zdrowia na kształtowanie się społecznego dobrobytu. *Biuletyn Ekonomiczny e-GAP*, 3. Pobrano 5.08.2018 roku z: <https://depot.ceon.pl/handle/123456789/3766>.
- Błażczak, P., Wysocki, F. (2003). Analiza zróżnicowania jakości życia ludności w przekroju gmin województwa wielkopolskiego. Poznań: WSHiU.
- Błażejczyk-Majka, L., Kala, R. (2005). Metody analizy skupień do charakterystyki użytków rolnych wybranych państw Unii Europejskiej. *Roczniki Naukowe SERiA*, VII, 5, 5-10.

- Bojar, W., Dzieża, G., Sikora, M., Śpiewak, J., Wyszowska, Z., Januszewski, A., Żółtowski, M. (2014). Wybrane metody ograniczania działania czynników ryzyka w rolnictwie w świetle współczesnych wyzwań. *Roczniki Naukowe Ekonomii Rolnictwa i Rozwoju Obszarów Wiejskich*, 101, 4, 7-18.
- Borys, T. (2009). Problemy zrównoważonej konsumpcji. W: B. Fiedor, R. Jończy (red.), *Rozwój zrównoważony teoria i praktyka ze szczególnym uwzględnieniem obszarów wiejskich*. Wrocław: Wyd. Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu.
- Bożyk, P. (2008). *Międzynarodowe stosunki ekonomiczne. Teoria i polityka*. Warszawa: PWE.
- Bruhn, M. (2011). *Qualitätsmanagement für Dienstleistungen. Grundlagen, Konzepte, Methoden*. Berlin: Springer Verlag.
- Buchanan, J.M. (1993). *Property as a guarantor of liberty*. Cheltenham: Edward Elgar Publishing, Inc.
- Budziński, F. (1965). *Ogólna teoria współczesnej ewolucji ekonomicznej Jana Fourastiégo*. Zeszyty Naukowe, 5, Kraków: Wyd. Politechniki Krakowskiej.
- Bullinger, H.J., Scheer, A.W. (2006). *Service Engineering: Entwicklung und Gestaltung innovativer Dienstleistungen*. W: H.J. Bullinger, A.W. Scheer (ed.), *Service Engineering*. Berlin: Springer Verlag.
- Bułkowska, M., Chmurzyńska, K., Rowiński, J., Wigier, M. (2008). Ocena efektów finansowych i rzeczowych realizacji programów SAPARD, PROW 2004-2006 i SPO „Rolnictwo” oraz wstępna ocena PROW 2007-2013. W: M. Wigier (red.), *Wspólnotowe zasady ewaluacji oraz ocena oddziaływania programów rolnych w okresie 2004-2008. Program Wieloletni 2005-2009, nr 105*, Warszawa: IERiGŻ-PIB.
- Burda, M., Wyplosz, C. (1995). *Makroekonomia. Podręcznik europejski*. Warszawa: PWE.
- Burr, W., Stephan, M. (2006). *Dienstleistungsmanagement. Innovative Wertschöpfungskonzepte im Dienstleistungssektor*. Stuttgart: Kohlhammer.
- Bywalec, Cz. (1989). Usługi w świetle ekonomii politycznej. *Folia Oeconomica Cracoviensia*, XXXII.
- Caliński, T., Harabasz, J. (1974). A dendrite method for cluster analysis. *Communications in Statistics*, 3, 1-27.
- Carlowitz, H.C. von (1713). *Sylvicultura Oeconomica. Hausswirthliche Nachricht und Naturmäßige Anweisung zur Wilden Baum-Zucht*. Faksimile der Erstauflage. Pobrano: 14.11.2015 roku z: <http://freepdfs.net/h-ann-carl-von-carlowitz-sylvicultura-oeconomica-forstbuchde/b006cf-c70e026af900e931feac9520e0/>.
- Carp, J.H. (1974). *Der Transformationsprozess in Dienstleistungs-Unternehmungen. Eine Untersuchung der Leistungserstellung im außerindustriellen Bereich, dargestellt am Beispiel der Verkehrsunternehmung*. Diss. Berlin.
- Chase, R. (1978). Where does the customer fit in a service operation? *Harvard Business Rev.* November-December, 138-139.
- Chmielecki, R. (2006). Rozwój form zespołowego użytkowania maszyn w rolnictwie Niemiec Zachodnich. *Inżynieria Rolnicza*, 13, 37-45.
- Cieśla, S., Kowalska-Grudzień, A., Kruczek-Patko, A. (1987). *Rynek środków produkcji i usług dla rolnictwa*. Kraków: Wyd. Akademii Ekonomicznej w Krakowie.
- Clark, C. (1940). *The conditions of economic progress*. London: MacMillan and Company Limited.
- Clark, C. (1944). *The economics of 1960*. London: MacMillan and Company Limited.
- Clark, C. (1957). *The conditions of economic progress*. London: MacMillan, St. Martin's Press.
- Corsten, H. (1990). *Betriebswirtschaftslehre der Dienstleistungsunternehmen*. München: R. Oldenbourg Verlag.
- Corsten, H., Gössinger, R. (2007). *Dienstleistungsmanagement*. Oldenburg: Wissenschaftsverlag.
- Czternasty, W. (1977). Jak to jest z tymi usługami. *Tydzień*, 3, 2-3.
- Czternasty, W. (1981). *Przeobrażenia w zatrudnieniu siły roboczej pod wpływem usług w gospodarce narodowej*. W: F. Wiśniewski (red.), *Rola i miejsce usług w gospodarce narodowej*. Poznań: Wyd. Akademii Ekonomicznej w Poznaniu.

- Czubak, W. (2012). Wykorzystanie funduszy Unii Europejskiej wspierających inwestycje w gospodarstwach rolnych, *J. Agribus: Rural Dev.*, 3(25), 57-67.
- Czubak, W. (2013). Rozwój rolnictwa w Polsce z wykorzystaniem wybranych mechanizmów Wspólnej Polityki Rolnej Unii Europejskiej. Poznań: Wyd. Uniwersytetu Przyrodniczego w Poznaniu.
- Czubak, W., Sadowski, A. (2010). Rola doradztwa rolniczego we wdrażaniu mechanizmów Wspólnej Polityki Rolnej w Polsce. *Roczniki Nauk Rolniczych. Seria G*, 97, 4, 36-44.
- Czyżewski, A. (2007). Makroekonomiczne uwarunkowania rozwoju sektora rolnego. W: A. Czyżewski (red.), *Uniwersalia polityki rolnej w gospodarce rynkowej ujęcie makro- i mikroekonomiczne*. Poznań: Wyd. Akademii Ekonomicznej w Poznaniu.
- Czyżewski, A. (2013a). O nowy paradygmat rozwoju rolnictwa (refleksje nad książką J.S. Zegara „Współczesne wyzwania rolnictwa”). *Ekonomista*, 6, 831-841.
- Czyżewski, A. (2013b). Teoriopoznawcze przesłanki rozwoju rolnictwa rodzinnego. Analizy i ekspertyzy, KSOW. Pobrano 9.03.2016 roku z: <http://ksow.pl/analizy-i-ekspertyzy.html>.
- Czyżewski, A., Kułyk, P. (2010). Relacje między otoczeniem makroekonomicznym a rolnictwem w krajach wysoko rozwiniętych i w Polsce w latach 1991-2008. *Ekonomista*, 2, 189-214.
- Czyżewski, A., Poczta-Wajda, A. (2011). *Polityka rolna w warunkach globalizacji. Doświadczenia GATT/WTO*. Warszawa: PWE.
- Czyżewski, B. (2012). Produktynność zasobów w rolnictwie w Polsce wobec paradygmatu zrównoważonego rozwoju. *Studia Ekonomiczne*, 2 (LXXIII), 165-188.
- Czyżewski, B. (2013). Renty ekonomiczne w gospodarce żywnościowej w Polsce. Warszawa: PWE.
- Czyżewski, B. (2017). *Kierat rynkowy w europejskim rolnictwie*. Warszawa: Wyd. Nauk. PWN SA.
- Daszkowska, M. (1987). Usługi w procesie reprodukcji społecznej. *Zeszyty Naukowe Rozprawy i Monografie*, 82. Gdańsk: Wyd. Uniwersytetu Gdańskiego.
- Daszkowska, M. (1998). *Usługi. Produkcja, rynek, marketing*. Warszawa: Wyd. Nauk. PWN.
- Daszkowska, M. (red.) (1993). *Zarys marketingu usług*. Gdańsk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego.
- Davis, J.H., Goldberg, R.A. (1957). *A concept of agribusiness*. Boston: The Alpine Press, Harvard University.
- Dąbrowska, A. (2008). Rozwój rynku usług w Polsce – uwarunkowania i perspektywy. *Monografie i Opracowania*, 548. Warszawa: Oficyna Wydawnicza Szkoły Głównej Handlowej.
- Dąbrowski, P. (1977). Przestrzenne zróżnicowanie produkcji towarowej rolnictwa w Polsce (1960-1970). Warszawa: KPZK PAN.
- Decker, F. (1975). *Einführung in die Dienstleistungsökonomie*. Paderborn: Schöningh.
- De Soto, J.H. (2010). *Szkoła Austriacka. Ład rynkowy, wolna wymiana i przedsiębiorczość*. Warszawa: Wydawnictwo FIJORR Publishing.
- Dietl, J., Gregor, B. (1977). Dysproporcje w rozmieszczeniu produkcyjno-handlowej obsługi rolnictwa. *Przegląd Geograficzny*, XLIX, 4, 657-676.
- Dobrzański, K. (1992). *Zatrudnienie w usługach społecznych*. Poznań: Akademia Ekonomiczna w Poznaniu.
- Dunin-Wąsowicz, M. (red.) (2016). *Analiza wpływu TTIP na wybrane sektory polskiej gospodarki*. Warszawa: Wyd. Nauk. SCHOLAR.
- Dzun, W., Józwiak, W. (2008). *Gospodarstwa rolne w Polsce przed i po wejściu do UE*. W: T. Czekaj, Z. Mirkowska, J. Sobierajewska (red.), *Dziś i jutro gospodarstw rolnych w krajach Centralnej i Wschodniej Europy. Program Wieloletni 2005-2009*, nr 98. Warszawa: IERiGŻ-PIB.
- Eiglier, P., Langedard, E., Lovelock, Ch.H., Bateson, J.E.G., Jung, R.F. (1977). *Marketing consumer services. New insights*. Cambridge: Marketing Science Institute.
- Falvey, R.E., Gemmell, N. (1991). Explaining service price differences in international comparisons. *American Economic Review*, 81, 1295-1309.
- Fereniec, J. (1979). *System rolniczych usług produkcyjnych w gminie*. Warszawa: PAN-IRWiR.

- Fiedor, B., Kociszewski, K. (2010). *Ekonomia rozwoju*. Wrocław: Wyd. Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu.
- Firlej, K. (2006). Uwarunkowania i tendencje rozwoju agrobiznesu w Polsce i Unii Europejskiej. Pobrano 21.01.2016 roku z: <https://depot.ceon.pl/handle/123456789/7319>.
- Firlej, K., Żmija, D. (2014). *Transfer wiedzy i dyfuzja innowacji jako źródło konkurencyjności przedsiębiorstw przemysłu spożywczego w Polsce*. Kraków: Wyd. Fundacja Uniwersytetu Ekonomicznego w Krakowie.
- Fisher, A.G.B. (1933). Capital and the growth of knowledge. *The Economic Journal*, 43, 171, 379-389.
- Fisher, A.G.B. (1935). The economic implications of material progress. *International Labour Review*, 32, 5-18.
- Fisher, A.G.B. (1939). Production, primary, secondary and tertiary. *Economic Record*, 15, 1, 24-38.
- Fisher, A.G.B. (1945). *Economic progress and social security*. London: MacMillan & Company Limited.
- Fisher, A.G.B. (1952). A note on tertiary production. *The Economic Journal*, 62, 248, 820-834.
- Fisher, A.G.B. (1954). Marketing structure and economic development: Comment. *The Quarterly Journal of Economics*, 68, 1, 151-154.
- Flejterski, S., Klóska, R., Majchrzak, M. (2012). Usługi w teorii ekonomii. W: S. Flejterski, A. Panasiuk, J. Perenc, G. Rosa (red.), *Współczesna ekonomika usług*. Warszawa: Wyd. Nauk. PWN.
- Flejterski, S., Panasiuk, A., Perenc, J., Rosa, G. (2012). *Współczesna ekonomika usług*. Warszawa: Wyd. Nauk. PWN.
- Florek, K., Łukasiewicz, J., Perkal, J., Steinhaus, H., Zubrzycki, S. (1951). Taksonomia wrocławska. *Przegląd Antropologiczny*, 17, 193-210.
- Foldvarty, F.E. (2008). The marginalists who confronted land. *American Journal of Economics and Sociology*, 67, 1, 89-117.
- Food safety in the New Member States. Implementation of the *acquis communautaire* and communication to farmers and consumers (2005). IUCN Programme Office for Central Europe.
- Fourastié, J. (1954). *Die grosse Hoffnung des zwanzigsten Jahrhunderts*. Köln: Bund-Verlag.
- Fourastié, J. (1957). *Migrations professionnelles*. Paris: Presses Universitaires de France.
- Fourastié, J. (1967). *Gesetze der Wirtschaft von Morgen. Drei grundlegende Essays: Warum wir arbeiten. Die Zivilisation im Jahre 1975. Die Produktivität*. Düsseldorf: Econ-Verlag.
- Friedman, M. (1956). The Quantity Theory of Money – A Restatement. In: M. Friedman (ed.), *Studies in the Quantity Theory of Money*, s. 3-21. Chicago: University of Chicago Press.
- Friedman, M. (1962). *Capitalism and freedom*. Chicago: The University of Chicago Press. Pobrano 20.11.2017 roku z: <https://archive.org/details/friedman-milton-capitalism-and-freedom>.
- Fuchs, V. (1968). *The service economy*. New York: NBER, Columbia Univ. Press.
- Gatnar, E., Walesiak, M. (2011). *Analiza danych jakościowych i symbolicznych z wykorzystaniem programu R*. Warszawa: Wyd. C.H. Beck.
- Gerhardt, J. (1987). *Dienstleistungsproduktion, Eine produktions-theoretische Analyse der Dienstleistungsprozesse*. Köln: Verlag J. E. Bergisch Gladbach.
- Gilmore, A. (2003). *Services, marketing and management*. London: SAGE Publications.
- Gordon, A.D. (1987). A review of hierarchical classification. *Journal of the Royal Statistical Society. Series A (General)*, 150, 2, 119-137.
- Gordon, A.D. (1999). *Classification*. Boca Raton: Chapman and Hall/CRC.
- Gospodarowicz, M., Kołodziejczyk, D., Lidke, D., Łąguna, D., Łąguna, W. (2014). Instytucjonalne uwarunkowania rozwoju infrastruktury jako głównego czynnika zrównoważonego rozwoju obszarów wiejskich. Cz. 2, D. Kołodziejczyk, M. Gospodarowicz (red.). *Program Wieloletni 2011-2014, nr 104*. Warszawa: IERiGŻ – PIB.
- Gower, J.C. (1967). A comparison of some methods of cluster analysis. *Biometrics*, 23, 4, 623-638.
- Gregor, B. (1987). *Uwarunkowania oraz kierunki rozwoju usług produkcyjnych dla rolnictwa*. Łódź: Wyd. Uniwersytetu Łódzkiego.

- Growiec, J., Gradzewicz, M., Hagemeyer, J., Jankiewicz, Z., Popowski, P., Puchalska, K., Strzelecki, P., Tyrowicz, J. (2014). Rola usług rynkowych w procesach rozwojowych gospodarki Polski. *Materiały i Studia*, 308. Warszawa: Instytut Ekonomiczny, NBP.
- Grönroos, C. (1990). *Service management and marketing. Managing the moments of truth in service competition*. Massachusetts: Lexington Books.
- Guba, W. (2006). *Uwarunkowania przyszłych reform WPR – Polska perspektywa*. Warszawa: UKIE, Departament Analiz i Strategii.
- Guba, W., Piskorz, W. (2002). *Implikacje reform Wspólnej Polityki Rolnej Unii Europejskiej dla Polski*. Warszawa: UKIE.
- Gunderson, M.A., Boehlje, M.D., Neves, M.F., Sonka, S.T. (2014). *Agribusiness organization and management*. In: N.K. Van Alfen (ed.), *Encyclopedia of agriculture and food systems*. London: Academic Press Elsevier.
- Guojun, G., Chaoqun, M., Jianhong, W. (2007). *Data clustering: Theory, algorithms, and applications*. ASA-SIAM Series on Statistics and Applied Probability. Philadelphia: SIAM.
- Hagemeyer, J., Michałek, J.J. (2006). *Skutki liberalizacji handlu rolnego w ramach Rundy Doha (WTO) dla Polski*. Warszawa: UKIE, Departament Analiz i Strategii.
- Hales, J. (1958). *Rozprawa o wspólnym pożytku Królestwa Anglii*. W: *Merkantylizm i początki szkoły klasycznej. Wybór pism ekonomicznych XVI i XVII wieku*. Warszawa: PWN.
- Haller, S. (2012). *Dienstleistungsmanagement*. Wiesbaden: Gabler Verlag/Springer Fachmedien.
- Hamm, R. (2012). *Verbund von Industrie und Dienstleistungen wird enger*. *Wirtschaftsdienst* 9, ZBW – Leibniz-Informationszentrum Wirtschaft.
- Hamulczuk, M., Rembisz, W. (2008). *Rynkowe uwarunkowania ryzyka cenowego i dochodowego*. W: M. Hamulczuk, S. Stańko (red.), *Zarządzanie ryzykiem cenowym a możliwości stabilizowania dochodów producentów rolnych. Raport Programu Wieloletniego 2005-2009, nr 113*. Warszawa: IERiGŻ-PIB.
- Hartigan, J.A. (1967). *Representation of similarity matrices by tree*. *Journal of the American Statistical Association*, 62, 320, 1140-1158.
- Hartigan, J.A. (1975). *Clustering algorithms*. Canada: John Wiley & Sons Inc.
- Hayek, F.A. (2015). *Droga do zniewolenia*. Kraków: Wydawnictwo ARCANA.
- Hayek, F.A. (1948). *Individualism and economic order*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Hayek, F.A. (red.) (1935). *Collectivist economic planning*. London: Routledge and Kegan.
- Häussermann, H., Siebel, W. (2011). *Theorien der Dienstleistungsdesellschaft*. In: A. Evers, R.G. Heinze, T. Olk (ed.), *Handbuch Soziale Dienste*. Wiesbaden: VS Verlag für Sozialwissenschaften Springer Fachmedien.
- Heller, J. (2009). *Interwencjonizm państwowy w kształtowaniu międzyregionalnych dysproporcji w rozwoju gospodarczym obszarów wiejskich w Polsce*. *Roczniki Nauk Rolniczych. Seria G*, 96, 4, 59-67.
- Hellwig, Z. (1968). *Zastosowanie metody taksonomicznej do typologicznego podziału krajów ze względu na poziom ich rozwoju oraz zasoby i strukturę wykwalifikowanych kadr*. *Przegląd Statystyczny*, 4, 307-326.
- Herold, P., Schlechter, P., Scharnholz, R. (2009). *Modern use of horse in organic farming*, Fédération Européenne du Cheval de Trait pour la promotion de son Utilisation (FECTU). Pobrano 15.12.2017 roku z: <http://www.fectu.org/Englisch/Horses%20in%20organic%20farming.pdf>.
- Hill, T.P. (1977). *On goods and services*. *Review of Income and Wealth*, 23, 315-338.
- Hobson, J.A. (1927). *The evolution of modern capitalism*. London: Walter Scott Pub. Co., C. Scribner's Sons.
- Holzer, J.Z. (1999). *Demografia*. Warszawa: PWE.
- Hopfer, A., Bajerowski, T., Suchta, J. (2000). *Możliwości wielofunkcyjnego rozwoju obszarów wiejskich północno-wschodniej Polski na przykładzie Warmii i Mazur*. W: A. Stasiak. (red.),

- Możliwości wielofunkcyjnego rozwoju wsi polskiej w kontekście integracji z Unią Europejską. Aspekty regionalne. Studia, T. CX, Warszawa: PAN KPZK, SGGW.
- Horodecka, A. (2012). Funkcje obrazu człowieka w ekonomii. W: J. Stawecz (red.), *Pomiędzy polityką stabilizacyjną i polityką rozwoju*. Warszawa: Oficyna Wydawnicza SGH.
- Horodecka, A. (2014). „Homo oeconomicus” jako podstawa ekonomii – krytyka i alternatywy. *Prace Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu*, *Ekonomia*, 347, 166-183.
- Hunek, T. (2001). Rolnictwo w procesie formowania się nowego ładu społeczno-gospodarczego Polski. W: I. Bukraba-Rylska, A. Rosner (red.), *Wież i rolnictwo na przełomie wieków*. Warszawa: PAN-IRWiR.
- Ilnicki, D. (2009). *Przestrzenne zróżnicowanie poziomu rozwoju usług w Polsce. Teoretyczne i praktyczne uwarunkowania badań*. Instytut Geografii i Rozwoju Regionalnego Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław.
- Indeks cen dóbr produkcyjnych (PPI) (2017). Pobrano 10.08.2017 roku z: <https://www.nbportal.pl/slownik/pozycje-slownika/indeks-cen-dobr-produkcyjnych-ppi>.
- Iwan, B., Mogilnicki, E. (1985). *Ekonomika i organizacja handlu rolniczego*. Warszawa: PWN.
- Jakimowicz, A. (2015). *Ekonomofizyka jako nowa szkoła myślenia ekonomicznego*. W: B. Fiedor (red.), *Nauki ekonomiczne. Stylizowane fakty a wyzwania współczesności*. IX Kongres Ekonomistów Polskich, s. 103-115. Warszawa: Wyd. PTE.
- Jakubczyk, Z. (2010). *Teorie rozwoju gospodarczego*. W: B. Fiedor, K. Kociszewski (red.), *Ekonomia rozwoju*. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu.
- Jamandre, W.E. (2004). *Agribusiness: A Perspective*. Venture Diagram Information. Central Luzon State University. Pobrano 24.01.2016 roku z: <https://www.novainspire.com/library/9aqey/2004-venture-diagram-information.pdf>.
- Janoś-Kresło, M. (2002). *Usługi społeczne w procesie przemian systemowych w Polsce*. Monografie i Opracowania, 512. Warszawa: Oficyna Wydawnicza Szkoły Głównej Handlowej.
- Janoś-Kresło, M. (2008). *Usługi społeczne a zrównoważony rozwój regionów*. Monografie i Opracowania, 554. Warszawa: Oficyna Wydawnicza Szkoły Głównej Handlowej.
- Jastrzębowski, W. (1965). *Propozycja systematyzacji usług*. W: A. Ginsbert-Gebert (red.), *Usługi i ich rola społeczno-ekonomiczna*. Warszawa: PWE.
- Jensen, J.B. (2011). *Global trade in services: fear, facts, and offshoring*. Washington, DC: Peterson Institute for International Economics Press.
- Józwiak, W. (2012). *Polskie rolnictwo i gospodarstwa rolne w pierwszej i drugiej dekadzie XXI wieku. Konkurencyjność polskiej gospodarki żywnościowej w warunkach globalizacji i integracji europejskiej*. Program Wieloletni 2011-2014, nr 53. Warszawa: IERiGŻ-PiB.
- Judd, R.C. (1964). *The case for redefining services*. *The Journal of Marketing*, 28 (1), 58-59.
- Kabaj, M. (1972). *Elementy pełnego i racjonalnego zatrudnienia w gospodarce socjalistycznej*. Warszawa: Książka i Wiedza.
- Kafel, K. (2007). *W gąszczu definicji zrównoważonego rozwoju*. Pobrano 9.03.2016 roku z: www.ekoedu.uw.edu.pl.
- Karmarkar, U.S., Pitbladdo, R. (1995). *Service markets and competition*. *Journal of Operations Management*, 12, 397-411.
- Katouzian, M.A. (1970). *The development of the service sector: A new approach*. *Oxford Economic Papers*. New Series 22, 3: 362-382.
- Keynes, J.M. (1936). *The general theory of employment, interest and money*. London: Macmillan.
- Kielan, K., Pokora, K. (2003). *Przygotowanie do działalności usługowej: podstawy usług, ekonomika usług*. Warszawa: WSiP.
- Kiełczewski, D. (2016). *Racjonalność człowieka gospodarującego w ujęciu koncepcji homo sustinens*. *Prace Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu*, *Ekonomia*, 449, 269-276.
- Kieżun, W. (2013). *Patologia transformacji*. Wydanie uzupełnione. Zawiera rozmowę Czesława Bieleckiego z Witoldem Kieżunem. Warszawa: Wyd. Poltext.

- Kiryłuk-Dryjska, E. (2014). Formalizacja decyzji wyboru publicznego. Zastosowanie do alokacji środków strukturalnych Wspólnej Polityki Rolnej UE w Polsce. Warszawa: Wyd. Nauk. PWN.
- Klasyfikacja Usług obowiązująca od 1.I.1986 r. (1985). Zeszyty Metodyczne, 57. Klasyfikacje, Nomenklatury i Wskaźniki. Warszawa: Główny Urząd Statystyczny.
- Klein, N. (2007). Doktryna szoku. Jak współczesny kapitalizm wykorzystuje klęski żywiołowe i kryzysy społeczne. Warszawa: Wyd. Muza.
- Kleinaltenkamp, M. (2001). Begriffsabgrenzungen und Erscheinungsformen von Dienstleistungen. In: H. Meffert, M. Bruhn (red.), Dienstleistungsmanagement: Grundlagen, Konzepte, Erfahrungen. Wiesbaden: Gabler Verlag/Springer Fachmedien.
- Kłodziński, M. (2006). Rolnictwo a zrównoważony rozwój obszarów wiejskich. W: J.S. Zegar (red.), Z badań nad rolnictwem społecznie zrównoważonym (3). Program Wieloletni 2005-2009, nr 52. Warszawa: IERiGŻ-PIB.
- Kłosiński, K.A. (2007). Usługi w rozwoju społeczno-gospodarczym Unii Europejskiej. Warszawa: IBRKiK.
- Kłosiński, K.A. (red.) (2009). Usługi w gospodarce światowej. Warszawa: IBRKK.
- Kodeks cywilny. Ustawa z dnia 23 kwietnia 1964 r. (Dz. U. 1964 nr 16 poz. 93 ze zm.). Pobrano 5.08.2018 roku z: <http://prawo.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=wdu19640160093>.
- Kokoski, M., Waehrer, K., Rozaklis, P. (2001). Using hedonic methods for quality adjustment in the CPI: The consumer audio products component. Division of Consumer Prices and Price Indexes, Bureau of Labor Statistics, United States Department of Labor. Pobrano 15.12.2015 z: <http://www.bls.gov/cpi/cpiaudio.htm>.
- Kolbusz, F. (1980). Polityka rolna 1971-80. Cele, osiągnięcia, założenia. Warszawa: Krajowa Agencja Wydawnicza.
- Kołodko, G.W. (2013). Dokąd zmierza świat. Ekonomia polityczna przyszłości. Warszawa: Wyd. Prószyński i S-ka.
- Kołodziejczak, M. (2013). Handel usługami w krajach Unii Europejskiej – analiza typologiczna. Handel wewnętrzny, 5 (346), 57-67.
- Kołodziejczak, M. (2015). Korzystanie z usług w rolnictwie w krajach Unii Europejskiej z regionu Europy Środkowo-Wschodniej. W: A. Czyżewski, B. Klepacki (red.), Problemy rozwoju rolnictwa i gospodarki żywnościowej w pierwszej dekadzie członkostwa Polski w Unii Europejskiej. IX Kongres Ekonomistów Polskich, s. 459-470. Warszawa: Wyd. PTE.
- Kołodziejczak M., Kołodziejczak W., Pawlak, K. (2010). Zróżnicowanie społeczno-ekonomiczne sektora usług w Unii Europejskiej, Handel wewnętrzny 4-5 (327-328), 85-92.
- Kołodziejczak, W. (2016). Nadwyżka zatrudnienia w polskim rolnictwie – projekcja na tle państw Unii Europejskiej. Zeszyty Naukowe SGGW w Warszawie Problemy Rolnictwa Światowego, t. 16 (XXXI), z. 1, 129-141.
- Kołodziejczak, W., Wysocki, F. (2010). Bezrobocie ukryte w polskim rolnictwie w 2010 roku – próba symulacji skali zjawiska. Roczniki Naukowe SERiA XV, 2, 158-164.
- Kołodziejczyk, D., Gospodarowicz, M. (2011). Ocena systemu instytucjonalnego działającego na rzecz rozwoju obszarów wiejskich w kontekście Strategii Rozwoju Kraju i zmian Wspólnej Polityki Rolnej. W: D. Kołodziejczyk, M. Gospodarowicz (red.), Ocena dostosowania systemu instytucjonalnego działającego na rzecz obszarów wiejskich i rolnictwa do Strategii Rozwoju Kraju i kierunku zmian WPR. Program Wieloletni 2011-2014, nr 12. Warszawa: IERiGŻ-PIB.
- Komajda, E. (2006). Usługi finansowe. Wybrane zagadnienia. Warszawa: Oficyna Wydawnicza Politechniki Warszawskiej.
- Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej (1997). Pobrano 14.03.2016 z: www.sejm.gov.pl.
- Kopeć, B. (1974). Substytucja pracy ręcznej i mechanicznej oraz żywej i uprzedmiotowionej w gospodarstwie rolnym. Zagadnienia Ekonomiki Rolnej, 2-3, 17-32.
- Kornai, J. (2016). Czym właściwie jest Kapitał w XXI wieku? Garść uwag na temat książki Thomasa Piketty'ego. Zarządzanie Publiczne, 2(36), 7-33.

- Kostrowicki, J. (1976). Obszary wiejskie jako przestrzeń wielofunkcyjna. Zagadnienia badawcze i planistyczne. *Przegląd Geograficzny*, XLVIII, 4, 601-611.
- Kotarbiński, T. (1973). *Traktat o dobrej robocie*. Wrocław: Ossolineum.
- Kowalczyk, S. (1983). Organizacja usług produkcyjnych dla rolnictwa w wybranych krajach. Warszawa: Ośrodek Informacji Centralnej – CİNTE.
- Kowalczyk, S. (1984). Przestrzenne zróżnicowanie popytu na usługi produkcyjne dla rolnictwa i ich podaży. *Zagadnienia Ekonomiki Rolnej*, 2(181), 62-75.
- Kowalczyk, S. (1985). Usługi produkcyjne w rozwoju gospodarstw indywidualnych. Warszawa: SGPiS.
- Kowalczyk, S. (1987). Usługi a teoria czynników produkcji w rolnictwie. *Zagadnienia Ekonomiki Rolnej*, 1(198), 7-27.
- Kowalczyk, S. (1988). Usługi produkcyjne a rozwój indywidualnych gospodarstw rolnych. Warszawa: PWN.
- Kowalczyk, S. (2010). Globalizacja agrobiznesu: specyfika, wymiary, konsekwencje. *Zagadnienia Ekonomiki Rolnej*, 2(323), 6-26.
- Kowalczyk, S., Sobiecki, R. (2011). Europejski model rolnictwa wobec wyzwań globalnych. *Zagadnienia Ekonomiki Rolnej*, 4(329), 35-58.
- Kowalski, A., Rembisz, W. (2010). Wspólna Polityka Rolna a rynki rolne w Polsce, *Biuletyn informacyjny ARR* 9-10 (231-232), 22-47.
- Kowalski, A., Zegar, J.S., Floriańczyk, Z., Hamulczuk, M., Szczepaniak, I., Toczyński, T., Wigier, M. (2010). Kierunki rozwoju polskiego rolnictwa w kontekście realizacji celów określonych w przygotowywanych obecnie dokumentach strategicznych. Ekspertyza przygotowana na zlecenie Ministerstwa Rozwoju Regionalnego przez zespół ekspertów Instytutu Ekonomiki Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej – Państwowego Instytutu Badawczego, Warszawa.
- Kraciuk, J. (2015). Paradygmat homo oeconomicus w aspekcie rozwoju ekonomii heterodoksyjnej. *Prace Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu*, *Ekonomia* 401, 211-219.
- Krzanowski, W., Lai, Y. (1985). A criterion for determining the number of groups in a dataset using sum of squares clustering. *Biometrics*, 44, 23-24.
- Krzyminiewska, G. (2013). Nierówność a rozwój społeczny świata. *Studia Ekonomiczne*, 139, 50-59.
- Krzyżanowski, W. (1947). Teoria produkcji usług. *Ekonomista*, kwartał III/IV, 66-101.
- Krzyżanowski, J.T. (2015). *Wspólna Polityka Rolna Unii Europejskiej w Polsce*. Warszawa: Wyd. Ce-DeWu.
- Kuhn, T.S. (1970). The structure of scientific revolutions. *International encyclopedia of unified science*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Kukuła, K. (1989). Statystyczna analiza strukturalna i jej zastosowanie w sferze usług produkcyjnych dla rolnictwa. *Zeszyty Naukowe, Seria specjalna: Monografie*, 89. Kraków: Akademia Ekonomiczna w Krakowie.
- Kukuła, K. (2014). Budowa rankingu województw ze względu na wyposażenie techniczne rolnictwa w Polsce. *Wiadomości Statystyczne*, 7, 62-75.
- Kulawik, J. (2015). Globalne i europejskie determinanty WPR. *Zagadnienia Ekonomiki Rolnej*, 4(345), 38-58.
- Kuźnar, A. (2007). *Usługi w handlu międzynarodowym*. Toruń: Wyd. Adam Marszałek.
- Kwiatkowski, E. (1980). *Teoria trzech sektorów gospodarki. Prezentacja i próba oceny*. Warszawa: PWN.
- Lange, O. (1967). *Ekonomia polityczna*, T. I. Warszawa: PWN.
- Legiędź, T. (2012). Instytucjonalna teoria przemian gospodarczych – rozwój gospodarczy z perspektywy nowej ekonomii instytucjonalnej. W: *Ekonomia (Economics)*, 4(21). Wrocław: Wyd. Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu.
- Legiędź, T. (2013). Nowa ekonomia instytucjonalna a zmiany paradygmatu rozwoju gospodarczego. *Ekonomia*, 4(25), 77-90.

- Lehmann, A. (1995). *Dienstleistungsmanagement. Strategien und Ansatzpunkte zur Schaffung von Servicequalität*. Stuttgart: Schäffer-Poeschel Verlag.
- Leimeister, J.M. (2012). *Dienstleistungengineering und management*. Berlin: Springer-Verlag.
- Liczkowski, J. (1976). Przestrzenna organizacja usług produkcyjnych dla rolnictwa. *Wiś Współczesna*, 12, 28-37.
- Liegey, P.R. (2003). Hedonic quality adjustment methods for clothes dryers in the U.S. CPI. Division of Consumer Prices and Price Indexes, Bureau of Labor Statistics, United States Department of Labor. Pobrano 5.12.2016 roku z: <http://www.bls.gov/cpi/cpidryer.htm>.
- Lipiński, E. (1965). Wstęp do rozważań nad problematyką usług w ekonomii politycznej socjalizmu. W: A. Ginsbert-Gebert (red.), *Usługi i ich rola społeczno-ekonomiczna*. Warszawa: PWE.
- List, F. (1909). *The national system of political economy*. London: Longmans, Green, and Co.
- List, F. (1922). *Das nationale System der politischen Oekonomie*. Jena: Gustav Fischer-Verlag.
- Lovelock, Ch. (1983). Classifying services to gain strategic marketing insights. *Journal of Marketing*, 47, 3, 9-20.
- Łuczak, A. (2016). Wielokryterialne metody ilościowe w diagnozowaniu i modelowaniu rozwoju lokalnego. Poznań: Wyd. Uniwersytetu Przyrodniczego w Poznaniu.
- Majewski, E., Sulewski, P., Wąs, A., Cygański, L. (2008). Czynniki ryzyka i strategie zarządzania przedsiębiorstwem rolniczym w kontekście uwarunkowań polskiego rolnictwa. W: M. Hamulczuk, S. Stańko (red.), *Zarządzanie ryzykiem cenowym a możliwości stabilizowania dochodów producentów rolnych. Raport Programu Wieloletniego 2005-2009, nr 113*. Warszawa: IERiGŻ-PiB.
- Maleri, R. (1994). *Grundlagen der Dienstleistungsproduktion*. Berlin: Springer Verlag.
- Malina, A., Zeliaś, A. (1997). Taksonomiczna analiza przestrzennego zróżnicowania jakości życia ludności w Polsce w 1994 r. *Przegląd Statystyczny*, 1, 11-27.
- Malthus, T. (1798). *An essay on the principle of population*. Printed for J. Johnson, in St. Paul's Church-Yard, London. In: *Electronic Scholarly Publishing Project 1998*. Pobrano 14.07.2015 roku z: <http://www.esp.org>.
- Mantel, K. (1990). *Wald und Forst in der Geschichte*. Hannover: Alfeld.
- Mardia, K.V., Kent, J.T., Bibby, J.M. (1979). *Multivariate analysis*. London: Academic Press.
- Marek, T. (1989). *Analiza skupień w badaniach empirycznych, Metody SAHN*. Warszawa: Wyd. Nauk. PWN.
- Marks, K. (1906 [1894]). *Capital: A critique of political economy, T. I: The process of capitalist production*. Chicago: Charles H. Kerr & Company.
- Marks, K. (1907 [1867]). *Capital: A critique of political economy, T. II: The process of circulation of capital*. Chicago: Charles H. Kerr & Company.
- Marks, K. (1908 [1894]). *Capital: A critique of political economy, T. III: The process of capitalist production as a whole*. Chicago: Charles H. Kerr & Company.
- Marks, K. (2013). *Kapitał*. Warszawa: Wyd. Studio EMKA.
- Marks, K., Engels, F. (1848). *Manifest Partii Komunistycznej*. Londyn.
- Marks-Bielska, R., Babuchowska, K. (2015). Uwarunkowania rozwoju przedsiębiorczości i innowacyjności w Polsce. W: R. Kisiel, M. Gierwiatowska (red.), *Wybrane ośrodki innowacji i przedsiębiorczości – działalność i znaczenie dla gospodarki Polski*. Olsztyn: Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie.
- Martenson, C. (2011). *The crash course: The unsustainable future of our economy, energy, and environment*. John Wiley & Sons. Pobrano 12.09.2017 roku z: https://books.google.pl/books/about/The_Crash_Course.html?id=ISKMgGkrnh8C&source=kp_cover&redir_esc=y.
- Matkowski, Z. (1982). Konkurencyjność potrzeb wojskowych i cywilnych w świetle przesunięć w podziale dochodu narodowego. *Ekonomista*, 5/6.
- Matuszczak, A. (2013). *Zróżnicowanie rozwoju rolnictwa w regionach Unii Europejskiej w aspekcie jego zrównoważenia*. Warszawa: Wyd. Nauk. PWN.

- Matysiewicz, J., Smyczek, S. (2014). *Koncepcja usług profesjonalnych we współczesnej gospodarce*. W: J. Matysiewicz (red.), *Usługi profesjonalne w globalnej gospodarce*. Warszawa: Wyd. Placet.
- McQuitty, L.L. (1960). Hierarchical linkage analysis for the isolation of types. *Educational and Psychological Measurement*, XX, 1, 55-67.
- McQuitty, L.L. (1966). Similarity analysis by reciprocal pairs for discrete and continuous data. *Educational and Psychological Measurement*, 26, 4, 825-831.
- McQuitty, L.L. (1967). Expansion of similarity analysis by reciprocal pairs for discrete and continuous data. *Educational and Psychological Measurement*, 27, 2, 253-255.
- Meadows, D.H., Meadows, D.L., Randers, J., Behrens III, W.W. (1972). *The limits to growth. A Report for The Club of Rome's Project on the Predicament of Mankind*, New York: Universe Books (tłum. polskie: *Granice wzrostu*, PWE 1973).
- Meffert, H., Bruhn, M. (2009). *Dienstleistungsmarketing: Grundlagen – Konzepte – Methoden*. Wiesbaden: Gabler Verlag/Springer Fachmedien.
- Melvin, J.R. (1995). History and measurement in the service sector: a review. *Review of Income and Wealth*, 41, 4, 481-494.
- Menz, L. (1965). *Der tertiäre Sektor. Der Dienstleistungsbereich in den modernen Volkswirtschaften*. Zürich: Polygraphischer Verlag.
- Meyer, A. (1983). *Dienstleistungsmarketing*. Augsburg: FGM-Verlag.
- Mierzejewski, S. (1967). *Usługi dla rolnictwa. Rocznik Rolniczy 1966*. Warszawa: PWRiL.
- Migdał-Najman, K. (2011). Ocena jakości wyników grupowania – przegląd bibliografii. *Przegląd Statystyczny*, 3-4, 281-299.
- Milligan, G.W., Cooper, M.C. (1985). An examination procedures for determining the number of clusters in a data set. *Psychometrika*, 50, 2, 159-179.
- Mises, L. von (1929). *A critique of interventionism*. Auburn (Alabama): Ludwig von Mises Institute.
- Mises, L. von (1935 [1920]). Economic calculations in the socialist commonwealth. In: F.A. Hayek (ed.), *Collectivist Economic Planning*, s. 87-130. London: Routledge and Kegan.
- Mises, L. von (1988). *Liberty and Property*. Auburn (Alabama): Ludwig von Mises Institute. Tłumaczenie za: Polish online edition by Katarzyna Wojewódzka and Fundacja Instytut Ludwiga von Misesa, 2009. Pobrano 2.02.2018 roku z: www.mises.pl.
- Mohana Rao, K.R. (2009). *Services marketing*. New Delhi: Pearson Education.
- Mrówczyńska-Kamińska, A. (2013). Znaczenie agrobiznesu w gospodarce narodowej w krajach Unii Europejskiej. *Gospodarka Narodowa*, 3(259), 79-100.
- Mudie, P., Pirrie, A. (2006). *Services marketing management*. Oxford: Elsevier Ltd.
- Mun, T. (1958). *Bogactwo Anglii w handlu zagranicznym. W: Merkantylizm i początki szkoły klasycznej. Wybór pism ekonomicznych XVI i XVII wieku*. Warszawa: PWN.
- Niedzielski, E. (2015). Funkcje obszarów wiejskich i ich rozwój. *Zagadnienia Ekonomiki Rolnej*, 2, 84-94.
- Niedzielski, E., Szlązak, S. (1992). Powrót do idei samopomocy. *Zeszyty Naukowe Ostrołęckiego Towarzystwa Naukowego*, 6, 151-153.
- Niewadzi, Cz. (1975). *Usługi w gospodarce narodowej*. Warszawa: PWE.
- Niewadzi, Cz. (1982). *Sektor usług w kapitalizmie*. Warszawa: PWN.
- Normann, R. (1991). *Service management. Strategy and leadership in service business*. Chichester: John Wiley & Sons.
- Notatka informacyjna Głównego Urzędu Statystycznego w sprawie rewizji rachunków narodowych za lata 1995-2004 oraz produkt krajowy brutto w III kwartale 2005 r., GUS 2005.
- Okólski, M. (2005). *Demografia*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe SCHOLAR.
- Opinia Europejskiego Komitetu Ekonomiczno-Społecznego w sprawie: „Masowy wykup gruntów rolnych – dzwonek alarmowy dla Europy i zagrożenie dla rolnictwa rodzinnego” (2015), *Dziennik Urzędowy Unii Europejskiej* C 242/15 (Opinia EKES 2015/C 242/03). Pobrano 5.08.2018 roku z: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/PL/TXT/?uri=CELEX%3A52014IE0926>.

- Opinia. WPR po 2020 r., 124. Sesja plenarna w dniach 12 i 13 lipca 2017 r. (2017/C 342/02), Europejski Komitet Regionów, NAT-VI/021. Pobrano 5.08.2018 roku z: http://www.europarl.europa.eu/meetdocs/2014_2019/plmrep/COMMITTEES/AGRI/DV/2018/01-11/COR-2017-01038-00-00-AC-TRA_PL.pdf.
- Ostasiewicz, W. (red.) (1998). Statystyczne metody analizy danych. Wrocław: Wyd. Akademii Ekonomicznej im. Oskara Langego we Wrocławiu.
- Our Common Future (1987). Report of the World Commission on Environment and Development. Oxford University Press. Oxford, New York. Pobrano 14.07.2015 roku z: <http://www.un.org>.
- Oxfam (2016). Oxfam Davos report, Pobrano 10.10.2017 roku z: <https://www.oxfam.org/en/pressroom/pressreleases/2016-01-18/62-people-own-same-half-world-reveals-oxfam-davos-report>.
- Panasiuk, A., Tokarz, A. (2012). Specyfika i klasyfikacja usług. W: S. Flejterski, A. Panasiuk, J. Perenc, G. Rosa (red.), Współczesna ekonomika usług. Warszawa: Wyd. Nauk. PWN.
- Parasuraman, A., Zeithaml, V.A., Berry, L.L. (1985). A conceptual model of service quality and its implications for future research. *Journal of Marketing*, 49, 4, 41-50.
- Paryskie porozumienie przeciw globalnemu ociepleniu topi się jak śnieg. Pobrano 1.12.2018 roku z: <https://wiadomosci.onet.pl/swiat/paryskie-porozumienie-przeciw-globalnemu-ociepleniu-topi-sie-jak-snieg/0zkrq60>.
- Pawlak, K. (2008). Analiza i model rozwoju handlu zagranicznego produktami rolno-spożywczymi. W: R. Urban (red.), Wpływ integracji z Unią Europejską na polską gospodarkę. Warszawa: IERiGŻ-PIB.
- Pawlak, K. (2013). Międzynarodowa zdolność konkurencyjna sektora rolno-spożywczego krajów Unii Europejskiej. Poznań: Wyd. Uniwersytetu Przyrodniczego w Poznaniu.
- Pawlak, K., Poczta W. (2011). Międzynarodowy handel rolny – teorie, konkurencyjność, scenariusze rozwoju. Warszawa: PWE.
- Piątek, D., Szarzec, K. (2008). Cechy państwa sprzyjające rozwojowi gospodarstwu. *Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny*, LXX, 4, 109-128.
- Piketty, T. (2014). Kapitał w XXI wieku. Warszawa: Wyd. Krytyki Politycznej.
- Poczta, W. (2008). Skala korzyści uzyskiwanych przez rolnictwo w wyniku wejścia Polski do UE (analiza uwzględniająca zróżnicowanie regionalne, główne kierunki produkcji rolnej i główne typy gospodarstw rolnych w pierwszym okresie akcesji – lata 2004-2006). W: R. Urban (red.), Wpływ integracji z Unią Europejską na polską gospodarkę żywnościową. Program Wieloletni 2005-2009, nr 90. Warszawa: IERiGŻ-PIB.
- Poczta, W. (2010a). Wspólna Polityka Rolna UE po 2013 roku – uzasadnienie, funkcje, kierunki rozwoju w kontekście interesu polskiego rolnictwa. *Więź i Rolnictwo*, 3(148), 38-55.
- Poczta, W. (2010b). Sytuacja dochodowa gospodarstw rolnych w Polsce po akcesji do UE i jej determinanty jako przesłanka rozwoju rolnictwa. *Roczniki Nauk Rolniczych, Seria G*, 97, 3, 205-217.
- Poczta, W., Kołodziejczak, M. (2008). Sozialökonomische Regionaldifferenzierung der Landwirtschaft in der Europäischen Union, *J. Agribus. Rural Dev.*, 1(7), 123-140.
- Podani, J. (1989). New combinatorial clustering methods. *Vegetatio*, 81, 61-77.
- Pohl, H.J. (1970). Kritik der Drei-Sektoren-Theorie, *Mitteilungen aus der Arbeitsmarkt- und Berufsforschung. (MittAB)* 4, 313-325.
- Polarczyk, K. (1971). Wynik pracy podstawą definicji i klasyfikacji usług oraz sfery usług. *Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny*, 1, 189-203.
- Prawo zamówień publicznych (2004), ustawa z dnia 29 stycznia 2004 r. (Dz.U. z 2013 r. poz. 984 ze zm.).
- Program Rozwoju Obszarów Wiejskich na lata 2004-2006 (2004). Warszawa: Ministerstwo Rolnictwa i Rozwoju Wsi.
- Program Rozwoju Obszarów Wiejskich na lata 2014-2020 (2014). Warszawa: Ministerstwo Rolnictwa i Rozwoju Wsi.

- Projekt Rezolucji Parlamentu Europejskiego (2015). Projekt sprawozdania zawierającego zalecenia dla Komisji w sprawie przepisów prawa cywilnego dotyczących robotyki (2015/2103(INL)). Pobrano 11.11.2017 roku z: www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?pubRef=-//EP//NONSGML%2BCOMPARL%2BPE-582.443%2B01%2BDOC%2BPDF%2BV0//PL.
- Pukas, A. (2003). Charakterystyka usług. W: A. Styś (red.), Marketing usług. Warszawa: PWE.
- Radwan, A. (2001). Usługi produkcyjne w procesie przemian strukturalnych gospodarstw rodzinnych. Zeszyty Naukowe Akademii Rolniczej im. H. Kołłątaja w Krakowie nr 272, Kraków: Wyd. Akademii Rolniczej w Krakowie.
- Radwan, A. (2010). Usługi produkcyjne w gospodarstwach rodzinnych – analiza czasowo-przestrzenna. Infrastruktura i ekologia terenów wiejskich, nr 10, Kraków: Polska Akademia Nauk, Oddział w Krakowie, Komisja Technicznej Infrastruktury Wsi.
- Ratajczak, K. (1969). Ekonomiczna efektywność postępu technicznego w rolnictwie. Poznań: PWE.
- Ratajczak, M. (2013). Ekonomia i edukacja ekonomiczna w dobie finansyzacji. Ekonomia dla przyszłości. Odkrywać naturę i przyczyny zjawisk gospodarczych. Sesja plenarna Fundamentalne problemy w teorii ekonomii i praktyce gospodarczej. IX Kongres Ekonomistów Polskich, s. 107-116. Warszawa: PTE.
- Rathmell, J.M. (1974). Marketing in the service sector. Cambridge: Winthrop Publishers Inc.
- Regan, W.J. (1963). The services revolution. Journal of Marketing, July.
- Rembisz, W., Sielska, A. (2013). Ryzyko i cenowa elastyczność podaży produkcji rolniczej. Studia Ekonomiczne. Modelowanie preferencji a ryzyko, 163, 175-190.
- Rodrik, D. (2006). Goodbye Washington consensus, hello Washington confusion? A review of the World Bank's economic growth in the 1990s: Learning from a decade of reform. Journal of Economic Literature, 44, 4, 973-987.
- Rodrik, D. (2011). The globalization paradox: Democracy and the future of the world economy, New York: Norton.
- Rogoziński, K. (1993). Usługi rynkowe. Poznań: Wyd. Akademii Ekonomicznej w Poznaniu.
- Rogoziński, K. (2000). Usługi rynkowe. Poznań: Wyd. Akademii Ekonomicznej w Poznaniu.
- Rogoziński, K. (red.) (2001). Transformacja w usługach. Sektor usług w Polsce w latach 1990-1999. Poznań: Wyd. Akademii Ekonomicznej w Poznaniu.
- Rogoziński, K. (2003). Cywilizacja usługowa – samorealizujące się niespełnienie. Szkice z pogranicza epok. Poznań: Materiały Naukowe Katedry Usług Akademii Ekonomicznej w Poznaniu.
- Rogoziński, K. (2008). Zarys nowego paradygmatu teorii usług. W: A. Panasiuk, K. Rogoziński (red.), Usługi w Polsce. Nauka, dydaktyka, praktyka wobec wyzwań przyszłości. Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego nr 497. Ekonomiczne Problemy Usług, 20, 1, 77-86.
- Rogoziński, K. (2012). Definicja usługi i to, co poniżej. Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego nr 722. Ekonomiczne Problemy Usług, 95, 11-24.
- Rosa, G. (2012). Struktura i przeobrażenia współczesnego sektora usług. W: S. Flejterski, A. Panasiuk, J. Perenc, G. Rosa (red.), Współczesna ekonomika usług. Warszawa: Wyd. Nauk. PWN.
- Rosser, J.B. (red.) (2004). Complexity in economics. T. 1–3. Cheltenham: Edward Elgar Publishing.
- Roszkowska-Mądra, B. (2009). Koncepcje rozwoju europejskiego rolnictwa i obszarów wiejskich. Gospodarka Narodowa, 10, 83-102.
- Rowiński, J. (2005). SAPARD – programowanie i realizacja. Program Wieloletni 2005-2009, nr 14. Warszawa: IERiGŻ-PIB.
- Rozporządzenie Rady (WE) nr 138/2004 Parlamentu Europejskiego i Rady z dnia 5 grudnia 2003 r. dotyczące rachunków gospodarczych dla rolnictwa we Wspólnocie (Dz.U. L. 33 z 5 lutego 2004 r., s. 1 ze zm.), Luksemburg.
- Rozporządzenie Rady (WE) nr 1782/2003 z dnia 29 września 2003 r. ustanawiające wspólne zasady dla systemów wsparcia bezpośredniego w ramach wspólnej polityki rolnej i ustanawiające

- określone systemy wsparcia dla rolników (Dz.U. L. 270 z 21 października 2003 r., ze zm.), Luksemburg 2003.
- Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 24 grudnia 2007 roku w sprawie Polskiej Klasyfikacji Działalności (PKD), Dz.U. nr 251, poz. 1885 z zm.
- Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 29 października 2008 roku w sprawie Polskiej Klasyfikacji Wyrobów i Usług (PKWiU), Dz.U. nr 207, poz. 1293, z późn. zm.
- Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 4 września 2015 roku w sprawie Polskiej Klasyfikacji Wyrobów i Usług (PKWiU), Dz.U. z 2015r. poz. 1676.
- Rudawska, I. (red.) (2009). Usługi w gospodarce rynkowej. Warszawa: PWE.
- Rusiński, W. (1970). Zarys historii gospodarczej powszechnej. Warszawa: Książka i Wiedza.
- Rück, H.R.G. (1995). Dienstleistungen – ein Definitionsansatz auf Grundlage des „Male or buy” – Prinzips. In: M. Kleinaltenkamp (red.), Dienstleistungsmarketing. Konzeptionen und Anwendungen. Wiesbaden: Gabler Verlag.
- Rück, H.R.G. (2000). Dienstleistungen in der ökonomischen Theorie. Dt. Univ.-Verl. Wiesbaden GmbH.
- Rylke, M. (1970). Organizacja usług w gospodarce narodowej. Warszawa: PWE.
- Sadowski, A. (2012). Zrównoważony rozwój gospodarstw rolnych z uwzględnieniem wpływu Wspólnej Polityki Rolnej Unii Europejskiej. Poznań: Wyd. Uniwersytetu Przyrodniczego w Poznaniu.
- SAPARD. Program operacyjny dla Polski (2004). MRiRW.
- Say, J.B. (1960). Traktat o ekonomii politycznej, czyli prosty wykład sposobu, w jaki się tworzą, rozdzielają i spożywają bogactwa. Warszawa: PWN.
- Schewe, Ch.D., Smith, R.M. (1980). Marketing. New York: McGraw-Hill.
- Scholten, B.A. (2014). U.S. organic dairy politics. animals, pasture, people, and agribusiness. New York: Palgrave Macmillan.
- Senyszyn, J. (1995). Potrzeby konsumpcyjne. Gdańsk: Wyd. Uniwersytetu Gdańskiego.
- Serra, A. (1958). Krótki traktat o przyczynach, które mogą sprowadzić obfitość złota i srebra w krajach nie posiadających kopalni. W: Merkantylizm i początki szkoły klasycznej, Wybór pism ekonomicznych XVI i XVII wieku. Warszawa: PWN.
- Shanker, R. (2008). Understanding services phenomenon. In: R. Shanker (ed.), Services. Marketing the indian perspective. New Delhi: Text & Readings, Excel Books.
- Siebenhüner, B. (2000). Homo sustinens – Towards a new conception of humans for the science of sustainability. *Ecological Economics*, 32(1), 15-25.
- Siebenhüner, B. (2001). Homo Sustinens – Auf dem Weg zu einem Menschenbild der Nachhaltigkeit. Marburg: Metropolis-Verlag.
- Smędzik-Ambroży, K. (2016). Rolnictwo w rozwoju zrównoważonym UE. *Prace Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu*, 453, 77-86.
- Smith, A. (2007). Badania nad naturą i przyczynami bogactwa narodów. Warszawa: Wyd. Nauk. PWN.
- Sneath, P.H.A. (1957). *The application of computers to taxonomy*. *Journal of General Microbiology*, 17, 201-226.
- Sobiecki, R. (2007). Globalizacja a funkcje polskiego rolnictwa. Warszawa: Wyd. SGH.
- Sobiecki, R. (2015). Interwencjonizm w rolnictwie: dlaczego jest konieczny? *Kwartalnik Nauk o Przedsiębiorstwie*, 2, 38-47. Pobrano 9.03.2016 roku z: <http://przedsiębiorstwo.waw.pl/files/78/917/sobiecki-knop-nr-02-2015.pdf>.
- Sokal, R.R., Michener, C.D. (1958). A statistical method for evaluating systematic relationships. *The University of Kansas Science Bulletin XXXVIII*, II, 22, 1409-1438. Pobrano 14.03.2016 roku z: https://archive.org/stream/cbarchive_33927_astatisticalmethodforevaluatin1902/astatistical-methodforevaluatin1902#page/n0/mode/2up.

- Sokal, R.R., Sneath, P.H.A. (1963). Principles of numerical taxonomy. Current Contents CC, No 46. San Francisco, CA: W.H. Freeman.
- Sokołowski, A. (2002). Metody stosowane w data mining, StatSoft Polska. Pobrano 11.04.2013 roku z: <http://www.statsoft.pl/czytelnia/dm/wstepdm.html>.
- Sonka, S.T., Hudson, M.A. (1989). Why agribusiness anyway? *Agribusiness*, 5, 4, 305-314.
- Stanisz, A. (2007). Przystępny kurs statystyki z zastosowaniem STATISTICA PL na przykładach z medycyny. Analizy wielowymiarowe. T. 3. Kraków: StatSoft.
- Staniszewski, J. (2016). Zrównoważona intensyfikacja rolnictwa w państwach Unii Europejskiej o zróżnicowanej strukturze agrarnej. *Roczniki Naukowe Stowarzyszenia Ekonomistów Rolnictwa i Agrobiznesu*, 18, 5, 238-243.
- Stanton, W.J. (1981). Fundamentals of marketing. New York: McGraw-Hill.
- Stańko, S. (2008a). Wpływ integracji z UE na warunki prowadzenia działalności gospodarczej w rolnictwie, obrocie i przetwórstwie rolno-spożywczym. W: R. Urban (red.), Wpływ integracji z Unią Europejską na polską gospodarkę żywnościową. Program Wieloletni 2005-2009, nr 90. Warszawa: IERiGŻ-PIB.
- Stańko, S. (2008b). Zewnętrzne uwarunkowania rozwoju rolnictwa. *Roczniki Nauk Rolniczych. Seria G*, 94, 2, 65-79.
- Stępień, S., Czyżewski, A. (2016). Economic aspects of the implementation of the Rural Development Programme 2014–2020. Reminiscences and projection. *J. Agribus. Rural Dev.*, 4(42), 651–658.
- Stępień, S., Śmigła, M. (2012). Zarządzanie ryzykiem cenowym w rolnictwie w praktyce wybranych krajów na świecie. *Zeszyty Naukowe Szkoły Głównej Gospodarstwa Wiejskiego w Warszawie. Problemy Rolnictwa Światowego* 12, 1, 158-167.
- Stępień, S., Smędzik-Ambroży, K., Guth, M. (2017). Oddziaływanie Wspólnej Polityki Rolnej na zrównoważenie ekonomiczno-społeczne gospodarstw rolnych na przykładzie Polski. *Więś i Rolnictwo*, 4(177), 39-58.
- Stiglitz, J.E. (1987). Some theoretical aspects of agricultural policies. *The World Bank Research Observer*, 2, 1, 43-60.
- Styś, A., Olearnik, J. (1985). *Ekonomika i organizacja usług*. Warszawa: PWE.
- Styś, A., Olearnik, J., Kurczyńska, J. (1980). *Ekonomika i organizacja usług*. Warszawa: PWE.
- Summers, R. (1985). Services in the international economy. In: R.P. Inman (ed.), *Managing the service economy. Problems and prospects*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Surowiecki, W. (1861). O rzekach i spławach krajów Księstwa Warszawskiego. W: *Dzieła Wawrzyńca Surowieckiego*. Kraków: Wydawnictwo K. Turowski.
- Szczukocka, A. (2013). Statystyczna ocena znaczenia sektora usług w gospodarce Polski. Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.
- Szczur, M.A. (1982). *Usługi w specjalizacji produkcji zwierzęcej gospodarstw indywidualnych*. Warszawa: PAN-IRWiR.
- Szczurówna, M.A. (1981). Wzajemne powiązania rozwoju usług produkcyjnych i specjalizacji produkcji rolnej w gospodarstwach indywidualnych. *Więś i Rolnictwo*, 2.
- Szukalski, S.M. (2001). Sektor usług w gospodarce niemieckiej. Hipotezy i empiryczna weryfikacja przekształceń strukturalnych. Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.
- Szukalski, S.M. (2011). Teoria trzech sektorów a rzeczywistość gospodarstwa u progu XXI wieku. Co zostało z teorii trzech sektorów? *Servire veritati, Księga Jubileuszowa z okazji siedemdziesiątych urodzin Profesora Kazimierza A. Kłosińskiego*. Lublin: KUL. Pobrano 14.10.2014 roku z: <http://www.szukalski.uni.lodz.pl/index.php?page=download&op=getFile&id=15&title=teoria-trzech-sektorow-a-rzeczywisto-gospodarcza-u-progu-xxi-wieku.-co-zostao-z-teorii-trzech-sektorow>.
- Śliwiński, A. (2013). Fabryka głupców (3). *Europejski Monitor Ekonomiczny*. Pobrano 12.10.2017 roku z: http://www.monitor-ekonomiczny.pl/s17/Artyku%C5%82y/a268/Fabryka_g%C5%82upc%C3%B3w_3_.html.

- Śniegowska, D. (1981). Usługi produkcyjne dla rolnictwa w układzie przestrzennym (studium analityczno-planistyczne). Prace doktorskie i habilitacyjne. Z. 74 – seria II. Poznań: Wyd. Akademii Ekonomicznej w Poznaniu.
- Taylor, E. (1947). Wstęp do ekonomiki. Gdynia: Spółdzielnia Wydawnicza „Żeglarz”.
- The Earth Charter (2000). Pobrano 12.09.2017 roku z: www.earthcharter.org/invent/images/uploads/earthcharter_polish.pdf.
- Tomczak, F. (1974). System obsługi produkcyjnej rolnictwa. Warszawa: PWRiL.
- Tomczak, F. (1981). Obsługa produkcyjna rolnictwa. Warszawa: PWRiL.
- Tomczak, F. (2004). Od rolnictwa do agrobiznesu. transformacja gospodarki rolniczo-żywnościowej Stanów Zjednoczonych Ameryki Północnej. Warszawa: SGH w Warszawie.
- Tomczak, F. (2009). Zmiany i reformy WPR: konsekwencje dla rolnictwa i finansowania polityki rolnej. Program Wieloletni 2005-2009, nr 126. Warszawa: IERiGŻ-PIB.
- Tomczyk, E., Widłak, M. (2010). Konstrukcja i własności hedonicznego indeksu cen mieszkań dla Warszawy. Bank i Kredyt, 41 (1), 99-128.
- Topczewska, J., Rogowska, A., Ormian, M. (2016). A study into horses use in organic farming in the context of sustainable development in south-east Poland. Roczniki Naukowe SERIA XVIII, 3, 358-362.
- Triantis, S.G. (1953). Economic progress, occupational redistribution and international terms of trade. The Economic Journal, 63 (251), 627-637.
- Urban, R., Szczepaniak, I. (2010). Konkurencyjność polskich producentów żywności po wejściu do Unii Europejskiej. W: R. Urban, I. Szczepaniak, R. Mroczek (red.), Polski sektor żywnościowy w pierwszych latach członkostwa (Synteza). Program Wieloletni 2005-2009, nr 177. Warszawa: IERiGŻ-PIB.
- U Thant, S. (1968). Człowiek i jego środowisko (The problems of human environment), Raport Sekretarza Generalnego ONZ U Thanta przedstawiony na forum XXIII Sesji Zgromadzenia Ogólnego, zawarty w rezolucji nr 2390 Zgromadzenia Ogólnego ONZ.
- Walesiak, M. (2007). Wybrane zagadnienia klasyfikacji obiektów z wykorzystaniem programu komputerowego clusterSim dla środowiska R. W: K. Jajuga, M. Walesiak (red.), Klasyfikacja i analiza danych – teoria i zastosowania. Prace Naukowe Akademii Ekonomicznej we Wrocławiu. Taksonomia 14, 1169, 46-56.
- Walesiak, M. (2008). Cluster analysis with clusterSim computer program and R environment. Acta Universitatis Lodziensis. Folia Oeconomica, 216, 303-311.
- Walesiak, M., Dudek, A. (2006a). Symulacyjna optymalizacja wyboru procedury klasyfikacyjnej dla danego typu danych – oprogramowanie komputerowe i wyniki badań. W: K. Jajuga, M. Walesiak (red.), Klasyfikacja i analiza danych – teoria i zastosowania. Prace Naukowe Akademii Ekonomicznej we Wrocławiu. Taksonomia, 13, 1126, 120-129.
- Walesiak, M., Dudek, A. (2006b). Symulacyjna optymalizacja wyboru procedury klasyfikacyjnej dla danego typu danych – charakterystyka problemu. Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego, nr 450. Prace Katedry Ekonometrii i Statystyki, 17, 635-646.
- Walesiak, M., Dudek, A. (2008). Pobrano 29.09.2015 roku z: clusterSim package, <https://cran.r-project.org>.
- Walesiak, M., Dudek, A. (2009). Ocena wybranych procedur analizy skupień dla danych porządkowych. W: K. Jajuga, M. Walesiak (red.), Klasyfikacja i analiza danych – teoria i zastosowania. Prace Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu. Taksonomia 16, 47, 41-49.
- Wanniski, J. (1975). The Mundell-Laffer hypothesis. The Public Interest, No 39, Spring, 31-52.
- Wapshott, N. (2013). Keynes kontra Hayek. Spór, który zdefiniował współczesną ekonomię. Warszawa: Wydawnictwo Studio EMKA.
- Ward, J.H. (1963). Hierarchical grouping to optimize an objective function. Journal of the American Statistical Association, 58(301), 236-244.

- Wąs, A., Małażewska, S. (2012). Przemiany strukturalne w rolnictwie w wybranych krajach europejskich. *Roczniki Ekonomii Rolnictwa i Rozwoju Obszarów Wiejskich*, 99, 4, 75-88.
- Weingessel, A., Dimitriadou, E., Dolnicar, S. (1999). An Examination of indexes for determining the number of clusters in binary data sets. Working Paper, No. 29, January. Wien: Vienna University of Economics and Business Administration.
- Welter, M. (2005). Die Dienstleistung als Objekt der Wirtschaftswissenschaften. *Der Markt*, 2, 94-99.
- Wigier, M. (2008). Ocena wpływu funduszy strukturalnych na gospodarkę żywnościową i rozwój obszarów wiejskich – wnioski. W: M. Wigier (red.), *Wspólnotowe zasady ewaluacji oraz ocena oddziaływania programów rolnych w okresie 2004-2008*. Program Wieloletni 2005-2009, nr 105. Warszawa: IERiGŻ-PIB.
- Wigier, M. (2013). Model rozwoju rolnictwa polskiego w świetle efektów realizacji WPR. *Zagadnienia Ekonomiki Rolnej*, 1, 22-41.
- Wilkin, J. (2002). Interwencjonizm w rolnictwie: dlaczego był, jest i będzie. *Biuletyn informacyjny ARR*, 9(135), 18-24.
- Wilkin, J. (2009). Ekonomia polityczna reform Wspólnej Polityki Rolnej. *Gospodarka Narodowa*, 1-2(209-210), 1-25.
- Wilkin, J. (2010). Wielofunkcyjność rolnictwa Dobra dostarczane przez rolnictwo w świetle teorii dóbr publicznych. *Wielofunkcyjność rolnictwa. Kierunki badań, podstawy metodologiczne i implikacje praktyczne*. Warszawa: IRWiR PAN.
- Wilkin, J. (2013). Dlaczego ekonomia straciła duszę. Pobrano 29.10.2014 roku z: http://wyborcza.pl/magazyn/1,134733,15170886,Dlaczego_ekonomia_stracila_dusze.html.
- Wilkin, J. (2016). Instytucjonalne i kulturowe podstawy gospodarowania. *Humanistyczna perspektywa ekonomii*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe SCHOLAR.
- Williamson, J. (1990). What Washington means by policy reform. In: J. Williamson (ed.), *Latin American adjustment. How much has happened?*. Washington: DC: Institute for International Economics.
- Wishart, D. (1969). An algorithm for hierarchical classifications. *Biometrics*, 25(1), 165-170.
- Wiśniewski, F. (1965). Pojęcie i podział usług. *Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny*, 2, 237-249.
- Wojciechowska, B. (1979). Usługi produkcyjne w procesie rekonstrukcji rolnictwa polskiego. *Poznań: PWRiL, Oddział w Poznaniu*.
- Wojtyła, A. (2007). Teoretyczny wymiar zależności między zmianami instytucjonalnymi, polityką ekonomiczną a wzrostem gospodarczym. *Gospodarka Narodowa*, 5-6(189-190), 1-23.
- Wojtyła, A. (2008). Teoretyczny wymiar zależności między zmianami instytucjonalnymi, polityką ekonomiczną a wzrostem gospodarczym. W: A. Wojtyła (red.), *Instytucje a polityka ekonomiczna w krajach na średnim poziomie rozwoju*. Warszawa: PWE.
- Wolfe, M. (1955). The concept of economics sectors. *The Quarterly Journal of Economics*, 69, 402-420.
- Woods, T.E. Jr. (2009). *Meltdown: A free-market look at why the stock market collapsed, the economy tanked, and government bailouts will make things worse*. Massachusetts: Regnery Publishing, Inc.
- Woś, A. (1975). *Związki rolnictwa z gospodarką narodową*. Warszawa: PWRiL.
- Woś, A. (1996). *Agrobiznes. Makroekonomika. T. 1*. Warszawa: Wyd. Key Text.
- Woś, A. (1998). *Agrobiznes*. W: A. Woś (red.), *Encyklopedia agrobiznesu*. Warszawa: Fundacja Innowacja.
- Woś, A. (2003). *Konkurencyjność polskiego sektora żywnościowego. Synteza*. Warszawa: IERiGŻ-PIB.
- Woś, A., Grochowski, Z. (1979). *Procesy dostosowawcze w rolnictwie polskim*. Warszawa: Interpress.

- Woś, A., Zegar, J.S. (2002). Rolnictwo społecznie zrównoważone. Warszawa: IERiGŻ.
- Woźniak-Jęchorek, B. (2014). J.R.Commons vs. O.E.Williamson – dwie szkoły instytucjonalne i ich dorobek z punktu widzenia ekonomiki rynku pracy. *Studia Prawno-Ekonomiczne*, XCII, 391-408.
- Wymogi wzajemnej zgodności (2010). Agencja Restrukturyzacji i Modernizacji Rolnictwa. Pobrano 10.09.2013 roku z: <http://www.arimr.gov.pl>.
- Wysocki, F. (1996). Metody statystycznej analizy wielowymiarowej w rozpoznawaniu typów struktury przestrzennej rolnictwa. *Rozprawy Naukowe* nr 266. Poznań: Wyd. Akademii Rolniczej w Poznaniu.
- Wysocki, F. (2010). Metody taksonomiczne w rozpoznawaniu typów ekonomicznych rolnictwa i obszarów wiejskich. Poznań: Wyd. Uniwersytetu Przyrodniczego w Poznaniu.
- Wysocki, F., Lira, J. (2003). *Statystyka opisowa*. Poznań: Wyd. Akademii Rolniczej w Poznaniu.
- Zalewski, A. (1987). *Funkcja obrotu rolnego w gospodarce żywnościowej*. Warszawa: IERiGŻ.
- Zalewski, A. (1989). *Problemy gospodarki żywnościowej w Polsce*. Warszawa: PWN.
- Zegar, J.S. (2004). *Dochody w strategii rozwoju rolnictwa (na progu integracji europejskiej)*. Warszawa: IERiGŻ.
- Zegar, J.S. (2005). *Koncepcja badań nad rolnictwem społecznie zrównoważonym*. Program Wieloletni 2005-2009, nr 11. Warszawa: IERiGŻ-PIB.
- Zegar, J.S. (2012). *Współczesne wyzwania rolnictwa*. Warszawa: Wyd. Nauk. PWN.
- Zegar, J.S. (2013). *Konkurencyjność celów ekologicznych i ekonomicznych w rolnictwie*. W: J.S. Zegar (red.), *Z badań nad rolnictwem społecznie zrównoważonym (20)*, Wybrane zagadnienia zrównoważonego rozwoju rolnictwa. Program Wieloletni 2011-2014, nr 93. Warszawa: IERiGŻ-PIB.
- Zienkowski, L. (1979). *Poziom życia, metody mierzenia i oceny*. Warszawa: PWE.
- Ziętara, W. (2014). *Koncentracja i specjalizacja gospodarstw rolniczych w procesie integracji z Unią Europejską*, *Zeszyty Naukowe SGGW w Warszawie. Problemy Rolnictwa Światowego*, 14, 1, 157-169.
- Żmija, D. (2011). *System płatności bezpośrednich w Polsce w kontekście rozwiązań stosowanych w Unii Europejskiej*. *Zeszyty Naukowe SGGW w Warszawie. Problemy Rolnictwa Światowego*, 11, 1, 193-201.
- Żmija, D. (2016). *Wpływ wspólnej polityki rolnej Unii Europejskiej na funkcjonowanie małych gospodarstw rolnych w Polsce*. Warszawa: Wyd. Difin.

Materiały źródłowe

- Agriculture, forestry and fisheries*. 2013. Eurostat, <http://ec.europa.eu/eurostat/data/database> [dostęp: 27.12.2013].
- Agriculture, forestry and fisheries*, 2016. Eurostat, <http://ec.europa.eu/eurostat/data/database> [dostęp: 11.03.2016].
- Economic accounts for agriculture*. 2017. Eurostat, http://epp.eurostat.ec.europa.eu/portal/page/portal/statistics/search_database [dostęp: 13.01.2017].
- Economy and finance*. 2017. Eurostat, http://epp.eurostat.ec.europa.eu/portal/page/portal/statistics/search_database [dostęp: 10.12.2017].
- EURO-DANE: *Ekonomia Unii Europejskiej – wskaźniki gospodarcze*. <http://euro-dane.com.pl/slo-wenia> [dostęp: 11.11.2014].
- FADN Database 2017. http://ec.europa.eu/agriculture/rica/database/database_en.cfm [dostęp: 20.10.2017].
- Population and social conditions*. (2016). Eurostat, http://epp.eurostat.ec.europa.eu/portal/page/portal/statistics/search_database [dostęp: 11.03.2016].
- Rocznik statystyczny RP 2007* GUS. Warszawa 2007.
- Rocznik statystyczny RP 2015* GUS. Warszawa 2015.

- <http://tvn24bis.pl/moto,99/estonia-mikrobusy-bez-kierowcy-jezdza-po-centrum-tallinna,761278.html> [dostęp: 2.11.2017].
- <http://www.geekweek.pl/aktualnosci/27669/wszystkie-pojazdy-tesli-w-pelni-autonomiczne> [dostęp: 2.11.2017].
- <http://www.incapsula.com> [dostęp: 2.11.2017].
- <http://www.telegraph.co.uk/science/2017/09/11/inspirational-robots-begin-replacing-teachers-within-10-years/> [dostęp: 2.11.2017].
- <https://businessinsider.com.pl/technologie/nowe-technologie/japonia-humanoidalne-roboty-pracuja-w-fabryce-shiseido/j413z3x> [dostęp: 2.11.2017].
- <https://kobieta.wp.pl/prezentacja-seks-robotow-nie-poszla-po-mysli-organizatora-mezczyzni-zachowali-sie-jak-zwierzeta-6188379288393857a> [dostęp: 17.11.2017].
- https://pl.sputniknews.com/polish.ruvr.ru/news/2014_09_21/W-Japonii-wprowadzono-do-sprzedazy-humanoidalne-roboty-6860/ [dostęp: 2.11.2017].
- <https://www.dailystar.co.uk/news/latest-news/650359/sex-robot-brothel-barcelona-lumidolls-banned-fantasy> [dostęp: 2.11.2017].
- <https://www.dailystar.co.uk/news/latest-news/652105/sex-robot-samantha-sergi-santos-eight-modes-orgasm-sleep-mode> [dostęp: 2.11.2017].
- <https://www.reuters.com/article/us-japan-robotpriest/in-japan-robot-for-hire-programed-to-perform-buddhist-funeral-rites-idUSKCN1B3133> [dostęp: 2.11.2017].
- <https://www.theguardian.com/technology/2013/may/22/google-big-tent-ed-miliband-eric-schmidt-and-more> [dostęp: 2.11.2017].